

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 32.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 32

ВІННИЦЯ
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 32. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 144 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2020-32

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського (протокол №12 від 21.05.2020 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Заступник головного редактора:** Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Василь Зінов'єв, доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Національного дослідницького Томського державного університету, головний редактор журналу «Вісник Томського державного університету. Історія» (Російська Федерація); Ганна Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Оксана Калішук, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Україна); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Суляк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; <https://vspu.net/nzhist>; e-mail: naukzapvdpu@meta.ua.

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2020

© Авторі статей, 2020

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 32.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143

*The certificate on the state registration of
printed mass media
Series KV № 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 32

VINNYTSIA
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

Series: History. Issue. 32. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2020. – 144 p.

DOI: 10.31652/2411-2143-2020-32

The collection is included in the list of scientific professional publications (category B) in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated March 17/03/2020)

*The collection is indexed in the international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No. 12 dated May 21, 2020).

Editorial Board

Editor in Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);

Vasiliy Zinoviev, Dr (History), Professor of the Department of Russian History of National Research Tomsk State University, Editor-in-Chief of the “Journal of Tomsk State University. History” (Russian Federation);

Hanna Magdalena Zowczak, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Oksana Kalishchuk**, Dr (History),

Professor of the Department of Archeology, Ancient and Medieval History of Ukraine of Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine); **Tetiana Karoyeva**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine);

Olha Koliastruk, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History),

Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International

Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the

Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of

Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak**, PhD (History), Associate Professor, Professor of the

Department of Philology, History and Social Sciences Taras Shevchenko State University, Editor-in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate

Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and

Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2020

© Authors of articles, 2020

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Галина Стародубець***

Основні вектори громадсько-політичної діяльності сільського жіноцтва Волині наприкінці 1920-х-на початку 1930-х років **9**

Людмила Белінська

Степан Рудик у громадсько-політичному житті Галичини першої половини ХХ ст. **18**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Михайло Панасюк***

Використання радянською владою подільського учительства в антирелігійній пропаганді на початку 1920-х рр. **25**

Віталій Гаєрищук

Діяльність колегії особливих народних слідчих при Подільському губернському революційному трибуналі **32**

Павло Кравченко

«Указники» 1948 року на Вінниччині **42**

Олег Мельничук, Тетяна Мельничук

Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944-1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці) **52**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ***Сергій Соколюк***

Нарощування підводних сил Російського імператорського флоту на Чорному морі у 1910 – 1914 рр. **64**

Інна Ніколіна, Оксана Вознюк

Обсяги лізингових поставок Радянському Союзу в роки Другої світової війни **74**

Олена Цимбалюк

Норми та аномалії моди періоду «розвиненого» соціалізму **82**

Інна Підберезних

Американсько-філіппінські відносини у сфері безпеки і оборони на початку ХХІ ст. **92**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ***Тетяна Зузяк, Руслан Басенко***

Історичні джерела дослідження християнсько-гуманістичних практик піклування єзуїтів про схоластів у ранній Новий час **103**

Наталія Семергей

Історія та історики у піднесенні українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: новітня історіографія **114**

РЕЦЕНЗІЇ

Тетяна Сідлецька, Олена Зінько

Легенди та історії Вінниці / М. М. Пащенко. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2019. – 524 с. **127**

Людмила Бабенко

Проблеми українського соціуму та окупованих українських територій у дослідженнях сучасних українських істориків: Рецензія на монографію: Іваненко А.О. Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. – Чернігів: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с. **130**

Ольга Колястрок

Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. – Запоріжжя : Інтер-М, 2019. – 432 с., іл. **135**

Для авторів **138**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

- Galyna M. Starodubets*** 9
The main vectors of social and political activities of rural women in Volyn in the late 1920s-early 1930s
- Liudmyla S. Belinska*** 18
Stepan Rudyk in the social and political life of Galicia in the first half of the XX century

HISTORY OF PODILLIA

- Mykhailo P. Panasiuk*** 25
The exploitation of teaching in Podillia by the Soviet authorities in the anti-religious propaganda in the early 1920s.
- Vitalii M. Havrishchuk*** 32
Activity of the board of special public investigators at the provincial revolutionary tribunal in Podillia
- Pavlo M. Kravchenko*** 42
"Ukaznyky" of 1948 in the Vinnytsia Region
- Oleh A. Melnychuk, Tetiana A. Melnychuk*** 52
The daily life of the collective farm of Podillya in the postwar period (1944-1953) (on the materials of the collective farm "Red ray" of Melnykivtsi)

WORLD HISTORY

- Serhii M. Sokoliuk*** 64
The build-up of submarine forces of the Russian Imperial Navy in the Black Sea in 1910-1914
- Inna I. Nikolina, Oksana M. Voznyuk*** 74
Level of supplies of Lend-Lease for Soviet Union during the World War II
- Olena V. Tsymbaliuk*** 82
Fashion Norms and Anomalies of developed socialism period
- Inna E. Pidbereznykh*** 92
Us-Philippine relations in the field of security and defense at the beginning of the XXI century

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

- Tatiana Zuzyak, Ruslan Basenko*** 103
Historical sources for the study of Christian-humanistic practices of caring Jesuits about the scholastics in the early modern period

Nataliia V. Semerhei

History and historians in the regeneration of the ukrainian national and cultural revival of the second half of the XIXth – the first third of the XXth century: modern historiography

114

REVIEWS

Tatyana I. Sidletska, Olena V. Zinko

Legends and history of Vinnytsia / M. M. Pashchenko. – Vinnytsia: PP Balyuk I. B. 2019. – 524 p.

127

Liudmyla L. Babenko

Problems of Ukrainian society and occupied Ukrainian territories in the research of modern Ukrainian historians: Review of the monograph: A.O. Ivanenko Local judicial institutions, advocacy and notary in the system of the occupational apparatus of Reich Commissariat "Ukraine" and the military zone of occupation (1941-1944): socio-legal dimensions: monograph. Chernihiv: Public Joint-Stock Company, Polygraphic and Publishing Complex "Desna", 2020. 486 p.

130

Olha A. Koliastruk

Kahanov Y. O. Homo Sovieticus Identity Construction (1953–1991): Case of Ukraine. Zaporizhzhia : Inter-M, 2019. 432 p.,ill.

135

For Authors

138

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.85(477) «1927-1930»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-9-17>**Галина Стародубець**

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: starodubec@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/M-9514-2015>

Основні вектори громадсько-політичної діяльності сільського жіноцтва Волині наприкінці 1920-х-на початку 1930-х років

Анотація. *Мета статті* полягає у визначенні основних напрямків громадсько-політичної діяльності сільського жіноцтва Волині в період розгортання політики колективізації сільського господарства наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, абстрагування й узагальнення) та спеціально-історичних методів (історико-типологічному, історико-системному та методі діахронного аналізу суспільно-історичної реальності) у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності, системності та розвитку. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що: вперше предметом дослідження виступило сільське жіноцтво Волині в період першої сталінської п'ятирічки. Визначено основні чинники, які впливали на динаміку включення волинських селянок у процес соціалістичних перетворень на селі. Визначено форми та способи залучення жінок-активісток до організації: агітаційно-пропагандистської роботи серед своїх односельчанок щодо їх участі в виборах місцевих Рад, ліквідації безграмотності, боротьби з «класовими ворогами» на селі та створення колгоспів. **Висновки.** Впродовж 1920-х років радянська влада значну увагу приділяла вирішенню так званого «жіночого питання». У період розгортання курсу на соціалістичну перебудову села, жінвідділи активізували роботу в напрямку залучення жінок – активісток до процесу реалізації завдань більшовицької партії, насамперед щодо створення колгоспів. Важливими векторами громадсько-політичної діяльності жіночого активу Волинських сіл у досліджуваній період виступали: 1. Політична соціалізація селянок шляхом залучення їх до участі у виборах до місцевих рад, до роботи в сільрадах як у складі депутатського корпусу, так і посадовців (голів та секретарів сільрад). 2. Участь у кампанії з ліквідації мало- і безграмотності дорослого населення, рівень грамотності якого в цьому регіоні був одним із найнижчих в Україні. 3. Проведення агітаційно-пропагандистської кампанії на підтримку сталінської політики колективізації сільського господарства та боротьби з «класово ворожими елементами» села.

Ключові слова: Волинь, «жінвідділи», ворожі елементи, колгоспи, радянська влада, селянка.

Постановка проблеми. Правове становище та соціальна роль української жінки впродовж останніх ста років зазнали кардинальних змін. Гендерна політика більшовицької влади призвела до руйнації усталених міжстатевих соціальних стосунків, сприяла емансипації радянського жіноцтва. Досвід громадсько-політичної, економічної, управлінської діяльності, набутий жінкою в період становлення більшовицької влади, дозволив їй заявити претензії на право бути представленою в усіх сферах державного життя. Вивчення цього досвіду, з одного боку, є необхідною умовою глибокого осмислення сутності тоталітарного режиму сталінського зразка, а з іншого, це дозволить зрозуміти характер та динаміку змін соціальної поведінки жінки в екстремальних умовах глобальної трансформації державної політичної системи.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній історіографії тема ролі і місця жінки у суспільно-політичному житті радянської держави раннього періоду сталінізму знайшла свою окрему нішу. Вона стала предметом наукового дискурсу, зокрема, в рамках вивчення гендерної політики радянської влади 1920-х - 1930-х років. Переважна більшість науковців аналізують діяльність організацій, сфокусованих на вирішенні «жіночих питань», зокрема, жінвідділів та жіночих делегатських зборів, які виступали «чи не єдиною легальною можливістю прояву жіночої активності» [Олійник, 2015: 146]. І «офіційна мета яких полягала в тому, щоб прищепити жінкам ідеї комунізму і, головне, сформувати з них дієву соціальну опору більшовицьким трансформаціям у руслі творення нового суспільства» [Нагорна, 2019; 284-285]. Окремі аспекти

предмету нашого дослідження висвітлюються у роботах російської вченої Наталії Пушкарьової, яка позначає сформований більшовицькою владою гендерний порядок як етакратичний, і саме крізь цю призму аналізує особливості громадсько-політичної діяльності радянської жінки [Пушкарєва, 2012: 8]. Схожої думки дотримується Людмила Непіпенко, яка вважає, що «практична реалізація гендерної ідеології та гендерної політики більшовиків призвели до встановлення етакратичного гендерного порядку» [Непіпенко, 2019: 119]. Цікавим є погляд американської дослідниці Коді Барі (Codie Barry) на образ жінки-селянки, візуалізований засобами більшовицької пропаганди у плакатах означуваного нами періоду. Авторка схиляється до думки, що «у перші п'ять років комуністичного режиму образ жінок-селянок у пропагандистських плакатах асоціювався як каталізатор політичних та соціальних змін» [Codie Barry, 2016: 26] Сільське жіноцтво є предметом наукового дослідження Наталії Нагорної, котра виокремлює у цій категорії різні соціальні групи і звертає увагу, що в діяльності жінвідділів більшовицька влада застосовувала «яскраво виражений класовий підхід» [Нагорна, 2011: 131]. Про способи і методи «залучення жінок до радянського будівництва» йдеться у низці статей Наталії Земзюліної [Земзюліна, 2009: 325]. Окремі аспекти громадсько-політичної активності сільського жіноцтва в перше десятиліття становлення радянської влади в Україні розглядаються Ольгою Лабур [Лабур, 2010]. Загалом історіографія теми доволі репрезентативна, однак фактично поза рамками окремого дослідження досі залишається проблема становища сільської жінки Волині, зокрема, й у розрізі її суспільно-політичної активності напередодні тектонічних зрушень традиційного сільського укладу, викликаних завданнями перших сталінських п'ятирічок.

Мета статті – визначити основні напрямки громадсько-політичної діяльності сільського жіноцтва Волині в період розгортання політики колективізації сільського господарства наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Географічними рамками нашого дослідження є північний і, частково, центральний регіони сучасної Житомирської області, які, відповідно з тогочасним адміністративно-територіальним поділом, зафіксованим у Постановах ВУЦВК від 7 березня 1923 р. та 13 березня 1925 р., були представлені двома округами – Коростишівською та Житомирською (перейменована у 1925 році на Волинську)¹.

Виклад основного матеріалу. Територія Волині - традиційно аграрний регіон, переважна більшість населення якого в означуваний нами період проживала в сільській місцевості. Закономірно, що в умовах формування тут основних інститутів радянської влади та наповнення їх відповідним змістом, об'єктом посиленої уваги більшовиків були села. Неоднорідність сільського соціуму та несприйняття значною його частиною основних засад більшовицької державної політики, спонукала владу до пошуку соціальних груп, які могли б стати її потенційними союзниками. З-поміж інших увага була звернута на сільське жіноцтво. Власне, «з перших днів приходу до влади більшовиків почалося формування «нової жінки», що включало в себе політику залучення жінок до суспільного виробництва і політичного життя» [Коршунова. Плотникова, 2016: 56]. І Волинь не була виключенням.

Однією із форм залучення жінок до громадсько-політичної діяльності стали так звані жінвідділи, «створені за пропозицією І.Арманд в серпні 1919 р.. Протягом всього свого існування (1919-1930 роки) вони провели величезну роботу по організації, навчанню, активізації жіночого населення в країні» [Пошали, 2015: 155-156]. Станом на другу половину 1920-х років вони мали розгалужену систему організацій загалом в УСРР і у Волинському регіоні, зокрема. На рівні села своєрідним центром, який координував роботу місцевих активісток, виступали постійно діючі жіночі делегатські збори при жінвідділах сільрад.

Коло завдань, які стояли перед жіночими організаціями, змінювалося впродовж першого десятиліття після приходу більшовиків до влади. Так, «задачі відділів робітниць і селянок у відбудовчий період (виділення наше. - Автор) зводилося, головним чином, до організації роботи з підтягування найбільш відсталих верств трудящих жінок до певного рівня (вступ у партію, вибори до Рад, в профорганізації)» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр. 3115. Арк.4]. Так званий «відбудовчий період» тривав, за офіційним визначенням більшовицької влади, впродовж 1920-х років і завершився у 1929 році, році «великого перелому». Впродовж цих років волинські селянки поступово набиралися досвіду роботи в органах кооперації, комнезамах, організували заходи опіки над сиротами. Зусилля делегаток були спрямовані на: залучення жінок до суспільно-корисної та громадсько-політичної роботи, зокрема, участі у виборах до місцевих рад не тільки у статусі виборців, але й кандидатів у депутати або посадовців сільрад; ліквідацію мало- і безграмотності, насамперед жінок-активісток; пропаганду перебудови сільського господарства у відповідності із засадами, визначеними рішеннями більшовицької партії та радянського уряду тощо.

¹Більш детальну інформацію про територіально-адміністративні трансформації Житомирської області в 1920-1930-ті роки можна знайти в: *Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795-2006: Довідник: Офіційне видання*. Житомир: Вид-во «Волинь», 2007, 620 с.

У другій половині 1920-х років найбільш чисельнішими органами влади на найнижчому адміністративному рівні виступали сільські ради, тому питання їх зміцнення розглядалося більшовицькою партією як одне із пріоритетних завдань радянського будівництва. «У жовтні 1927 р. було затверджено нове «Положення про сільські Ради», яке значно збільшувало повноваження сільрад, надавало їм адміністративно-господарських та фінансово-бюджетних прав» [Мельник]. У контексті сказаного, нагальним постало питання витіснення з сільських рад і сільського депутатського корпусу будь-яких «ворожих елементів» та встановлення абсолютного контролю над сільським урядуванням не тільки ззовні, але й з середини. Своїми союзниками у цій боротьбі влада бачила жіноцтво.

Вважалось, що залучення жінок до суспільно-політичної діяльності дозволить їм набувати досвіду управлінської роботи, підвищувати свій культурно-освітній рівень, брати участь у вирішенні окремих проблем функціонування соціально-побутової, культурно-освітньої сфер сільського життя. Однак, з іншого боку, більшовицька партія переслідувала більш прагматичну мету. Підтримувані владою жінки-активістки виявляли готовність проводити агітацію серед односельчан щодо вступу у комнезами, боротьби проти заможного селянства, створення колгоспів тощо. Загалом, активізація жіночого руху розглядалася радянською владою як необхідна умова виховання нової радянської людини, свідомого борця з класовими ворогами на селі, які «гальмують процес перебудови сільського господарства на засадах панування колгоспної форми господарювання».

Рівень громадсько-політичної активності волинського жіноцтва впродовж 1927 – 1928 років залишався невисоким і майже цілковито залежав від сили адміністративного тиску з боку представників місцевих партійних та радянських органів влади. Зовнішнім виявом цього був вкрай низький відсоток селянок у лавах сільських управлінців. Так, у відповідності з офіційними даними, «у 1927 році кількість жінок у керівних органах комітетів незаможних селян Коростенської округи складала 6,8% (у 1930 році вона вже становила 23%); у сільрадах – 11,7% (20,4% - у 1929 р.)» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.488. Арк.2]. Важливим чинником, який гальмував процес політичної соціалізації волинської селянки, виступали консервативні устої сільського буття з його традиційним розподілом соціальних ролей. «Багатівікова традиція залежності від чоловіків привчила жінку, особливо селянку, до соціальної пасивності. Над жінкою, та й над усім суспільством тяжіло усвідомлення того, що управління – це обов'язок і привілей чоловіка» [Земзюліна, 2013: 135]. Жінки-активістки відчували шалений спротив їхнім спробам долучитися до вирішення громадських справ як з боку власних чоловіків, представників «місцевої сільської еліти», так і значної частини односельчанок, які займали нейтрально-пасивну позицію осуду такого роду жіночої активності.

Наприкінці 1927 року в районах Коростенської та Волинської округи, на виконання спеціального розпорядження ВЦВК, жінвідділи ініціювали проведення «окружних, районних з'їздів жінок - членів сільрад, селищних рад, міськрад та членів РВК» [ДАЖО. Ф. 3-277. Оп.98. Спр.98. Арк.54]. Мета проведення заходів, по-перше, полягала в тому, щоб підвести підсумки попереднього етапу діяльності жіночого руху, по-друге, актуалізувати його у зв'язку з посиленням державного курсу на «соціалістичну перебудову сільського господарства», який менше ніж через 1,5 року оформився у політику колективізації, по-третє активізувати роботу жінвідділів, жіночих делегатських зборів.

Здійснений керівництвом Коростенської округи аналіз результатів діяльності місцевого жіночого руху, дозволив зробити висновки, що «жіноча членська маса рад не досить навантажується радянською роботою та належно не використовується». Пропонувалося «секретаріату ОБКу та райвиконкомам залучати жінок особливо по лінії культурно-соціальної (школа, доброустрій, санітарія, хати-читальні, організація та догляд за яслями і т.д.)» [ДАЖО. Ф. 3-277. Оп.98. Спр.98. Арк.112]. Пояснюючи низький рівень ефективності своєї організаційної діяльності, жінки-активістки вимагали, аби влада «склала такі умови, щоби жінка могла працювати при сільраді, тобто уважніше ставитися до роботи жінки членів сільради, тому що раніше їх ніхто не організовував». Ними озвучувалася проблема «бюрократизації членами сільради. Коли звертається жінка, то ніякої уваги не звертається, навіть тікають в другу кімнату» [ДАЖО. Ф. Р-902. Спр.1. Оп.44. Арк.69]. Нерідко громадсько-політична активність селянок викликала приховану, а часто-густо й відверту опозицію з боку односельчан. Делегатки районної конференції Лугинського району нарікали на те, що «помічається недооцінка жіночої праці в радах, консервативний погляд на жінку як радробітника, а також залякування жінок з боку чоловіків. До деякої міри заборона відвідування засідань та різних сільських зборів, систематичне дискредитування жіночої праці в радах куркульством та різним ворожим елементом» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.37]. Схожі випадки носили далеко не поодинокий характер і, безумовно, стримували громадсько-політичну активність селянок.

Масове залучення жінок до суспільного життя загалом мало позитивні наслідки. Селянка отримала можливість нарівні з чоловіком брати участь в обговоренні важливих питань місцевого

та державного значення, представляти інтереси жіноцтва, будучи депутатом, чи навіть секретарем і головою сільради, зробити професійну кар'єру. Але з іншого боку, жіночий рух, переставлений жінвідділами, зборами жінок депутаток тощо, ніколи не був громадським за своєю суттю. Він мав чітко окреслені більшовицькою партією рамки і завдання, які не розходилися з її програмними засадами. Це була одна з причин, чому він не користувався підтримкою широких мас сільського населення.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про чергові задачі партії по роботі серед робітниць і селянок» від 15 червня 1929 р. вказувалося, що держава вступила в «період реконструкції народного господарства» (виділення наше.- Автор). У цих умовах робота партії серед трудящих жіночих мас у селі повинна бути підпорядкована основному завданню мобілізації активності селянок і наймичок для підйому сільського господарства на основі колективізації масового кооперування і підвищення врожайності» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр. 3115. Арк.2]. Комплекс заходів, детермінованих проголошенням курсу на колективізацію, передбачав якнайширше залучення жінок до процесу їх реалізації. Насамперед йшлося про «переведення в окрузі таких політично-господарських кампаній, як хлібозаготівлі, засівкампанії, колективізації, ліквідації глитайства» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.488. Арк.2].

На виконання рішень більшовицької партії влітку-восени 1929 року в усіх районах Коростенської округи пройшла друга хвиля конференцій та нарад жінок-делегаток, основним питанням порядку денного було питання «про масову колективізацію, виробниче кооперування сільського господарства та участь жінок» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк. 2; 9; 22; 27]. Насамперед зазначимо, що партійно-радянські куратори жіночих організацій наполегливо рекомендували «притягати широкі кола населення до практичної участі в радянському будівництві, особливо жінок-наймитів та бідноти, жінок-нацменок і колгоспниць» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк. 3; 4], «жінок-одиначок, удів, дружин-червоноармійців, а також біднячок та безробітних наймичок» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр.3115. Арк. 44]. Саме ці категорії селянок розглядалися владою як основне джерело поповнення лав жінок-активісток. Нерідко вони з великим ентузіазмом «слідкували за куркулем, виявляли всі недоліки і повідомляли про це радянські установи» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.30], долучалися до організації та проведення різного роду реквізичійних акцій на селі, складання списків «ворогів народу». Для прикладу, Ольга Бондаренко з с. Баскаки Барішівського району розповідає: «Ми ходимо по селу заготовляти хліб, але куркулі з нас сміються. Особливо з жінок. І нам трудно проводити хлібозаготівлю. Треба дозволити пойти по коморах, бо хліб в кулаків мається, а треба його знайти й забрати» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.3].

Далеко не завжди їхні дії вмотивовувалися ідейними переконаннями. Часто-густо селянки, які усе своє свідоме життя наймитували і займали найнижчу сходинку в соціальній ієрархічній драбині сільської громади, свою участь у заходах з «укріплення радянської влади на селі» розглядали це як форму моральної компенсації за «важке батрацьке минуле», або ж як надані владою преференції для отримання певних матеріальних благ. Дехто Омельчук, член колгоспу з Ємільченського району бідкається, що «кооперація погано ставиться до бідноти. Немає для нас ні краму, ні чобіт. А коли приходить багатий, то він завжди все достає» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.27]. Схожі думки висловлювали селянки інших районів округи. Так, Іванченко з Лугинського району заявила, що «ми з радістю підемо в школи і лікнепи, але дуже погано жити. Бідняцькому населенню обіцяли ліс, але коли вони написали заяви, то лісництво заборонило продавати дрова» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.33].

Перебування на посаді, членство у створюваних більшовицькою владою різних видах сільськогосподарської кооперації, а згодом - в колгоспах, піднімало соціальний статус жінки і в очах односельчан, хоча далеко не завжди – повагу. Натомість, у кращих традиціях того часу, жорсткій критиці і навіть цькуванню піддавалися так звані непмани та куркулі, «бо вони стараються підірвати нашу колективізацію» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.30]. У середині січня 1929 року з трибуни загальних зборів жінок с. Стариків Стариківської сільради Чоповицького району лунало гасло «дати відсіч кулацькому елементу и гиншому ненашому елементу, що завше стоїть на перешкоді радянської роботи» [ДАЖО. Ф.Р-902. Оп.1. Спр.44. Арк.38]. Оскільки категорія «гинших» не була чітко ідентифікована, то до неї могли зарахувати будь-кого, хто своєю активною, чи пасивно-нейтральною позицією висловлював сумніви щодо правильності політичного курсу правлячої партії.

Тема класової боротьби пронизувала увесь контент тогочасної більшовицької пропаганди. Для прикладу, в рішенні зборів селянок Лугинського району записано, що «соціалістичне будівництво на селі викликало шалений опір вороже класових елементів, які всіма засобами намагаються затримати і підірвати колективізацію, використовуючи для цього культурну відсталість жінок як одне з найслабших місць в роботі на селі» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.38] Учасники жіночої конференції Овруччини так само «закликала всіх працюючих жінок району організувати і проводити активну боротьбу з глитайською агітацією,

приймати участь в очищенні колгоспів від ворожих елементів» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.41-42]. Поступово насильство стає нормою життя. У досліджуваний період його масштаби були далекими від тих, з якими зіткнеться українське село у період 1931-1933 років. Однак квотий спротив з боку сільських громад методичному посиленню насильства, по суті, сприяв його легітимізації і розмиванню суспільних моральних норм. Повсякденне життя селянина все більше наповнюється страхом за свою власність, за власне життя і життя своєї родини, він воліє не помічати несправедливості, яку коять місцеві «комнезамівці», «комсомольці» по відношенню до його сусіда. Як слушно зазначає американський дослідник Мартін Маля, «насильство маскувалося під класову війну, яку вели пролетаріат і збідніле селянство з куркулями, які намагалися реставрувати «капіталізм»» [Маля, 2000: 248]. Нав'язуючи силові методи утвердження радянської моделі реконструкції сільського господарства, влада фактично спонукала селянок бути співучасниками насильства на селі. Частина з них згодом стане жертвами політики колективізації, а частина, навпаки, активно долучиться до її впровадження, виправдовуючи доцільність використання репресивних методів в боротьбі за «світле соціалістичне майбутнє». Англійська дослідниця Дарія Маттінглі ідентифікує цю категорію жінок та їх роль у процесі реалізації сталінської політики колективізації дефініцією «призвідниці», тобто ті, чії «дії спричинилися, безпосередньо або опосередковано, до голодної смерті мільйонів» [Маттінглі, 2018: 3]. На нашу думку, значну частину сільських волинських активісток можна назвати «призвідницями» голодомору в своїх селах.

Негативний образ «сільського глитая» свідомо використовувався як тло для увиразнення позитивної постаті жінки-активістки, «селянки, відповідальної за соціальні зміни, яка є своєрідним містком між новим режимом і старими традиціями» [Codie, Barry, 2016: 26]. У виступах учасників зборів волинських селянок обов'язково була присутньою теза про світле майбутнє жінки в колгоспі, який «полегшить жіночу працю, звільнить жінку від маючогося до цього рабства, яка далі своєї кухні нічого не знає», яка «при царизмі була пригнічена» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.28-29]; «яка раніше була закована в пута під гньотом чоловіка» [ДАЖО. Ф.Р-902. Оп.1. Спр.44. Арк.38]. Важливою умовою «жіночого розкріпачення» було подолання майже тотальної безграмотності волинського селянства. Об'єктом посиленої уваги більшовицьких пропагандистів стала селянка, рівень освіченості якої традиційно був низьким, а коло інтересів переважно замикалося на сім'ї та побуті.

Як відомо, на початку 1920-х років радянська влада ініціювала низку загальнодержавних заходів з ліквідації неграмотності дорослого населення. Практика показала, що їх впровадження у межах політики українізації була досить успішним. Одними із суб'єктів реалізації заходів більшовицької партії в культурно-освітній сфері виступали жінвідділи, які через свою організаційну мережу діяльності жіночих делегатських зборів проводили агітаційну роботу серед жінок, спонукаючи, а то й примушуючи їх навчатися основам грамоти. Завідуюча жіночим відділом при ЦК КП(б)У т. Філатова рекомендувала членкиням жінвідділів «привчати селянок читати на цікавитися газетами, організувати групі читання газет, брошур» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.1557. Арк.118]. Місцева влада в обов'язковому порядку вимагала від редакторів районних та «округової газети «Поліська комуна» розпочати систематичне висвітлення на сторінках газети економічного та культурно-побутового стану жінок в місті і на селі» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.488. Арк.3].

Найбільш поширеною формою організації навчання дорослого населення Волині виступали лікнепи, основним завданням яких було навчити слухачів відповідних курсів основ грамоти і паралельно з цим залучати їх до громадсько-політичного життя. У квітні 1930 року влада Коростенської округи звітувала про «охоплення лікнепами 63%, школами соцвиху 45% жінок від загальної кількості учасників» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.488. Арк.2]. Згідно офіційної статистики, в 1929 році число неписьменних тільки у «Коростенському районі сягало 7300 осіб і майже всі 100% були охоплені лікнепами та трудовим навчанням. Всіх лікнепів та груп навчання було 100. Зросла кількість хат-читалень на 3 (Могильно, Гулянка, Михалівка). Загалом їх в районі було 22» [ДАЖО. Ф.Р-671. Оп.2. Спр.9. Арк.37]. Як слушно зауважує Олена Сапицька, пропаганда лікнепу «була зумовлена не лише комуністичною ідеологією, але й істотною потребою для становлення нової влади» [Сапицька, 2007: 131].

Тема ліквідації неписьменності селянок Волині у досліджуваний нами період піднімалася на усіх зібраннях жінок-активісток. Поштовхом для чергового сплеску її актуалізації стала «постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу по ліквідації неписьменності» від 17 травня 1929 р., після прийняття якої стали широко застосовуватися нові форми для організації освіти» [Сапицька, 2007: 66]. Посилаючись на цей документ, представник окружного виконкому на одній з жіночих конференцій у Ємільчино, т. Поліно заявив: «Жінкам, як більш відсталим, треба негайно взятися до учоби, бо темрява затримує будівництво нашої країни» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.30]. Наведена теза з виступу радянського чиновника є прикладом яскравої ілюстрації упередженого ставлення більшовицької влади до жінки. По-перше, вона

тракувалася як апріорі «відстала» по відношенню до чоловіка, однак не тільки за «принципом біологічної, але й політико-ідеологічної слабкості» [Непіпенко, 2019: 120]. По-друге, неграмотність жінки сприймалася як загроза радянській владі, оскільки не освічена жінка легко піддавалася політичним маніпуляціям і використанню їх «ворожими класами» як інструменту боротьби проти «соціалістичних перетворень на селі». «Розсрочка ліквідації неписьменності, - вказувалося в одному із рішень конференції жінок Лугинського району, - являється небезпечною для цілого господарського комплексу країни» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.37].

Показово, що кампанії з ліквідації неписьменності селянок були нерозривно пов'язані з проведенням таких загальнодержавних заходів як вибори до сільських та районних Рад народних депутатів, проведення агітаційної кампанії з приводу створення колгоспів, розгортання соціалістичного змагання, виконання планів хлібопоставок тощо. Тому ставилося за мету «справу ліквідації неписьменності відпорядковувати з завданням широкої політосвітньої та виховної роботи серед жіноцтва» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.37], «добитися того, щоб план ліквідації неписьменності був виконаний з перебільшенням, розгорнувши цю роботу під знаком соціалістичного змагання» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.23].

Однак, не зважаючи на всі зусилля влади у напрямку організаційного забезпечення навчання дорослого населення, переобтяжені побутом та важкою працею волинські селянки не охоче відвідували заняття. Часто-густо «жіноцтво проявляло мляву участь в роботі гуртків грамоти та секцій при зборах жінделегаток» [ДАЖО. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.10]. Тому ця проблема була предметом окремого обговорення майже на усіх конференціях жінок Волині, зокрема, в означений нами період. Учасниками зібрань укотре ставилося завдання «загострити увагу всієї радянської суспільності щодо роботи товариства «Геть неписьменність», на питання лікнепу, ліквідації не- та малописьменності серед жінок національних меншин (поляків, євреїв, німців)» [ДАЖО. Ф. Р-327. Оп.1. Спр.353. Арк.37]. Місцеві активістки часто нарікали на те, що селянки не бажають навчатися, з великим не бажанням збираються на збори, щоб прослухати інформацію про поточну політичну ситуацію в країні, про завдання, які стоять перед селянами у зв'язку з проведенням колективізації тощо. І все ж ініційовані жінвідділами заходи з ліквідації неписьменності місцевого жіноцтва мали позитивні результати і сприяли його політичній соціалізації.

Висновки. Підводячи підсумки, зазначимо, що впродовж 1920-х років радянська влада значну увагу приділяла вирішенню так званого «жіночого питання». У період розгортання курсу на соціалістичну перебудову села, жінвідділи активізували роботу в напрямку залучення жінок – активісток до процесу реалізації завдань більшовицької партії, насамперед щодо створення колгоспів. Важливими векторами громадсько-політичної діяльності жіночого активу Волинських сіл у досліджуваний період виступали: 1. Політична соціалізація селянок шляхом залучення їх до участі у виборах до місцевих рад, до роботи в сільрадах як у складі депутатського корпусу, так і посадовців (голів та секретарів сільрад). 2. Участь у кампанії з ліквідації мало- і безграмотності дорослого населення, рівень грамотності якого в цьому регіоні був одним із найнижчих в Україні. 3. Проведення агітаційно-пропагандистської кампанії на підтримку сталінської політики колективізації сільського господарства та боротьби з «класово ворожими елементами» села. Зважаючи на національно-етнічну строкатість Житомирщини, перспективними для дослідження видається проблема політичної соціалізації жінок національних меншин, які проживали в сільській місцевості.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність членам редакційної колеги журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Codie, Barry (2016). *Wife, mother, soldier, worker: depictions of peasant women in soviet propaganda. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the concentration of art history at the University of Dallas*, 66 p.

ДАЖО. Державний архів Житомирської області.

Земзюліна, Н. (2013). Ідеологічні та правові механізми формування гендерного паритету в СРСР. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, 2, 132-139.

Земзюліна, Н. (2009). Шляхи соціалізації жінок в Радянській Україні 20-х – 30-х. ХХ ст.. *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр.*, 3, 324–329.

Коршунова, Н. Е., Плотникова, В. М. (2016). Трансформація государственной политики Советского Союза по проблеме положения женщин в социальной и общественно-политической сферах. *Вестник ВГУ. Серия: история. политология. Социология*, 4, 55–59.

Лабур, О. (2010). «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років. *Красзнавство*, 3, 205-213.

- Маля, М.** (2000). *Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991*. Київ: Вид-тво «Мегатайп», 608 с.
- Мельник, М.** Становлення сільських рад у 20-30-х рр. ХХ ст. Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/235-pubstansil.html>
- Мітінглі, Дарія.** «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>
- Нагорна, Н.** (2011). Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках (на матеріалах компартійних відділів для роботи серед робітниць і селянок УСРР). *Українознавчий альманах*, 6, 128-136.
- Нагорна, Н.** (2009). Жіночі делегатські збори в УСРР: мета і сутність функціонування, організаційна структура, значення (1920-1933 рр.). Література та культура Полісся : зб. наук. праць, 56, Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 267–289
- Непіденко, Л.** (2019). Гендерна ідеологія та гендерна політика в радянській політичній культурі України періоду НЕПу. *Гілея: науковий вісник*, 145, 116-123.
- Олійник, Н.** (2015). Емансипація жінок по-радянськи: особливості та наслідки. *Грані*, 6, 144-15.
- Пошали, І.** (2015) В. Радянські жінки : суспільно-правовий статус та реальне становище в Україні в 20-ті роки ХХ століття. *Життя і пам'ять: науковий збірник, присвячений пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко*, Одеса: Homeless Publishing, 2, 153-160.
- Пушкарєва, Н.** (2012). Гендерная система Советской России и судьбы россиянок. *Новое литературное обозрение*, 117, 8-23.
- Сапицька, О.** (2007). *Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 - середина 1933 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Луганськ, 199 с.
- ЦДАГО України.** Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Основные векторы общественно-политической деятельности сельских женщин Волыни в конце 1920-х-начале 1930-х годов

Аннотация. Цель статьи заключается в определении основных направлений общественно-политической деятельности крестьянок Волыни в период развертывания политики коллективизации сельского хозяйства в конце 1920-х - начале 1930-х годов. **Методология исследования** основана на использовании общенаучных (анализа, синтеза, абстрагирования и обобщения) и специально-исторических методов (историко-типологическом, историко-системном и методе диахронного анализа общественно-исторической реальности) в сочетании с принципами историзма, объективности, системности и развития. **Научная новизна работы** заключается в том, что: впервые предметом исследования выступили сельские женщины Волыни в период первой сталинской пятилетки. Определены основные факторы, которые влияли на динамику включения волынских крестьянок в процесс социалистических преобразований в деревне. Определены формы и способы привлечения женщин-активисток в агитационно-пропагандистскую работу среди своих односельчанок с целью: повышения уровня их участия в выборах местных Советов; ликвидации безграмотности; борьбы с «классовыми врагами» на селе и создание колхозов. **Выводы.** В течение 1920-х годов советская власть значительное внимание уделяла решению так называемого «женского вопроса». В период развертывания курса на социалистическую перестройку села, женотделы активизировали работу в направлении привлечения женщин - активисток в процесс реализации задач большевистской партии, прежде всего – создания колхозов. Важными векторами общественно-политической деятельности женщин-активисток волынских сел в исследуемый период выступали: 1. Политическая социализация крестьянок путем привлечения их к участию в выборах в местные советы, к работе в сельсоветах, как в составе депутатского корпуса, так и в качестве должностных лиц (председателей и секретарей сельсоветов). 2. Участие в кампаниях по ликвидации мало- и безграмотности взрослого населения, уровень грамотности которого в этом регионе был одним из самых низких в Украине. 3. Проведение агитационно-пропагандистской кампании в поддержку сталинской политики коллективизации сельского хозяйства и борьбы с «классово враждебными элементами» села.

Ключевые слова: Волынь, «женотделы», враждебные элементы, колхозы, советская власть, крестьянка.

Galyna M. Starodubets
Zhytomyr Ivan Franko State University
Dr (History), Professor (Ukraine)

**The main vectors of social and political activities of rural women in Volyn
in the late 1920s-early 1930s**

Abstract. *The purpose of the article is to determine the main directions of social and political activities of rural women in Volyn during the period of deployment of the policy of collectivization in agricultural economy in the late 1920s - early 1930s. The research methodology is based on general scientific (analysis, synthesis, abstraction and generalization) and specifically historical methods (historical-typological, historical-systemic and method of diachronic analysis of socio-historical reality) in combination with the principles of historicism, objectivity, systematic and development. The scientific novelty of the research is as follows. For the first time the subject of the study was rural women in Volyn during the first Stalinist Five-Year Plan. The main factors which influenced the dynamics of the inclusion of Volyn peasants in the process of socialist transformations in the village are identified. The author determines the forms and ways of involving activists women in the organization of agitation and propaganda work among their fellow villagers on their participation in local council elections, elimination of illiteracy, struggle against "class hostiles" in the village and creation of collective farms. Conclusions. During the 1920s, the Soviet government paid considerable attention to solving the so-called "women's issue." During the deployment of the course for the socialist reorganization of the village, women's departments activated their efforts to involve activists women in the process of implementation the tasks of the Bolshevik Party, primarily regarding creation of collective farms. In the period studied there were following important vectors of social and political activities of women in Volyn villages: 1. Political socialization of peasant women by involving them in local council elections; to work in village councils as part of both departments, deputies and officials (chairmen and secretaries of village councils). 2. Participation in the campaign to eliminate low literacy and illiteracy among adult population, whose literacy rate in this region was one of the lowest in Ukraine. 3. Carrying out an agitation and propaganda campaign to support the Stalin's policy of collectivization of agricultural economy and the struggle against the "class-hostile elements" of the village.*

Key words: Volyn, "women's departments", hostile elements, collective farms, Soviet government, peasant woman.

References:

- CDAGhOU.** Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian]
- Codie, Barry** (2016). Wife, mother, soldier, worker: depictions of peasant women in soviet propaganda. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the concentration of art history at the University of Dallas, 66 p. [in the United States]
- DAZhO** - Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region] [in Ukrainian].
- Korshunova, N., Plotnykova, V.** (2016). Transformatsiya hosudarstvennoi politiki Sovetskoho Soiuza po probleme polozheniia zhenshchin v sotsyalnoi i obshchestvennoi-politicheskoyi sferakh [Transformation of state policy Soviet Union on the problem status of women in social and public-political field). *Vestnik VHU. Seryia: istoria. polytolohiia. Sotsiolohiia - Scientific journal Proceedings of Voronezh State University. Series: History. Political science. Sociology*, 4, 55–59. [in Russian]
- Labur, O.** (2010). «Nova zhinka»: unormovani obrazy zhinky-suspilnytsi i zhinky-trudivnytsi v radianskii literaturi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv [«New woman»: images of normalized of civic-minded women and women-workers in soviet literature of Ukraine 1920s-1930s.] *Kraieznavstvo - Local lore*, 3, 205-213. [in Ukrainian].
- Malia, M.** (2000). *Radianska trahediia: istoriia sotsializmu v Rosii 1917-1991* [The Soviet tragedy: a history of socialism in Russia 1917-1991], Kyiv: Vyd-tvo «Mehataip», 608 [in Ukrainian].
- Melnyk, M.** *Stanovlennia silskykh rad u 20-30-kh rr. XX st.* [Formation of village councils in the 20-30's of the twentieth century]. *Rezhym dostupu:* <http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/235-pubstansil.html> [in Ukrainian].
- Mittinli, Dariia.** «Zhinky v kolhospakh – velyka syla»: khto vony – ukrainski pryzyvidnytsi Holodomoru? [«Women in collective farms are a great force»: who are they - the Ukrainian perpetrators of the Holodomor?] *Rezhym dostupu:* <http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> [in Ukrainian].
- Nahorna, N.** (2009). Zhinochi delehatski zbory v USRR: meta i sutnist funktsionuvannia, orhanizatsiina struktura, znachennia (1920-1933 rr.) [Delegates meetings of women in the USSR: purpose and essence of functioning, organizational structure, significance (1920-1933)]. *Literatura ta*

kultura Polissia : zb. nauk. Prats - Literature and culture of Polissya: The collection of scientific articles, 56, Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia, 267–289 [in Ukrainian].

Nahorna, N. (2011). Sotsialni vymiry polityky bilshovykiv shchodo emansypatsii zhinok u 1920-kh rokakh (na materialakh kompartiinykh viddiliv dlia roboty sered robitnyts i selianok USRR) [Social dimensions of the Bolshevik policy on the emancipation of women in the 1920s (based on the materials of the Communist Party departments for work among workers and peasants of the USSR)]. *Ukrainoznavchyi Almanakh - Almanac of Ukrainian Studies, 6, 128-136.* [in Ukrainian].

Nepipenko, L. (2019). Henderna ideolohiia ta henderna polityka v radianskii politychnii kulturi Ukrainy periodu NEPu [Gender ideology and gender policy in the Soviet political culture of Ukraine during the times of the new economic policy]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya: scientific herald, 145, 116-123.* [in Ukrainian].

Oliinyk, N. (2015). Emansypatsiia zhinok po-radiansky: osoblyvosti ta naslidky [Emancipation of women in the Soviet era: features and consequences]. *Hrani – Grani, 6, 144-15.* [in Ukrainian].

Poshaly, I. (2015) Radianski zhinky: suspilno-pravovyi status ta realne stanovyshche v Ukraini v 20-ti roky KhKh stolittia [Soviet women: social and legal status and the real situation in Ukraine in the 1920s]. *Zhyttia i pamiat: naukovyi zbirnyk, prysviachenyi pamiaty Viacheslava Ivanovycha Shamko - Life and memory: a scientific collection dedicated to the memory of Vyacheslav Ivanovich Shamko - Odesa: Homeless Publishing, 2, 153-160.* [in Ukrainian].

Pushkareva, N. (2012). Hendernaiya sistema Sovetskoyi Rossiyi i sudby rossiyanok [The gender system of Soviet Russia and the fate of Russians]. *Novoye literaturnoye obozreniye – The new literary review, 117, 8-23.* [in Russian]

Sapytska, O. (2007). Silski zhinky Ukrainy v period pidhotovky ta provedennia sutsilnoi kolektyvizatsii (1928 - seredyna 1933 rr.) [Rural women of Ukraine in the period of preparation and carrying out of continuous collectivization (1928 - the middle of 1933)] (The dissertation for the degree of candidate of historical sciences), Luhansk, 199 s. [in Ukrainian].

Zemziulina, N. (2009). Shliakhy sotsializatsii zhinok v Radianskii Ukraini 20-kh – 30-kh. XX st. [Ways of socialization of women in Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s. XX century]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zb. nauk. pr. - Gurzhiyev historical readings: The collection of scientific articles, 3, 324–329.* [in Ukrainian].

Zemziulina, N. (2013). Ideolohichni ta pravovi mekhanizmy formuvannia henderneho parytetu v SRSR. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky - Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences”, 2, 132-139.* [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 23.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.05.2020 р.

УДК930:32-0519477.83/86)195"С. Рудик
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-18-24>

Людмила Белінська

Львівський національний університет ім. І. Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: ludmyla.belinska@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4716-6011>

**Степан Рудик у громадсько-політичному житті Галичини
першої половини ХХ ст.**

Анотація. Метою статті є висвітлення життєвого шляху незаслужено забутого громадсько-політичного діяча, журналіста, редактора Степана Рудика, який відображає долю цілого покоління галицьких українців у складі Австро-Угорської та Польської держав. Автор аналізує біографію публіциста на тлі драматичних подій 1920-1930-х рр. на західноукраїнських землях, які віддзеркалюють змагання українців за національну ідентичність та державотворчі прагнення. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні різних наукових методів: історико-біографічного, просопографічного, аналітичного, синтетичного, казуального. **Наукова новизна** роботи полягає у введенні до наукового обігу невідомих загалу матеріалів та архівних документів, що стосуються особистих даних С. Рудика і проливають світло на його внесок у побудову українського громадянського суспільства Галичини в умовах польської держави. Акцентовано увагу на особистих вчинках С. Рудика, які свідчили про щоденний патріотизм, відданість українській ідеї. **Висновки.** Покоління галицьких українців, народжених наприкінці ХІХ-початку ХХ ст., пройшли складний шлях боротьби за можливість отримати освіту рідною мовою, мати власну державу. Націєтворчі ідеали вони захищали зі зброєю в руках у лавах Української Галицької Армії, в студентських товариствах, редакціях культурознавчих часописів, що призвело до переслідувань і арештів з боку польської влади. Високоосвічений випускник філософського факультету Віденського університету, хорунжий Української Галицької Армії, редактор газети «Стрілецька Думка» та львівського журналу «Культура» Степан Рудик загинув у виправній колонії Іркутська. В умовах сучасної гібридної та безпосередньої війни його приклад закликає бути готовими захищати незалежну Українську державу, здобуту попередніми генераціями.

Ключові слова: Степан Рудик, освіта, «Стрілецька Думка», журнал «Культура», студентське товариство, політика.

Постановка проблеми. Для відновлення історичної справедливості потрібно заповнювати «білі плями» минулого. Це уможливіє звернення до біографій діячів, котрі проявили себе у складних умовах і представляють провід, духовну еліту суспільства. Дослідження біографій сьогодні важливе, бо це не лише інформаційне джерело, а й соціальна конструкція, самостійний об'єкт соціального аналізу, що виконує суспільні функції. Біографія висвітлює соціальну картину минулого як досвід реально пережитого [Rosenthal, 1995: 11]. У середовищі українців, які пережили перипетії Визвольних змагань, еміграцію до США, Канади наприкінці 60-х рр. ХХ ст. масово почали з'являтися спогади та біографії. Настала ера рефлексивного індивідуалізму, у якій люди, отримавши вільний час, «повернулися до себе» і публікують свою суспільно наповнену біографію, тим самим розвиваючи власну ідентичність. Симптомами і тенденціями епохи стають індивідуальні життєві історії, розповіді про власний набутий досвід.

Однак не всі справді суспільно значимі для нації особистості можуть залишити нам свій досвід у формі біографії. Багато з них репресовані, загинули у боях, зникли без сліду у в'язницях НКВС або на засланні у виправних колоніях. Біографії таких осіб повинні повертати суспільству фахівці й у такий спосіб заповнювати «білі плями» історії. Серед осіб, чия життєва історію ми представляємо, – Степан Васильович Рудик (1890-?).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Ім'я Степана Рудика зустрічається у епізодах історії України, які стосуються Визвольних змагань, Української Галицької Армії, змагань за можливість українців студіювати у львівському університеті, як редактора львівського часопису «Культура». Цілісної біографії С. Рудика поки немає, але ми спробуємо частково її реконструювати за допомогою документів, які зберігаються в архіві Українського музею у Нью-Йорку, у фонді Лідії Бурачинської-Рудик, Державному архіві Львівської області (ДАЛО) та Центральному державному історичному архіві у м. Львові, фонд 329 (Редакція журналу «Культура»).

Метою статті є висвітлення життєвого шляху незаслужено забутого громадсько-політичного діяча, журналіста, редактора Степана Рудика, який відображає долю цілого покоління галицьких українців у складі Австро-Угорської та Польської держав.

Степан Рудик народився у м. Тисмениця 17 січня 1890 р. у родині Василя Рудика й Марії (з дому Георгія Монюка) Рудик [ЦДІА у Львові. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 9-10]. Батьки хлопця належали до стану *agricola* – землероби [Архів українського музею в Нью-Йорку. Ф. 212. Оп.1. Спр. 21. Арк. 5]. Вони хрестили первістка у місцевій церкві св. Миколая, назвали на честь діда Степана.

Попри багатодітну родину, невеликі статки Рудики прагнули, щоб старший син обов'язково отримав добру освіту, тому після початкової школи Степан вступив до Львівської академічної гімназії. Т. зв. «руська» гімназія давала не лише ґрунтовні знання, але й була джерелом виховання патріотизму української молоді. У ній викладали видатні українські педагоги: Едвард Харкевич, Ілля Кокорудз, д-р Євстахій Макарушка, Василь Білецький, Петро та Іларіон Огоновські, д-р Іван Копач, проф. Михайло Тершаківець, Іван Боберський, Юліан Романчук, Анатоль Вахнянин, головний катехит о. Леонід Лужницький. Співпраця такого цвіту українства дала блискучі плоди в національному вихованні та освіті українців, особливо напередодні Першої світової війни.

1914 р. С. Рудик закінчив VIII клас гімназії і завдяки добре складеному іспиту за висновками екзаменаційної комісії отримав право на продовження навчання в університеті. Юнак вступив на філософський факультет Віденського університету, де студіював у кращих викладачів. Як зазначено у заліковій книжці, студент С. Рудик у професора Алойзи Гофлера вивчав психологію (вступ до досліджень психології, практикум з психології, педагогічний практикум, основи психології і логіки); у проф. Р. Райнінґера – історію нової філософії, німецьку філософію від Канта до Гегеля; у проф. Єрусалима – історію грецької філософії, вступ до грецької філософії, філософію війни; у проф. Крафта – теорію наукового пізнання; у проф. Кречмера – вступ до поезії Гомера; у проф. Радермаґера – творчість Евридіпа, міфи Стародавньої Греції; у проф. Штьольна – психологію; соціальну економію – у проф. Допша. Крім того, вивчав джерела до історії Середньовіччя і Нового часу, історію Риму, психологію мови, історію селянського питання в Росії, початки суспільного розвитку, характерологію, історію Балканського півострова [Архів українського музею в Нью-Йорку. Ф. 212. Оп.1. Спр. 21. Арк. 36].

Студент вчився сумлінно й успішно закінчив студії 1919 р. Повернувшись до Львова, юнак долучився до боротьби українства за незалежну державу, яку прагнули вибороти після розпаду Австро-Угорської імперії всі її народи. Тривала польсько-українська війна і у найважчий період військового конфлікту Степан Рудик вступив до лав Української Галицької Армії.

Військові УГА відходили на Наддніпрянську Україну і перейшли в серпні 1919 р. Збруч. У Старокостянтинові в казармах колишнього Сімферопольського полку російської царської армії створили Кіш Січових Стрільців – центр вишколу підрозділів січовиків та старшин. Комендантом Коша призначили полковника Івана Чмолу, заступником – сотника Осипа Думіна.

Незважаючи на важке положення стрільців, безнадійні настрої, брак одягу, зброї, ліків, боєздатність Січових стрільців намагалися всіляко підтримати. Кіш січових стрільців розгорнув культурно-освітню працю, оркестри виступали перед вояками і місцевим населенням. Українці радо зустрічали музикантів і хористів, які виконували українські народні мелодії та стрілецькі марші, особливо гімн січовиків «Ой, у лузі червона калина», «Засумуй, трембіто», «Видиш, брате мій», «Ой, нагнувся дуб високий» авторства Михайла Гайворонського, Романа Купчинського, Лева Лепкого [Завальнюк, Єсюнін, 2014 : 209].

Крім музичної підтримки, з метою просвітницької роботи з подачі письменника М. Угрім-Безгрішного заснували Пресову квартиру. До осередку культурницького життя стрільців входили: С. Рудик, О. Бабій, М. Опока, О. Кучерішка, О. Ґрех, Я. Чиж. Основним завданням Прес-квартири було видання друкованого органу корпусу Січових стрільців – «Стрілецька думка», а також гумористичних журналів. Талановиті письменники, композитори, художники, скульптори забезпечували високий рівень видань. Художник Осип Курилас малював портрети стрільців, а окрасою часопису стала творчість поетів Олесья Бабія, Михайла Кураха, Михайла Панчишина, Грицька Босого.

Головним редактором «Стрілецької думки» був хорунжий Степан Рудик, який писав статті під псевдонімом Ольгин [Завальнюк, Єсюнін, 2014 : 209]. Газета виходила регулярно влітку-восени 1919 р., коли Корпус УСС-ів перебував на Поділлі та Волині. Накладу для всіх не вистачало, Є. Коновалець писав: «Коли раз попав між стрільців часопис, виданий ще в червні, то стрільці мало не побилися над ним...» [Завальнюк, Єсюнін, 2014 : 209].

«Стрілецьку думку» видавали для фронтових стрілецьких частин та місцевого населення. Серед безупинних боїв і матеріальної нужди газета підтримувала бойовий дух, усього світ побачили понад 60 номерів. Лейтмотив часопису «Україна мусить бути Самостійною Народною Республікою» простежувався в усіх рубриках. До наших днів дійшло близько двох

.....
десятиків номерів часопису, більшість нині зберігається у краєзнавчому відділі Вінницької обласної бібліотеки ім. Тімірязєва.

Після 1920 р. стрільці повернулися додому. Степан Рудик «замельдувався» – (прописався – Л. Б.) у рідному місті Тисмениця, але жив у Львові. Працю, яка б забезпечила життя, знайти було важко, тому колишній стрілець долучився до громадської роботи, допомагав українцям отримувати вищу освіту, займався літературною діяльністю.

З поверненням вояків УГА після поразки Визвольних Змагань у Галичину студентський рух набрав розмаху [Мудрий, 1948 : 14]. Продовжити навчання хотіли «студенти, що служили ще в австрійській армії як старшини, пізніше відбули в рядах Української Галицької Армії польсько-українську війну, а потім воювали в Армії УНР із більшовиками до кінця 1920 р. Між українським студентством переважали саме такі кандидати до вищих студій» [Мудрий, 1999 : 147].

Навчання розпочалося в кінці жовтня 1920 р., на цей час усі вищі школи у Львові були польськими, українців до них не зараховували [ДАЛО, Ф. 26. Оп. 14. Спр. 9. Арк. 1]. Окупаційна влада ще 14 серпня 1919 р. закрила всі українські кафедри у Львівському університеті, які існували за австрійського управління. Дозвіл навчатися отримали лише польські громадяни або жовніри польського війська [Мудрий, 1948 : 14]. Це стосувалося університету імені Яна Казимира, політехніки, ветеринарної академії та академії зовнішньої торгівлі. Після відмови від польського громадянства і відмови викладати польською мовою, вісім професорів та чотири доценти були звільнені, українські кафедри закриті.

Українські студенти самоорганізувалися у відновлених академічних товариствах: «Академічна громада», «Студентський союз», «Медична громада», «Кружок правників».

Головою товариства «Академічна громада» обрали Степана Рудика, який на потреби громади організував восени 1920 р. сплату внесків. [ДАЛО, Ф. 26. Оп. 1. Спр.82. Арк. 75]. До Управи «Академічної Громади», крім С. Рудика, належав Е. Вертипорох, С. Парфанович.

«Академічна Громада» діяла у соборі св. Юра, потім – у Народному Домі по вул. Рувовського. Туди сходилися студенти на збори й наради, слухали виклади, читали газети, грали в шахи і т. д. Студенти «Академічної Громади» 1921 р. вступили до альтернативного офіційним вузам Українського таємного університету (УТУ), зініційованому Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, Товариством українських наукових викладачів ім. П. Могили та Ставропільським інститутом [Мудрий, 1999 : 88]. В Українському таємному університеті діяли правничий, філософський, медичний та політехнічний відділи, 25 кафедр, навчався 101 студент [Мудрий, 1999 : 87]. Польська влада розгорнула нову хвилю політичних репресій, чимало студентських організацій припинили своє існування. У результаті цього боротьба за українську вищу школу набула виразного національно-політичного характеру.

Степан Рудик, виснажений переслідуваннями польських властей українського студентства, цікавився подіями за Збручем. У Наддніпрянській Україні 1923 р. відбувалася політика українізації, з еміграції поверталися до СРСР українські політичні діячі. Ідея об'єднання в межах однієї української держави імпонувала прокомуністично налаштованим галичанам.

С. Рудик у 1923 р. працював в українській газеті «Культура», редакція якої розташовувалася у Львові на вулиці Оссолінських 10. Досвід видавничої діяльності набував у журналі «Життя і Слово», яку видавав разом з Р. Роздольським. С. Рудик ввійшов до Комуністичної партії західної України, яка відрізнялася від партії сталінського ґатунку. КПЗУ мала інтернаціональний склад, дотримувалася позицій націонал-комунізму, подібних до поглядів О. Шумського, М. Хвильового, М. Скрипника. В органі КПЗУ - журналі «Культура», як редактор, С. Рудик надрукував роботу С. Літнього «Маркс і Енгельс про національне питання», у якій акцентувалося, що інтернаціональний рух пролетаріату можливий тільки між самостійними націями. Це не узгоджувалося з домінуючою тоталітарної доктриною СРСР. 1927 р. керівництво КПЗУ С. Рудика усунуло з партії, як апологета та оборонця «шумськізму» та «хвильовізму» на Західній Україні.

Редактор користувався повагою в товаристві українських літераторів, посвідка від 12 грудня 1926 р. засвідчує, що Степан Рудик, редактор «Культури», є звичайним членом «Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка» у Львові [Архів українського музею в Нью-Йорку. Ф. 212. Оп.1. Спр. 21. Арк. 36].

Польська влада слідкувала за всіма проявами антидержавних виступів журналу «Культура». Антипольські публікації часопису «Культура» привертала до себе увагу польської поліції, як і особа редактора. 1928 р. його затримали за причетність до виходу стінгазети «Боротьба», виданої культурно-освітньою секцією товариства «Просвіта» у с. Кілицьку на Станіславщині [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.3. Арк.1].

Екслібрис «Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка»

С. Рудик привернув до себе увагу польської поліції 2 березня 1929 р., прокурор порушив судову справу: «намагалися довести до погорди і ненависти до державного ладу, який має Річ Посполита, а також ненависти до державних функціонерів і ознаки збурення публічного спокою» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 9-10]. Відповідно проголошено вирок: «Обвинувачений Степан Рудик, 1891 р. н., 38 років, греко-католик, замешканий у Львові, винен, що в грудні 1928 року у Львові, як відповідальний редактор журналу «Культура» допустив через недогляд до оголошення в ч. 11-12 в журналі за листопад-грудень 1928 року статтю під заголовком «Допомога політичним в'язням». Кари гідним означено злочинне збурення публічного спокою. За це засуджується на гривну в квоту 100 зл., якщо не сплатить, буде арештований через 10 днів. І засуджується на погашення коштів карного поступування. На підставі приписів підтверджую конфіскації 11-12 номерів журналу «Культура» за листопад-грудень 1928 року» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 9-10]. На судовому засіданні С. Рудик намагався довести, що як відповідальний редактор журналу знав зміст статей номеру, однак не зауважив у них ознак провини. Його адвокат доводив, що листи ув'язнених, цитованих у статті, цензуровані керівництвом тюрми, і редактор не думав, що їхній зміст шкідливий. Попри стійку оборону адвоката, редактора С. Рудика суд визнав винним. Враховуючи визнання провини і важкі економічні умови (обвинувачений не мав майна і жив з журналістики), суд в особі п. Ортинського і п. Дворжака присудив сплатити штраф у розмірі 100 злотих [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк.10].

Редактор С. Рудик і далі опікувався політичними в'язнями, які отримали терміни ув'язнення від 8 до 15 років і сиділи у Вронках, Равичі, Бригідках, Кельці, Петриков. Серед них Ол. Вязло, Г. Войцех, О. Боярчук, С. Федак, А. Кваснюк, В. Злотник, Й. Кашпірович, М. Касян. Найжвавіше листування було з Олексієм Вязлом. Під впливом Степана Рудика Вязло (палкий прихильник комуністичного робітничо-селянського руху) уподобав журнал «Культура», зрозумів його вагу і значення. Ще 5 серпня 1929 р. Вязло писав Рудик: «Моє відношення до Вашого журналу є наскрізь негативним. Сучасне положення і на Західній Україні вимагає негайної і остаточної ліквідації ідеологічних і організаційних позицій, репрезентованих і «Культурою». Я радо вітатиму той день, коли «Культура» відкине геть з себе все те, що робить її неприємною для робітничо-селянських сил» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 10]. О. Вязло сидів у тюрмі у Равичі, з ним перебувало багато політичних в'язнів, які прагнули самоосвіти. Вже 8 листопада 1929 р. в'язень пише: «Прошу передати два підручники з української мови і літератури. Треба граматику Вищого курсу. Очікую з нетерпінням 2-6 число «Культури»» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 10]. У листі від 23 грудня 1929 р. читаємо: «Щиро дякую за граматику В. Сімовича» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 11]. На 7 квітня 1930 р. думка про журнал «Культура» у О. Вязла змінилася, бо просив надіслати до в'язниці всі номери журналу [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 9-11]. 4 серпня 1930 р. просить надіслати «географічний атлас М. Кордуби, підручник з економічної географії, «Нові шляхи» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 10]. Редактор намагався надіслати книги, які допомагали підвищенню освіти, самовдосконаленню засуджених. Вони навіть прагнули писати й публікувати вірші, однак це виходило недосконало. Завдяки літературі, надісланій С. Рудиком, вірші стали якіснішими. 13 жовтня 1930 р. Ол. Вязло писав: «Відсилаю у жовтні на Вашу адресу «Віршування». Їх вже дочитують. Охочих було більше, ніж я гадав, тому не міг досі повернути. Пожиток книжка дала безумовний: кілька товаришів отримали належне розуміння теоретичного віршування і розуміння поезії. Дні минають з безумовним пожитком моєї свідомості. Через слабку теоретичну підготовку багато статей не зміг завважити, про Хвильового, Шумського, III з'їзд. Великого поважання набув до Скрипника. Пришліть «Анти-Дюрінг» Енгельса» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 9-10].

4 грудня 1930 р. Ол. Вязло писав: «На волю виходжу 23 червня 1931 року. Радо загляну до Вас проїздом» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 66]. Так, за кілька років заочного спілкування з арештантами С. Рудик сприяв піднесенню їхньої освіти і трансформації політичних поглядів, з в'язниці вони виходили більш поміркованими і свідомими.

Велике листування редактор Рудик вів з українськими в'язнями «Володимирівського процесу» 1928 р., які відбували покарання у Кельцах, Короново, Седльце, Ленчиць, Равич, Піотркове, надсилав журнал «Культура» [ЦДІАЛ. Ф. 329. Оп.1. Спр.1. Арк. 66].

Товаришем Степана Рудика був публіцист Роман Роздольський, якого до фракції КПЗУ залучили під час навчання у Відні. Там Р. Роздольський зустрічався з Миколою Хвильовим, тому з його уст знав про події у Харкові і писав про це у львівському журналі «Культура» 1930 р.

Степан Рудик боляче сприйняв вісті про штучний голод в Україні. Наталя Яхненко згадувала, що «У тяжкі для Східної України часи колективізації і голоду, Степан Рудик повернув радянському консульству у Львові свою членську картку. Як виявилось, таких речей більшовики не прощають» [Яхненко, 1986 :138]. Такими яскравими постатями, як С. Рудик, Р. Роздольський, Л. Розенберг і багатьма іншими активними галичанами цікавилися у Наддніпрянській Україні. Слідчі НКВС всіляко добивалися у репресованих українців зізнань про їхні зв'язки з іноземними українськими націоналістичними колами, зокрема з галичанами. Так, Михайло Биковець (1894-1937) – співзасновник літературної асоціації «Плуг» – «зізнається», що за допомогою Вишні та Лебеда посилив свою підривну роботу зв'язками з Мирославом Ірчаном, Степаном Рудиком (українським політичним діячем, журналістом), Миколою Голубцем (мистецтвознавцем, поетом) зі Львова та редакціями журналів «Культура» та «Нова культура» [Бертелсен, 2002].

Політичні погляди Степана Рудика трагічно позначилися на житті його родини. 5 жовтня 1934 р. редактор одружився з колегою, редакторкою журналу «Нова Хата» Лідією Бурачинською. Подружжя Рудиків жило у двокімнатному помешканні Лідії на вул. Курковій, 22 Б (сьогодні вул. М. Лисенка). 1938 р. за будинок лише сплатили кошти. Степан боявся, що надто змучений попередніми життєвими випробуваннями, щоб мати дітей, але 13 грудня 1936 р. у родині народився здоровий хлопчик Василько. Вночі, у п'яту річницю весілля, 5 жовтня 1939 р. Степана і його товариша Людвіка Розенберґа арештували та засудили на вісім років ув'язнення [Яхненко, 1986 :138].

Здається, як щойно прибула радянська влада знала тих, кого потрібно в першу чергу арештувати? Система ще до безпосереднього приходу працювала так, що через випадково вихоплене слово, прізвище, поєднавши до купи інформацію, робилися швидкі висновки. Цвіт українства Галичини було арештовано, а потім – знищено. Наталя Яхненко згадувала, що радянщина використовувала розширену систему доносів, «також наївність, глупота, безконтрольне мелення язиком, тощо. Наприклад, у зв'язку з арештом колишнього комуніста Рудика, я чула таке: редактор Михайло Рудницький ніби є в театрі разом з орденоносцем, советським письменником Корнійчуком (Це міг би бути також, скажімо, Євтушенко). В антракті ...Корнійчук питається М. Рудницького: «Ну, одначе, цікаво, чи багато у вас тут троцькістів або шумськістів?». На це редактор Рудницький, можливо, відповідає так: «Правду вам сказати, мало таких... Я не пригадую в тій хвилині. От хіба Рудик, але ж він зовсім нешкідливий» [Яхненко, 1986 :139].

Авторка спогадів Н. Яхненко не стверджує, що арешт Рудика – наслідок саме цього діалогу, але демонструє як таємна більшовицька машина отримувала інформацію.

Про інтерпретований, схожий випадок згадує у своєму інтерв'ю про Людвіка Розенберґа (псевдо Володимир Чорній), професор Ярослав Дашкевич. «Якось в Оперному театрі хтось із східняків звернувся до львів'ян із проханням підказати прізвища тих колишніх комуністів з-поміж місцевих жителів, на яких нова влада могла б спертися у своїй діяльності. Хтось із львів'ян назвав ряд прізвищ. Першим прозвучало прізвище Степана Рудика – активного пропагандиста ідеології українського національного комунізму та прихильника співпраці з троцькістами, який протягом низки років редагував часопис «Культура». Прозвучало й прізвище Чорнія. Незабаром усіх тих, чиї прізвища тоді було названо, репресували» [<http://www.jewishheritage.org.ua>].

С. Рудик пропав безслідно в більшовицьких нетрях. Його дружина з сином і матір'ю 1940 р. емігрувала до Лянгенау, 1941 р. – до Кракова. Там хлопчик захворів на менінгіт і 1944 р. помер. Зневірена Лідія Бурачинська-Рудик 1945 р. написала заповіт, у якому заповідала все майно своєму чоловікові, коли той повернеться з в'язниці. 1992 р. на її запит до товариства «Меморіал» у Львові про долю чоловіка, надіслали дані про однофамільця Степана Рудика, вихідця з Харківщини. Нічого про його долю не дізналися й рідні – шестеро молодших братів і сестер з Тисмениці.

Інформацію про долю Степана Рудика непросто знайти навіть сьогодні. Скупі відомості з державного архіву Львівської області вказують на те, що «Рудик Степан Васильович був засуджений у 1940 році і відбував покарання у виправній колонії № 34 м. Іркутська з березня 1940 р. до травня 1941 рр.» [ДАЛО, ф. П-3 (Львівський обласний комітет комуністичної партії України), оп. 1, спр. 34].

Висновки. Доля Степана Рудика акумулює досвід високоосвічених українців європейського світогляду, які, перебуваючи у складі різних державних організмів, пером і зброєю боролися за власну державу. Громадсько-політична активність українців у 1920-1930-

х рр. ХХ ст., спрямована на національний розвиток українського народу, жорстоко переслідувалася як польською, так і радянською владою. За першої – українські патріоти опинилися у в'язницях, отримували штрафи, за радянської – цвіт свідомої інтелігенції був заарештований, засуджений, фізично знищений. Наведений приклад столітньої давнини в умовах сучасної гібридної та безпосередньої війни закликає бути готовим захищати незалежну Українську державу, здобути попередніми генераціями і пером, і зброєю.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Rosenthal G. (1995). *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte: Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt-am-Main – New York, 240.S.

Архів українського музею в Нью-Йорку. Фонд Лідії Бурачинської.

Бертелсен О. Долі «Слов'ян»: «учасник життя» Михайло Биковець та його приватний архів.

Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2002-olha-bertelsen-doli-slov-ian-uchasnyk-zhyttia-mykhailo-bykovets> (дата звернення 2.08.2019)

ДАЛО – Державний архів Львівської області.

Завальнюк К., Єсюнін С. (2014). Часопис Січових стрільців «Стрілецька Думка». *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*: зб. наук. праць Всеукр. наук. військово-історичної конф. (сс. 209-211). Київ.

Ю. О. *Украинские сечевые стрелцы. Людвиг Розенберг и Яков Насс.* (Интервью с профессором Ярославом Дашкевичем) <http://www.jewishheritage.org.ua/ru/203/yntervju-s-professorom-jaroslavom-dashkevychem>.

Мудрий В. (1948). *Український університет у Львові у рр. 1921-1925*. Нюрнберг: Час, 59 с.

Мудрий В. (1999) *Змагання за українські університети в Галичині*. Львів-Нью-Йорк, Червона Калина, 190 с.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові.

Яхненко Н. (1986) *Від бюро до Бригідок. Трохи спогадів з 1939-1941 рр.* – Бералія – Мюнхен: Б.М. 260 с.

Людмила Белинская

Львовский национальный университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Степан Рудык в общественно-политической жизни Галичины первой половины ХХ в.

Аннотация. Целью статьи является показать жизненный путь незаслуженно забытого общественно-политического деятеля, журналиста, редактора Степана Рудыка, который отображает судьбу целого поколения галицких украинцев в составе Австро-Венгрии и Польши. Автор анализирует биографию публициста на фоне драматических событий 1920-1930-х гг. на западноукраинских землях, которые демонстрируют борьбу украинцев за национальную идентичность и стремление к образованию независимого государства. **Методология исследования** основаны на сочетании различных научных методов: историко-биографического, просопографического, синтетического и казуального. **Научная новизна** работы заключается в введении в научный обиход неизвестных обществу материалов и архивных документов, которые касаются личных данных С. Рудыка и проливают свет на его вклад в построение украинского гражданского общества Галичины в условиях польского государства. Акцентировано на личных поступках С. Рудыка, которые свидетельствуют об каждодневном патриотизме, преданности украинской идее. **Выводы.** Поколения галицких украинцев, рожденных в конце XIX - начале XX в., прошли трудный путь борьбы за возможность получать образование на родном языке, иметь собственное государство. Нациообразовывающие идеалы они защищали в рядах Украинской Галицкой Армии, в студенческих обществах, редакциях культуроведческих журналах, что привело к преследованиям и арестам со стороны польских властей. Примером служит высокообразованный выпускник философского факультета Венского университета, хорунжий Украинской Галицкой Армии, редактор газеты «Стрилецька Думка» и львовского журнала «Культура» Степан Рудык.

Ключевые слова: Степан Рудык, образование, «Стрилецька Думка», журнал «Культура», студенческое общество, политика

Liudmyla S. Belinska

Lviv Ivan Franko National University,
Ph. D. (History), Associate Professor (Ukraine)

**Stepan Rudyk in the social and political life of Galicia
in the first half of the XX century**

Abstract. *The purpose of the article* is to cover the life path of unjustly forgotten Stepan Rudyk, socio-political figure, journalist, editor, who reflects the fate of the whole generation of Galician Ukrainians in the Austro-Hungarian and Polish states. The author analyzes the biography of a publicist against the backdrop of dramatic events of the 1920s and 1930s in western Ukraine, which reflect the struggle of Ukrainians for national identity and state-building aspirations. **Research methodology** is based on a combination of different scientific methods: historical, biographical, prosopographic, analytical, synthetic. **The scientific novelty** of the work is to introduce the general public unknown materials and archival documents concerning Stepan Rudyk's personal data and shed light on his contribution to the construction of Ukrainian civil society in Galicia in the context of Polish colonial discourse. This is accentuated by the personal deeds of Stepan Rudyk, who testified to daily patriotism and devotion to the Ukrainian idea. **Conclusions.** Generations of Galician Ukrainians, who were born in the late XIX and early XX centuries, have gone through the difficult way of fighting to have an opportunity to receive education in their mother tongue and to have their own state. They defended their nation-building ideals with weapons in the ranks of the Ukrainian Galician Army, in student associations, editorial of cultural journals, which led to persecution and arrests by the Polish authorities. A highly educated graduate of the University of Vienna, khorunzhyi of Ukrainian Galician Army, editor of "Striletska Dumka" and Lviv magazine "Kultura" – Stepan Rudyk – was killed in a Soviet prison.

Key words: magazine "Kultura", education, Stepan Rudyk, "Striletska Dumka", student association, politic.

References:

- Arkhiv** ukrainskoho muzeju v Niu-Yorku. [The Ukrainian Museum's (New York) archive][in Ukrainian]
- Bertelsen O. Doli «Slovian»: «uchasnyk zhyttia» Mykhailo Bykovets ta yoho pryvatnyi arkhiv.** [The fate of «Slavs»: «participant of life» Mikhail Bukovets and his private archive]. Rezhym dostupu: [http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2002-olha-bertelsen-doli-slov-ian-uchasnyk-zhyttia-mykhailo-bykovets\(data+zvernennia+2.08.2019\)](http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2002-olha-bertelsen-doli-slov-ian-uchasnyk-zhyttia-mykhailo-bykovets(data+zvernennia+2.08.2019)) [in Ukrainian]
- DALO** – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [Central State Archive]. [in Ukrainian]
- Mudryi V.** (1948). *Ukrainskyi universytet u Lvovi u rr. 1921-1925* [The Ukrainian University in Lviv]. Niurnberg: Chas, 59 s. [in Ukrainian]
- Mudryi V. (1999)** *Zmahannia za ukrainski universytety v Halychyni* [Competition for Ukrainian Universities in Galicia]. Lviv-Niu-York, 147-190 s. [Competition for Ukrainian Universities in Galicia]. [in Ukrainian]
- Rosenthal, G.** (1995). *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte: Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt-am-Main – New York, 240.S.
- Yakhnenko, N.** (1986) *Vid biura do Bryhidok. Trokhy spohadiv z 1939-1941 rr.* [From the bureau to Brigidok. Some memories from 1939-1941] Beralia – Miunkhen: B. M. 260 s. [in Ukrainian]
- Yu. O.** *Ukraynskye sechevye streltsy. Liudvyh Rozenberh y Yakov Nass. (Ynterviu s professorom Yaroslavom Dashkevychem)* [Ukrainian sychovy stryltsy. Liudvykh Rosenberh and Yakov Nass]. <http://www.jewishheritage.org.ua/ru/203/yntervju-s-professorom-jaroslavom-dashkevychem>. [in Russian]
- Zavalniuk, K., Yesiunin, S.** (2014). *Chasopys Sichovykh striltsiv «Striletska Dumka»* [The Magazine sichovykh striltsiv «Striletska Dumka»]. Voienna istoriia Ukrainy. Halychyna ta Zakarpattia: zb. nauk. prats Vseukr. nauk. viiskovo-istorychnoi konf. (ss. 209-211). Kyiv. [in Ukrainian]
- CDIAL** – Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukraïny u Lvovi [Central State historical archive of Ukraine in Lviv]. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 18.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.05.2020 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94(477.43/44) «1920-1923»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-25-31>**Михайло Панасюк**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)

e-mail: pm.vin@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3497-1270>

Використання радянською владою подільського учительства в антирелігійній пропаганді на початку 1920-х рр.

Анотація. Метою статті є висвітлення прагнень представників радянської влади використати подільських учителів в антирелігійній пропаганді на початку 1920-х рр.. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності, соціального підходу, на використанні загальнонаукових (описового, узагальнення, систематизації, аналізу) та спеціально-історичних (історико-порівняльний, структурно-функціональний, конкретно-соціологічний) методів. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі архівних матеріалів визначено місце та роль окремої категорії населення радянського суспільства – учителів в антирелігійній кампанії початку 20-х рр.. ХХ ст. на Поділлі, розкриваються причини, що змушували комуністичне керівництво активно залучати педагогічні кадри в протидію церковному руху. **Висновки.** Незважаючи на посилення антицерковної кампанії, насадження атеїзму на території Поділля відбувається піднесення активності вірян. Яскравим проявом релігійності населення була поява так званих чудес та масове поклоніння місцям, де вони виникали. Відомими чудесами в той час були: Калинівський хрест, явлення Божої Матері в Йосафатовій долині, масове оновлення ікон, поява хрестів та інші. Відомості про чудеса швидко розповсюджувались на території краю, набуло поширення паломництво до місць появи чудес. Активізація церковного руху та формування відповідного настрою серед населення всіляко непокоїло радянське керівництво. Однією із форм протидії цьому явищу з боку держави було створення спеціальних комісій, що мали на меті розвінчування фактів чудес. До роботи в комісіях активно залучали вчителів Подільського краю, які проводили роз'яснювальну роботу, виступали на різноманітних зібраннях, гуртках, конференціях. Ідеологічно свідомі педагоги готували доповіді про походження Землі, появу людини, виникнення релігій. Вчителі-фізики та хіміки залучались до спростування факту чудес шляхом проведення дослідів. Робота подільського вчительства стала дієвою підтримкою партійних органів у боротьбі з релігійним рухом на початку 1920-х рр..

Ключові слова: антицерковна політика, вчителі, партійне керівництво, релігійний рух, релігійні чудеса, спеціальні комісії.

Постановка проблеми. Відносини між державними органами та церковними структурами мають важливе значення для розвитку суспільства. В сучасних умовах в Україні посилюється релігійна напруга, загострюються протиріччя між православними конфесіями. Налагодження діалогу між державою та церковними організаціями, між різними релігійними об'єднаннями є вкрай необхідним для встановлення миру та спокою в державі. Тому взаємовідносини держави та церкви не втрачають актуальності. Яскравим прикладом у цьому є релігійне протистояння населення Подільського краю антицерковному наступу на початку 20-х рр.. ХХ ст. Активність вірян набувала різних форм. Одним із проявів такої активності було поклоніння місцям, де виникали так звані чудеса. Для боротьби з ними місцева влада почала залучати не лише партійних функціонерів, а й педагогічні кадри.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Релігійні рухи населення краю у зазначений період привертала увагу багатьох вітчизняних дослідників. Перші публікації з'явилися у 20-х рр.. минулого століття, тобто під час появи чудес, що зумовили масовий церковний рух. Варто згадати працю Никанора Дмитрука «Про чудеса на Україні року 1923-го» [Дмитрук, 1925], Олени Пчілки «Українські народні легенди останнього часу» [Пчілка, 1925], Василя Кравченка «Псалми, що в 1923-24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес» [Кравченко, 1927].

Посилюється інтерес до цієї теми наприкінці 90-х рр.. ХХ ст. та на початку 2000-х рр.. С. І. Дровозюк приділив увагу питанню висвітлення православних чудес в історичній літературі з часу їх появи до кінця 90-х рр.. ХХ ст. [Дровозюк, 2002]. Релігійні рухи досліджували: К. В. Завальнюк, В. М. Дяків, Л. Л. Бабенко, М. П. Олійник, О. М. Галамай, О. О. Стадник, Н. П. Кузьмінець. Володимир Дяків характеризує в яких умовах проявлялась народна

релігійність, приділяє увагу конкретним чудесам на території сучасної Вінниччини (Калинівський хрест, явлення Божої Матері в Йосафатовій долині), дослідник вважає, що активність вірян була своєрідною реакцією на агресивний наступ войовничого більшовицького безбожництва [Дяків, 2010]. Людмила Бабенко відзначає масштаби наступу державних каральних органів на таке населення в межах республіки, вона вважає, що найбільший рух вірян відбувався на теренах Поділля, питання боротьби з «чудесними явищами» в цьому регіоні неодноразово включалось до порядку денного засідань не лише окружних, губернських паркомітетів, а й засідань політбюро ЦК КП(б)У [Бабенко, 2013]. Олена Галамай неодноразово висвітлювала у своїх публікаціях поширення чудес на території Вінниччини, зокрема приділила увагу характеру релігійних чудес у Вінницькому, Тульчинському, Могилів-Подільському округах [Галамай, 2002]. Микола Олійник вивчав питання появи чудес по всій території Подільського краю, в межах сучасних Хмельницької та Вінницької областей, вказує на позицію ЦК РКП(б), Подільського губкому КП(б)У в релігійному питанні в зв'язку з подіями, що відбувались у 1923 році на території краю [Олійник, 2013]. Олена Стадник та Наталія Кузьмінець розглядають поширення православних чудес як невід'ємний фактор повсякденного життя подільського селянства [Стадник О. & Кузьмінець Н. 2020].

Так, народний рух подолян, пов'язаний з появою чудес, достатньо висвітлений в історичній літературі, але участь учителів в антирелігійній кампанії не досліджувалась, автор вважає необхідним приділити увагу висвітленню саме цього аспекту.

Метою статті є розкриття ролі педагогічних працівників у протидії релігійному руху на Поділлі на початку 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Релігійні рухи мали місце в багатьох регіонах України, вони були однією із форм протидії антицерковній діяльності радянської влади. Подільський край став одним із головних центрів релігійного протистояння, а найяскравіші події розвивалися в 1923 р.

Проаналізувавши ряд документів, зокрема ті, що стосуються діяльності окружних партійних комітетів на Вінниччині, можна визначити характер появи чудес у краї, особливості їх поширення, форми і методи боротьби з ними партійних та державних органів влади, роль учителів у цьому процесі.

У церковній практиці оновлення ікон, поява на них миру, явлення святих, Божої Матері є невід'ємною частиною духовного життя. Віряни всіляко шанували місця та предмети, де вони проявлялись. У 1923 р. явлення чудес стали особливо частим, поклоніння їм збирало велику кількість людей. Рух навколо чудес відбувався в умовах посилення антирелігійної пропаганди, боротьби з церковними структурами.

Протягом 1923 року в донесеннях Вінницького та Могилів-Подільського окружних комітетів КП(б)У фігурувала інформація про появу чудес. Протидія їм зайняла одне з головних місць у діяльності партійних органів влади поряд з такими питаннями як організація посівної кампанії, сплата продподатку, боротьба з бандитизмом та інше. У черговому донесенні Вінокркому в серпні 1923 р. було вказано, що чудеса, котрі появлялись у липні, не дивлячись на те, що Окружний виконавчий комітет своєчасно прийняв відповідні заходи для роз'яснення населенню їх сутті, продовжують появлятися, і до останнього часу виникають у формі оновлених образів, хрестиків та інших речей релігійного культу [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.17. Арк. 33]. Вінницький окружком свідчив, що чудеса і оновлення в серпні 1923 р. охопила весь округ.

Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У визнав головними формами активності вірян ходіння до Йосафатової долини, ставлення хрестів та масове оновлення ікон [ДАВіО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.853. Арк.3]. Гайсинський окружний комітет у вересні 1923 р. свідчив, що чудеса (оновлення ікон) офіційно зареєстровані в трьох місцях, але широкого розповсюдження вони не мали [ДАВіО. Ф.П-30. Оп.1 Спр. 5. Арк.97]. У жовтні 1923 р. у Вінницькому окрузі фіксується нова хвиля чудес, але вже не у формі оновлення ікон, а у появі так би мовити без всякої сторонньої допомоги хрестів у полі.

У листопаді 1923 р. секретар Вінокркому визначив найбільші релігійні рухи: паломництво до Калинівського хреста, побудова хрестів і ходіння з ними до так званої «Сафатової долини» у Могилівському окрузі [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.717. Арк.105].

Так, можна зробити висновок, що найбільш розповсюдженими стали такі явища духовного життя краю: Калинівський хрест та народні рухи пов'язані з ним; Голичинське чудо або явлення Божої Матері в Йосафатовій долині; ставлення хрестів; оновлення ікон.

Партійні органи детально вивчали характер чудес та шляхи протидії їх поширенню серед населення. Тривало обговорення цієї проблеми, висловлювались пропозиції щодо боротьби з таким явищем. На той час керівництво краю не могло застосувати відкрито репресивні заходи, тому протидія набувала різних форм.

Поширення релігійного руху класифікувались представниками партійних осередків як посилення куркульського елемента на селі, оскільки на робітників чудеса не мали такого впливу,

як серед сільської людності [ДАВіО. Ф.П.-29. Оп.1. Спр.1. Арк.15]. Для створення хрестів потрібен матеріал, тому комуністичні керівники намагались пов'язати будівництво хрестів з крадіжкою лісу, селянин міг бути покараний не за паломництво зі хрестом, а за несанкціоновану вирубку лісу.

Агітаційна робота окружкомів торкалася проблем конокрадства, поширення інфекційних хвороб, селян застерігали від участі у масових рухах через можливе викрадення коней в дорозі, особливо вночі. Народні ходіння продовжувались і в жовтні, і в листопаді 1923 р., часто селяни ходили босими за браком взуття. Окружками давали вказівку провести роз'яснювальну роботу про захворювання, можливе поширення епідемії і т. п., цим самим відвернути частину населення від участі в релігійному русі [ДАВіО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.17. Арк.104].

Рух вірян партійні діячі пов'язували з внутрішньою та закордонною «контрреволюцією», залишками білого руху. Відвернути селян від хресних ходів повинна була роз'яснювальна робота про порушення громадського порядку, бандитизм, можливе викрадення майна, що участь у паломництві відвертає від роботи на землі, сприяє розоренню.

Подібні дії не давали вагомого результату, тому приймалися рішення про створення спеціальних комісій. Завданням комісії було спростування факту чудес, науково, з допомогою досліду, пояснити ті чи інші явища природного процесу. Склад комісій був різним, але важливу роль у них відводили учителям. Спочатку створювались комісії з державних та партійних представників. Часто це були так звані трійки: секретар парткому, представник виконкому та представник ДПУ [ДАВіО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.853. с.12].

Далі створювали комісії з інтелігенції, до яких входили учителі, лікарі, агрономи, хіміки, священники. З наукового погляду, а також з політичного селянству доводили неможливість появи чудес. Члени комісії отримували чіткі вказівки (під особисту відповідальність кожного) про те, як вести себе серед селян, скільки часу перебувати на місці, на які теми повинні бути підготовлені доповіді [ДАВіО. Ф.П.-1. Опис.1. Спр.853. Арк.13].

Цікавим є факт перебування в комісії священника, становище якого було вкрай складним. З одного боку, служителі церкви всіляко підтримували прояви релігійності населення, з іншої сторони – церковна свідомість сприймала частину чудес як факти, в яких не сумнівались. Але багато «чудес» для священника були просто народною фантазією, вигаданим явищем. Особливо масово поширювались явища оновлення ікон та поява на них миру. У церковному житті приклади оновлення стосувались переважно давніх ікон, зображення на яких знову ставало чітким без сторонньої допомоги. Масовість оновлення церковних речей переходило тоді всі межі. Священники не визнавали багатьох чудес, і розуміючи реальний стан речей, повинні були говорити правду. Потрібно враховувати, що служителі церкви першими могли бути притягнуті до відповідальності за «контрреволюційні» наміри. Слово духовного пастиря та сам факт його присутності в комісії здійснював відповідний вплив на селянські настрої, священники в більшості визнавали ті чудеса, які для вірян були очевидними. Стосовно оновлення ікон на дому, то позиція отців перед представниками партійних органів була не однозначною: одні вірили в чудеса, інші – ні. Архівні матеріали подають нам дані про масовість оновлення ікон. У Мурафському районі, Могилів-Подільський округ оновлено 110 ікон, у Станіславському районі, Могилів-Подільський округ – 64 ікони, в с. Хренівка Копайгородського району оновилося 12 ікон [ДАВіО. Ф.П.-1. Оп.1 Спр.900. Арк.6].

У Вінницькому окрузі оновилося: у Калинівському районі - 18 ікон, в Мало-кутищенському – 3 ікони, Пиківському – 10 ікон, Хмільницькому – одна, Літинському – 7, Прилуцькому – одна [ДАВіО. Ф.П.-29. Оп.1. Спр.17. Арк.33].

Створення комісій із представників інтелігенції та учителів були до певної міри вимушеним. Керівництво не могло застосувати відкрито репресивні заходи, в суспільстві виникав відповідний резонанс, арешти не мали результатів, тому їх застосовували обережно, давались чіткі вказівки про тактичний підхід до мас.

Місцеві партійні функціонери, сільські, районні були доволі слабкими в адміністративному, ідеологічному, науковому плані, виникла необхідність у їх посиленні. Великі надії покладалась на КСМ. У ряді донесень говорилось, що молодь байдужа до релігійних рухів. Але ходіння до Калинівського хреста та Йософатової долини свідчило про протилежне. Комсомольці не могли виконати покладене на них доручення. Вони часто вели себе не тактовно, ображали селян і не могли запропонувати ніяких серйозних аргументів проти релігії.

У цих умовах комісії стали дієвим інструментом для боротьби з народно-релігійним рухом. Для більшого авторитету склад комісій носив переважно безпартійний характер. Якщо хтось з членів комісій володів українською мовою, він обов'язково повинен був читати доповіді українською [ДАВіО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.900. Арк.3].

У деяких місцях вчителі проявляли озлобленість на духовенство, чим вирішили скористатись партійні діячі [ДАВіО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.900. Арк.6]. Відносини між духовенством та учителями погіршувались. Вчитель ставав виразником ідей, що пропагувала радянська влада,

.....
включаючи релігійні питання. Духовний пастир до певної міри залишався конкурентом у боротьбі за свідомість громадян, тому священників часто утискували, їх позбавляли права голосу на рівні з колишніми представниками царського режиму, учасниками білогвардійських загонів. Священників, що жили в церковних хатах виселяли із помешкання, а приміщення забирали під школи [ДАВіО. Ф.Р-489. Оп.1. Спр.847. Арк.151].

Участь інтелігенції в комісіях була і добровільною, і примусовою. На вчителів покладалися великі надії. Вінницький партійний діяч Савельєв 3 серпня 1923 р. на засіданні Пленуму Вінокркому доповів про роботу серед вчителів, запропонував визнати її першочерговою і важливою, вказував на необхідність створення з учителів працівників політично зрілих, свідомих, яких можна було б використати як передових комуністичних педагогічних кадрів школи та суспільства. Надавати цьому всіляку підтримку. До шкільних рад запропонувати представника місцевого партійного осередку. Педагогічні об'єднання повинні тісно співпрацювати з місцевими партійними організаціями. Вчителів необхідно використовувати для ведення антирелігійної пропаганди на селі, залучати їх до читання лекцій в сільбудинках, хатах-читальнях по природничим науковим питанням [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.4. Арк.8].

Члени комісії повинні були вести роз'яснювальну роботу, фіксувати випадки появи чудес, по можливості, на очах населення самостійно проводити власні «чудеса», наприклад, доводити, що зміна кольору на церковних речах зумовлена фізичними властивостями предмету. Один із членів комісії, як правило, хімік, повинен був взяти ікону і продемонструвати які зміни відбуваються під дією окремих речовин, вологості, повітря. Організовувались збори та конференції, які мали бути безпартійними, в такому випадку вони мали більший вплив на населення. Могилів-Подільський окрпарком дав таку вказівку: «В справу розвінчування явища оновлення ікон втягувати в першу чергу безпартійні наукові кадри, представлені в комісіях» [ДАВіО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.900. Арк.3].

Представник місцевої партійної організації був, звичайно, присутнім на зборах. В його промовах народно-релігійні рухи класифікувались як спроба контрреволюції використати вірування темних мас населення проти радянської влади. Але всі доповіді наукового чи просвітницького характеру представляли вчителі, лікарі, агрономи. Теми доповідей, порядок виступів обумовлювався окрпаркомом. Могилів-Подільський окружний партійний комітет на безпартійну конференцію затвердив наступні теми виступів: 1. Про походження землі (доповідач – вчитель); 2. Про появу життя на землі, тварин, людини (знахарство, медицина та релігія), (доповідач – лікар); 3. Про походження релігії (вірування древніх слов'ян), (доповідач – вчитель); 4. Погляди церкви на оновлення ікон (доповідач – священник); 5. Про атмосферу, клімат та їх вплив на сільське господарство (грим, блискавка, сонце, засуха), (доповідач – агроном); 6. Погляди науки хімії на оновлення ікон як справу рук людських, а не Божого чуда (доповідач – хімік) [ДАВіО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.900. Арк.2].

Уповноважений окрпаркому перебував на місці чуда не менше трьох днів, виїжджати з району дозволялося, якщо проведена робота досягла результатів серед населення. Після чого складався детальний звіт про проведену кампанію, настрої мас, політичну ситуацію та результати роботи.

Просвіщали не лише селянство. Вінокрпарком виніс резолюцію за підсумками районної партконференції – місцевим органам влади приділяти максимум уваги виховній роботі серед різних соціальних груп шляхом читання лекцій про будову землі та природознавство, для чого залучити всі культурні сили на селі [ДАВіО. Ф.П-29. Опис.1. Спр.1. Арк.27].

З метою посилення антирелігійної пропаганди при сільбудинках створювали наукові гуртки, а лекції там читали вчителі. Якщо комісії складались лише з місцевих комуністів, то вони обмежувались фактом фіксування чудес. Не проводилась потужна пропагандистська та науково-просвітницька робота. До чудес приверталась ще більша увага населення, робота комісій в такому випадку давала протилежні результати.

Представники місцевих органів КП(б)У неодноразово висловлювались з питань появи чудес, їх масового розповсюдження. Комуністичні керівники вважали, що для унеможливлення появи чудес необхідно посилити роботу в клубах, сільських будинках, заповнити духовну сторону людей науковою та антирелігійною інформацією, літературою, відпочинком, використовувати для цього не лише сільську, а й міську інтелігенцію [ДАВіО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.900. Арк.7].

У розповсюдженні інформації про чудеса визнали винними частину районних керівників, які, на думку діячів окружної влади, не відповідали вимогам часу і не володіли ситуацією, в якій опинились, пропонували їх змінити.

Причинами поширення релігійного руху вважали недостатність антирелігійної пропаганди та слабкість політпрацівників, що необхідно було виправити, організувавши курси по підвищенню їх ідейного та наукового рівня. Також було відмічено, що чудес більше там, де нема учителів або вони нічого не варті. Загалом, роль учительства в протидії різних явищ духовного

життя була визнана важливою. Робота педагогічних працівників найкраще оцінювалась партійним керівництвом, особливо відзначались їх доповіді на конференціях. Виступи вчителів стали суттєвою допомогою комуністичним працівникам [ДАВіО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.900. Арк.7].

Важливість діяльності вчителя для партійного керівництва проявилась у питаннях своєчасного отримання педагогами заробітної плати. Наприклад, Могилів-Подільський окружком КП(б)У всім місцевим осередкам доніс інформацію, що фінансування шкільної праці за залишковим принципом недопустиме, виплата зарплати вчителю є питанням політичної значимості, вимагав негайно прийняти рішучі заходи в цьому питанні та задовольнити повністю потреби у фінансуванні шкіл та шкільних працівників [ДАВіО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.898. Арк.106].

Висновки. Так, на початку 1920-х р. на території Поділля мали місце широкі народні рухи, пов'язані з появою т. зв. релігійних чудес. Активізація церковного руху та формування відповідного настрою серед населення всіляко непокоїло радянське керівництво. Найбільш масовими акціями серед вірян були: паломництво до Калинівського хреста та Йосафатової долини, ставлення хрестів, шанування оновлених ікон. Для боротьби з цими явищами місцеві органи КП(б)У активно залучали інтелігенцію та вчительство краю.

Учителі брали участь у роботі комісій з ліквідації чудес, наукових гуртках, сільських будинках, виступали на з'їздах та конференціях з антирелігійними доповідями.

Партійне керівництво визнало роботу учителів важливою, корисною і такою, що відповідала вимогам часу. Діяльність учителів стала значною підтримкою для партійних органів в питаннях протидії релігійному руху та посиленні антирелігійної пропаганди на території краю.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бабенко, Л. Л.** (2013). Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з «релігійними чудесами» (1920-ті – 1940 ві рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1*, 327-350.
- Галамай, О. М.** (2002). Релігійні чудеса на Вінниччині. *Вінниччина: історія та сучасність*. Вінниця, 50–54.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Дмитрук, Н.** (1925). Про чудеса на Україні року 1923-го. *Етнографічний вісник, 1*, 50-65.
- Дровозюк, С. І.** (2002) Масовий релігійний рух в Україні у 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, 4*, 247-253.
- Дровозюк, С. І.** (2005.) *Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20 – 30-х рр. ХХ століття: історичний нарис*. Вінниця, 364 с.
- Дяків, В.М.** (2010). Прояви релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років. *Вісник Львівського університету. Серія: Філологія, 43*, 169-180.
- Завальнюк, К., Стецюк, Т.** (2007) Релігійні “чудеса” на Поділлі (20-ті роки ХХ століття). Ред. колегія: З. Білик, Я. Дашкевич, Л. Моравська, *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*, (409-419). Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос».
- Кравченко, В.** (1927) «Псалми», що в 1923 - 24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес. *Етнографічний вісник, 4*, 71-78.
- Олійник, М. П.** (2013). Прояви чудес та оновлення ікон на Поділлі в 1923 р. та боротьба влади з цим явищем. *Освіта, наука і культура на Поділлі, (20)*, 509-519.
- Панасюк, М. П.** (2019). Релігійна творчість подолян в 1920-х рр.. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2*, 123-127.
- Пчілка, О.** (1925). Українські народні легенди останнього часу. *Етнографічний вісник, 1*, 41-49.
- Стадник, О. & Кузьмінець, Н.** (2020). Релігійне життя подільського села у вимірах радянської повсякденності 20-х рр.. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, 31*, 79-87. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-79-87>

Михаил Панасюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинського
аспирант (Украина)

**Использование советской властью подольского учительства
в антирелигиозной пропаганде в начале 1920-х гг.**

Аннотация. Целью статьи является освещение стремлений представителей советской власти использовать подольских учителей в антирелигиозной пропаганде в начале 1920-х гг.. **Методология исследования** базируется на принципах историзма, научности, объективности, системности, социального подхода, на использовании общенаучных (описательного, обобщения, систематизации, анализа) и специально исторических (историко-сравнительный, структурно функциональный, конкретно социологический) методов. **Научная новизна** заключается в том, что на основе архивных материалов определено место и роль отдельной категории населения советского общества – учителей в антирелигиозной кампании начала 20-х гг.. XX ст. на Подоллии, раскрываются причины, которые вынуждали коммунистическое руководство активно привлекать педагогические кадры в противодействии церковному движению. **Выводы.** Незвзирая на усиление антицерковной кампании, насаждения атеизма, на территории Подолья происходит подъем активности верующих. Ярким проявлением религиозности населения было появление так называемых чудес и массовое поклонение местам, где они возникали. Известными чудесами в то время были: Калиновский крест, явление Божьей Матери в Йосафатовой долине, массовое обновление икон, появление крестов и другое. Сведения о чудесах быстро распространялись на территории края, множились паломничества к местам появления чудес. Активизация церковного движения и формирование соответствующего настроения среди населения всячески беспокоило советское руководство. Одной из форм противодействия этому явлению со стороны государства было создание специальных комиссий, что имели целью развенчивания фактов чудес. До работы в комиссиях активно привлекали учителей Подольского края, которые проводили разъяснительную работу, выступали на разнообразных собраниях, кружках, конференциях. Идеологически сознательные педагоги готовили доклады о происхождении Земли, появлении человека, возникновении религий. Учителя-физики и химики привлекались к опровержению факта чудес путем проведения опыта. Работа подольского учительства стала действенной поддержкой партийных органов в борьбе с религиозным движением в начале 1920-х гг..

Ключевые слова: религиозное движение, партийное руководство, антицерковная политика, учителя, специальные комиссии, религиозные чудеса.

Mykhailo P. Panasiuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
Postgraduate Student (Ukraine)

**The exploitation of teaching in Podillia by the Soviet authorities in the anti-religious
propaganda in the early 1920s.**

Abstract. The purpose of the article is to highlight the aspirations of the Soviet authorities to explore teachers in Podillia in the anti-religious propaganda in the early 1920's. **The methodology of the study** is based on the principles of historicism, science, objectivity, systematic, social approach, the use of the general methods (description, generalization, systematization, analysis) and the special-historical ones (historical-comparative, structural-functional, concrete-sociological). **The scientific novelty** is that the place and the role of a separate category of the population of the Soviet society were determined on the basis of archival materials. They were educators in the anti-religious campaign of the early 20s of the 20th century in Podillia. The reasons for forcing the Communist leadership to active educators engaging in opposing the church movement are revealed. **Conclusions.** Despite the anti-church campaign intensification, the establishment of atheism on the territory of Podillia the believers activity raises. A striking manifestation of the population devoutness was the appearance of the so-called miracles and mass worship to the places where they had occurred. The well-known miracles of that time were: the Kalyniv Cross, the appearance of the God's Mother in the Jehoshaphat valley, the mass renewal of icons, the appearance of crosses and others. The miracles spread rapidly throughout the region, and the pilgrimage spread to the places where the miracles had occurred. The intensification of the church movement and the formation of an appropriate mood among the population disturbed the Soviet authorities greatly. One form of the state

confrontation to this phenomenon was the creation of special commissions that had to disclose the facts of the miracles. The educators of Podillia were actively enlisted in the commissions work, they performed explanatory work, participated in various meetings, societies, conferences. Ideologically conscious teachers prepared reports about the Earth origin, the appearance of a man, the emergence of religions. The teachers of Physics and Chemistry were involved in the impugment of the miracles existence through performing the experiments. The work of Podillia's educators became an effective support for the party organs in the struggle against the religious movement in the early 1920s.

Key words: religious movement, party leadership, anti-church politics, educators, special commissions, religious miracles.

References:

- Babenko, L. L.** (2013). Vzajemodija partijno-radjansjkykh orghaniv ta miscevykh aparativ derzhbezpeky v borotjbi z «relighijnymy chudesamy» (1920-ti – 1940 vi pp.) [Interaction of Party-Soviet Bodies and Local Security Authorities in Combating "Religious Miracles" (1920s - 1940s)]. *Z arkhiviv VUCHK-GhPU-NKVD-KGhB - By the VUCHK-GhPU-NKVD-KGhB archives*, 1, 327-350. [in Ukrainian].
- DAVIO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].
- Djakiv, V.M.** (2010). Projavy religijnosti ukrajinciv v umovakh bilshovycjkoji okupaciji pochatku 1920-kh rokiv [Manifestations of Ukrainian religiosity in the conditions of the Bolshevik occupation of the early 1920s]. *Visnyk Ljvivskogo universytetu. Serija: Filologhija - Bulletin of the University of Lviv*. Vyp. 43, 169-180. [in Ukrainian].
- Dmytruk, N.** (1925). Pro chudesa na Ukrajinu roku 1923-gho. [About miracles in Ukraine in 1923]. *Etnohrafichnyj visnyk - Ethnographic Bulletin*, 1, 50-65. [in Ukrainian].
- Drovozzjuk, S. I.** (2005.) *Nacionaljno-kulturne ta dukhovne zhyttja ukrajinsjkogho seljanstva u 20 – 30-kh rr. KhKh stolittja: istorychnyj narys [National-cultural and spiritual life of the Ukrainian peasantry in the 20's - 30's of the XX century: a historical essay]*. Vinnycja, 364 s. [in Ukrainian].
- Drovozzjuk, S.I.** (2002) Masovyj religijnyj rukh v Ukrajinu u 20-kh rr. KhKh st.: istorioghrafija problem [Mass Religious Movement in Ukraine in the 1920s: Historiography of the Problem]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija - Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 4, 247-253. [in Ukrainian].
- Ghalamaj, O. M.** (2002). Religijni chudesa na Vinnychyni. [Religious miracles in Vinnytsia region] Red. P. S. Ghryghorchuk, *Vinnychyna: istorija ta suchasnistj* (ss. 50–54). Vinnycja. [in Ukrainian].
- Kravchenko, V.** (1927) «Psaljmy», shho v 1923 - 24 rr. spivaly prochany pid chas podorozhuvanij do riznykh chudes ["Psalms" which, in the years 1923-24, were sung by pilgrims while traveling to various miracles]. *Etnohrafichnyj visnyk - Ethnographic Bulletin*, 4, 71-78. [in Ukrainian].
- Olijnyk, M. P.** (2013). Projavy chudes ta onovlennja ikon na Podilli v 1923 r. ta borotjba vlady z cym javyshhem [Manifestations of miracles and updating of the icons in the Podillia in 1923 and the struggle of the authorities with this phenomenon]. *Osvita, nauka i kuljtura na Podilli*, (20), 509-519. [in Ukrainian].
- Panasjuk, M. P.** (2019). Religijna tvorchistj podoljan v 1920-kh rr.. [Religious creativity of the peasants in the 1920's.]. *Naukovi zapysky Ternopiljsjkogho nacionaljnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka. Serija: Istorija - Scientific notes of the Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History*. Vyp. 2, 123-127. [in Ukrainian].
- Pchilka, O.** (1925). Ukrajinsjki narodni leghendy ostannjogho chasu [Recent Ukrainian folk legends]. *Etnohrafichnyj visnyk - Ethnographic Bulletin*. 1, 41-49. [in Ukrainian].
- Stadnyk, O. & Kuzjminecj, N.** (2020). Religijne zhyttja podiljsjkogho sela u vymirakh radjansjkoji povsjakdennosti 20-kh rr.. KhKh st. [The religious life of the Podilsky village in the dimensions of the Soviet everyday life of the 1920s.]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 31, 79-87. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-79-87> [in Ukrainian].
- Zavaljnjuk, K., Stecjuk, T.** (2007) Religijni "chudesa" na Podilli (20-ti roky XX stolittja) [Religious "miracles" in Podillia (20s of XX century)]. Red. koleghija: Z. Bilyk, Ja. Dashkevych, L. Moravska, *Istorija religij v Ukrajinu. Naukovyj shhorichnyk*, (409-419). Ljviv: Vydavnytstvo Ljvivskogho muzeju istoriji religiji «Loghos». [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 20.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.05.2020 р.

Віталій Гаєришчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант(Україна)

e-mail: vitaliy.havrishchuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7389-1981>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/AAN-4083-2020/>

Діяльність колегії особливих народних слідчих при Подільському губернському революційному трибуналі

Анотація. *Мета статті* полягає у визначенні законодавчих та організаційно-правових засад функціонування колегії особливих народних слідчих при Подільському губернському революційному трибуналі. Окрім того, автор ставив за мету дослідити особливості формування кадрового складу слідчої колегії при Подільському губернському революційному трибуналі, прослідкувати процесуально-правові аспекти організації досудового розслідування та рух у ній справ. **Методологія дослідження** характеризується використанням загальнонаукових методів, таких як аналіз, синтез, індукція та дедукція. Також у дослідженні були використані і спеціально-історичні методи: історико-хронологічний історико-порівняльний та історико-генетичний. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше на архівних матеріалах було висвітлено особливості формування колегії особливих народних слідчих при Подільському губернському революційному трибуналі. Зокрема, охарактеризовано віковий, освітній та професійно-кваліфікаційний рівень особливих народних слідчих. Також проаналізовано особливості організації досудового розслідування та рух справ у слідчій колегії як в губернському центрі, так і на території повітів. До того ж досліджено особливості введення прокурорського нагляду в Подільській губернії та його вплив на дотримання законності у роботі колегії особливих народних слідчих. **Висновки.** З початку утворення та упродовж свого функціонування колегія особливих народних слідчих при Подільському губернському революційному трибуналі постійно відчувала незабезпеченість працівниками. Це частково було зумовлено особливостями кадрової політики партійно-державного апарату, яка передбачала відмову від послуг представників органів дорадянської юстиції та ставила головним критерієм при призначенні працівників політичну лояльність. Частково це пояснювалось і діями губкому, повіткомів та інших місцевих органів, які постійно переводили працівників із слідчої колегії для інших заходів без заміщення новими. До того ж особливі народні слідчі не могли ефективно виконувати свою роботу через недостатню кваліфікацію та роботу за сумісництвом у інших установах. Усе це зумовлювало затримки у проведенні досудового розслідування, неодноразові порушення процесуально-правових норм та порушення в справі організації обліку та руху кримінальних проваджень.

Ключові слова. Революційний трибунал, колегія особливих народних слідчих, досудове розслідування, радянський кримінальний процес.

Постановка проблеми. Реалізація правоохоронної функції держави вимагає розбудови ефективної правоохоронної системи покликаної захищати права та свободи людини і громадянина, які гарантуються Конституцією України та є неодмінною умовою існування будь-якої правової держави. Особлива роль при реалізації означеного завдання відводиться органам досудового розслідування та судовій системі, які в Україні потребують реформування згідно з загальноприйнятими міжнародними демократичними стандартами. Для досягнення вказаних цілей важливим є аналіз власного історичного досвіду становлення та реформування правоохоронних органів, серед яких чільне місце займає система революційних трибуналів та колегій особливих народних слідчих, що функціонували при них. Дослідження діяльності слідчих колегій є особливо важливим, так як революційні трибунали були спеціальними позасудовими репресивними органами, які при винесенні покарань керувались принципом «соціалістичної правосвідомості» та інтересами «соціалістичної революції»[Собрание, 1919 : 159]. Так, саме на стадії досудового розслідування вирішувалось питання про винність особи у вчиненні злочину, а постанова про притягнення як обвинуваченого фактично означала вирок революційного трибуналу[Фоміна, 2012 : 444].

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерелами означеного дослідження виступають законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що відображені у радянських офіційних періодичних виданнях та в Державному архіві Вінницької області. У роботі також були використані й інші документи означеного архіву, що відображали функціонування слідчої колегії

при Подільському губернському революційному трибуналі. Щодо теоретичної розробки проблематики дослідження, то вона не дістала належної уваги дослідників і, загалом, обмежена лише роботами С. Л. Сергійчука [Сергійчук, 2001; Сергійчук, 2002], який, аналізуючи діяльність Подільського губернського трибуналу, частково висвітлив і діяльність колегії особливих народних слідчих та автора статті, який охарактеризував організаційні засади створення та діяльність трибуналу на Поділлі у 1919 р. [Гавришук, 2019].

Мета статті полягає у визначенні та аналізі законодавчих, нормативно-правових та організаційних засад функціонування слідчої колегії при Подільському губревтрибуналі. Також автор ставив за мету простежити особливості формування кадрового складу колегії оснарслідчих, дослідити організацію досудового розслідування та процесуально-правові аспекти діяльності означеної колегії. До того ж автор прагнув дослідити особливості організації обліку та руху кримінальних проваджень та простежити взаємодію колегії оснарслідчих з губернською прокуратурою та іншими органами місцевої влади.

Виклад основного матеріалу. Декретом РНК УСРР «Про суд» від 14 лютого 1919 р. на території України були ліквідовані всі судові установи, що існували тут до утвердження радянської влади (генеральний суд, судові палати, окружні суди, мирові судді, з'їзди мирових суддів, військові, морські, волосні та ін). Також були ліквідовані усі установи та організації, що функціонували при них, зокрема й інститути судових слідчих. Натомість утворювалася система народних судів і революційних трибуналів (далі - ревтрибуналів) [Собрание, 1919 : 155].

Для організації досудового розслідування при ревтрибуналі формувалась колегія особливих народних слідчих (обирались для кожного повіту), які могли застосовувати запобіжні заходи у вигляді арешту, відібрання застави, встановлення поручительства або накладення секвестру на майно. Особливі народні слідчі обирались губвиконкомом на шестимісячний строк із числа осіб, що відповідали умовам для радянських виборців. Губвиконком наділявся правом дострокового їх звільнення [ДАВіО, Ф. Р-207. Оп.6. Спр.1. Арк.56; Собрание, 1919 : 157-158]. Розслідування повинно було тривати 1 місяць. У разі неможливості завершити його в означений строк, особливі народні слідчі входили з мотивованим поданням у революційний трибунал [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.1. Арк.61]. Проте навіть так існували винятки. Зокрема, циркуляр НКЮ, адресований юридичному відділу Подільського губвиконкому в травні 1919 р., вказував на необхідність завершити до 15 травня слідство за усіма справами, провадження щодо яких було розпочато до 1 травня [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.1. Арк.3]. Суттєво скорочувався і час попереднього слідства щодо політичних злочинів, який повинен був тривати лише 48 годин [Ярмиш, 2013 : 310]. Однак в окремих випадках революційний трибунал міг розглядати справи без проведення слідства.

Передусім, варто зауважити, що на початку своєї діяльності колегія особливих народних слідчих (далі – оснарслідчих) Подільського губревтрибуналу була недоукомплектована, нараховуючи 6 осіб, хоча за штатом передбачалось 12 [ДАВіО. Ф.Р-207 Оп.6. Спр.107. Арк.150]. Головою колегії оснарслідчих на початку травня 1919 р. було призначено Є. Тарногородського. Згідно з повідомленням Подільського губревтрибуналу контрольно-слідчому підвідділу при губернському відділі юстиції від 11 червня 1919 р. членами колегії оснарслідчих, окрім Є. Тарногородського, були також О. Фішер, О. Назаренко, М. Максимович, М. Філіповський і В. Красноленський. [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк.73,75]. Зважаючи на це, В. Красноленський, який на цей час очолював губревтрибунал, виконував і обов'язки особливого народного слідчого. Однак уже 16 червня 1919 р. у колегії розпочав роботу М. Файнциммер. І з цього часу В. Красноленський залишив роботу в слідчій колегії, залишившись на посаді виконувача обов'язків голови губревтрибуналу.

Характеризуючи кадровий склад слідчої колегії варто зазначити, що вона була менш політично однорідною, ніж колегія суддів губревтрибуналу. Зокрема, із 6 оснарслідчих лише 2 члени належали до комуністичної партії, 3 були безпартійними та один був членом партії лівих соціалістів-революціонерів. Вік особливих народних слідчих суттєво різнився. Є. Тарногородському та М. Філіповському був 21 рік, М. Максимовичу було 23 роки. М. Файнциммеру, О. Назаренку та О. Фішеру – 36, 46 та 55 відповідно. На відміну від членів трибуналу особливі народні слідчі мали кращу освіту. Зокрема, Є. Тарногородський, М. Філіповський та М. Файнциммер мали середню освіту, М. Максимович був ще студентом, а О. Фішер та О. Назаренко мали вищу юридичну освіту [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк.80]. До того ж деякі оснарслідчі, на відміну від тих же членів губ ревтрибуналу, мали досвід роботи в судово-слідчих органах. Зокрема, О. Фішер раніше був членом Вінницького окружного суду, а О. Назаренко працював особливим слідчим при цьому ж суді. Щодо інших оснарслідчих, то М. Максимович був комісаром держконтролю, а М. Філіповський працював «інструктором» [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп. № 6. Спр. 108. Арк.41зв., 42зв.]. Варто зазначити, що упродовж 1919 р. відбулись незначні зміни у складі колегії особливих народних слідчих. Одна із них відбулась 6

серпня 1919 р., коли замість М. Файнциммера оснарслідчим було призначено 37-річного С. Верінова [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.108. Арк.77зв.].

Враховуючи наявність у слідчій колегії працівників із вищою освітою та тих, які були членами комуністичної партії, дивним виглядає факт перебування саме Є. Тарногородського на посаді голови колегії оснарслідчих, який мав лише середню освіту, був одним із наймолодших серед членів колегії, не мав досвіду управлінської та судової діяльності та раніше ніде не працював, до того ж був безпартійним. Імовірно, головну роль у цьому призначенні зіграли родинні зв'язки Є. Тарногородського із М. Тарногородським (рідний брат Є. Тарногородського, який на той час очолював Подільський губвиконком) [Вітковський, 1988 : 74; Справочник, 2005]. Тому цілком закономірним виглядає той факт, що уже 11 червня Є. Тарногородський написав заяву про звільнення з посади голови колегії оснарслідчих, мотивуючи таке рішення своїм безпартійним статусом та відсутністю достатнього авторитету серед державних та партійних органів [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк.74-75, 186]. Після Є. Тарногородського колегію оснарслідчих очолив М. Максимович [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк.98]. Очевидно, що таке кадрове рішення обумовлювалось передусім політичними мотивами. Адже М. Максимович на відміну від свого попередника був членом комуністичної партії та мав досвід роботи в радянських каральних органах, так як до того нетривалий час очолював слідчу колегію при губНК [Малигін, 2002 : 113]. Однак він був одним із наймолодших серед членів колегії і не мав такої освіти, яка була у інших, старших, хоча і безпартійних оснарслідчих.

Щодо Є. Тарногородського, то уже незабаром він знову отримав відповідальну посаду. 3 липня 1919 р. його було призначено особливо уповноваженим контрольно-слідчого підрозділу юридичного відділу губвиконкому [ДАВіО. Ф.Р-207 Оп.6. Спр.107. Арк.108].

Варто зазначити, що на початковому етапі своєї діяльності губревтрибунал не був перевантажений справами. Так, у провадженні оснарслідчих на 11 червня 1919 р. знаходилося 25 справ. Також при слідчій колегії передбачалось відкрити 25 камер, хоча на той час функціонувало 5 [ДАВіО. Ф. Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк.73 ; Сергійчук, 2001 : 57]. Незважаючи на це, досить повільно відбувалось провадження слідства оснарслідчими. Про це свідчить один із архівних документів, хоча і не датований (ймовірно, це копія оригіналу), однак із нього дізнаємось, що губревтрибунал звертався в колегію оснарслідчих з проханням поспішити з закінченням слідства по 20 справах і, окрім цього, просив вказати причини повільності провадження слідства по них. До того ж, ймовірно, що деякі справи взагалі не мали обвинувальних актів, адже далі губревтрибунал вказував оснарслідчим на необхідність надати відомості про ті справи, що «виникли поза ревтрибом» із зазначенням часу їх виникнення, іменування обвинувачених та суті обвинувачення [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк.187-187зв.].

Підтвердженням таких порушень слугує також протокол за результатами огляду 5 червня 1919 р. вінницької в'язниці спеціально створеною комісією із представників: юридичного відділу, колегії особливих народних слідчих при губревтрибуналі, губкому КП(б)У, ВУНК та губернской НК. Із нього видно що із 25 ув'язнених, які рахувались за губревтрибуналом, жодному не було пред'явлено обвинувачення. Тому не дивно, що до комісії надходили скарги від багатьох ув'язнених про те, що їм не пред'являли обвинувачення, а деяких навіть не допитували. Наприклад, арештована губревтрибуналом Є. Бельма, яка перебувала у в'язниці з 26 квітня 1919 р., скаржилась на те, що досі не знає в чому її обвинувачують.

У результаті, лише після того як комісія проревізувала вінницьку в'язницю, вона постановила, щоб губревтрибунал як і інші органи в 3-денний термін прислали копії постанов про тримання під вартою ув'язнених та вжили заходів щодо допиту тих арештованих, які досі не були допитані [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк.82-84].

Однак скарги на дії слідчої колегії губревтрибуналу надходили і після цього. Наприклад, 22 червня 1919 р. один із обвинувачених скаржився в губревтрибунал на те, що в колегії оснарслідчих йому було без мотивації відмовлено в проханні ознайомитись з матеріалами слідства, які, в результаті, йому все ж не було надано [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.6. Спр.107. Арк. 98].

Рішення Х з'їзду РКП(б), що стали основою для заміни воєнного комунізму на НЕП, зумовили необхідність закріплення в УСРР режиму законності. Для його реалізації РНК УСРР в травні 1921 р. прийняла постанову «Про роботу Нарком'юсту», у якій вказала на необхідність підняття працездатності та авторитету судових органів, а 14 вересня 1921 р. ВУЦВК видав постанову «Про зміцнення та підняття авторитету органів юстиції», у якій вимагав від губвиконкомів забезпечити ревтрибунали та інші органи кращими силами, направляючи сюди найдосвідченіших та надійних співробітників для того, щоб судовим та слідчим органам була забезпечена повна можливість здійснювати покладені на них завдання [Черниченко, 1996 : 27-28]. Все ж означене законодавство на Поділлі не було реалізоване. В останній чверті 1921 р. в слідчій колегії Подільського губревтрибуналу відчувався дефіцит працівників [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.79. Арк.37]. Незабезпеченість оснарслідчими частково зумовлювалася діями губкому,

який переводив працівників із губревтрибуналу на іншу роботу без заміщення новими. Зокрема, за останню чверть 1921 р. ним було відізнано 2 оснарслідчих [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр. 67. Арк.290]. Варто додати, що незабезпеченість слідчої колегії губревтрибуналу працівниками частково зумовлювалась і діями Верховного трибуналу. Так, в грудні 1921 р. санкцією Верховного трибуналу УСРР була ініційована кампанія щодо звільнення губревтрибуналами співробітників, які не були членами комуністичної партії. У межах означених заходів Подільським губревтрибуналом були звільнені 4 оснарслідчі [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.79. Арк.63в.]. На нашу думку, вказані заходи свідчили про прагнення партійно-державного керівництва УСРР остаточно перетворити губревтрибунали в репресивні позасудові органи політичного характеру.

Це негативно позначалось на діяльності слідчої колегії, оскільки замість звільнених у колегію оснарслідчих переводились, загалом, некваліфіковані працівники. І коли вони, пропрацювавши певний час у слідчій колегії, дечому все ж навчались, через нетривалий час знову знімались губкомом. Так, у жовтні 1921 р. слідча колегія губревтрибуналу нараховувала 6 членів. У повітах працювало ще 6 оснарслідчих, а 6 повітів залишались без оснарслідчих. До того ж ситуація ускладнювалась тим, що слідча колегія була перевантажена, на 5 жовтня 1921 р. у її провадженні знаходилось 228 справ (для прикладу, на 11 червня 1919 р. в колегії оснарслідчих знаходилось лише 25 справ) [Сергійчук, 2002 : 70]. Наприкінці 1921 р. колегія оснарслідчих нараховувала уже 10 членів. Окрім того, варто додати, що усі оснарслідчі працювали за сумісництвом [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.290, 294; ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.79. Арк.37]. Але як стверджував представник Верховного трибуналу А. Васильєв, коли він прибув у Вінницю в січні 1922 р. для ревізії губревтрибуналу, то на цей час у слідчій колегії працювало лише 3 оснарслідчих. Два із них мали вищу юридичну освіту та в минулому були судовими слідчими, а ще один був студентом юридичного факультету. Лише пізніше слідча частина почала поповнятися оснарслідчими, які прибули після відпусток у зв'язку з хворобою, та тими, які були переведені з губкому. У результаті, А. Васильєв повідомляв про 6 оснарслідчих, які працювали в слідчій колегії. Варто зазначити, що майже всі вони мали юридичну освіту. Із них двоє працювали за сумісництвом: один – як народний слідчий, а другий – в товарному відділі губпродкому. Ще однією особливістю оснарслідчих було те, що усі вони мали безпартійний статус. Щодо канцелярії слідчої частини, то тут працювали і неповнолітні. Зокрема, секретарем був 17 річний юнак, а друкаркою також неповнолітня дівчина. Щодо діловодства слідчої колегії, то, за твердженням А. Васильєва, воно було у відмінному вигляді [ДАВіО. Ф. Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.306зв.-307]. Приділив увагу А. Васильєв і повітовим камерам оснарслідчих, більшість членів яких були безпартійними та, на його думку, не відповідали своїм призначенням. Також вони, знаходячись на далекій відстані від губревтрибуналу, а саме – в прикордонній території, не піддавались ревізіям та перевіркам [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.312]. Це, на нашу думку, цілком могло сформувати сприятливий ґрунт для різного роду зловживань, порушень та незаконної діяльності означених органів.

Неодноразові вилучення працівників з боку інших органів зумовлювали незабезпеченість слідчої колегії кадрами, внаслідок чого остання, за свідченням одного із членів губревтрибуналу, була зовсім зруйнована [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.302]. Детальніше відобразив рух у ній справ представник Верховного трибуналу А. Васильєв. Він, зокрема, зазначав, що на 1 лютого 1922 р. в провадженні слідчої колегії знаходилось 87 справ. Деякі з них були у провадженні досить тривалий час. Усі справи знаходились в непідшитому вигляді, та, окрім того, були не пронумеровані. У такому ж вигляді вони передавались на розпорядчі засідання. У справах були відсутні постанови про прийняття до провадження, про залучення обвинуваченого, про обрання запобіжних заходів, про пред'явлення підслідним відомостей про рух справи. Також перед подачею справ на розпорядчі засідання на них не було висновку старшого слідчого, який повинен був наглядати за веденням слідства. Таким чином, слідча колегія залишалася без нагляду, що частково пояснювало такий стан справ у ній. Загалом, А. Васильєв відзначав, що усі справи знаходились в неупорядкованому вигляді. Доповідь на розпорядчих засіданнях робив оснарслідчий, а не член колегії губревтрибуналу, як вимагалось насправді. Із усіх справ, що перебували у провадженні оснарслідчих, лише десята частина передавалась на розпорядчі засідання губревтрибуналу, а усі інші припинялись у зв'язку з невиявленням та відсутністю винних або з амністією. Ті справи, які були передані на розгляд розпорядчих засідань, також припинялись або амністувались. Далі А. Васильєв стверджував, що деякий час у слідчій колегії фактично взагалі не знаходився жоден оснарслідчий. [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.307, 309зв., 310].

Колегія оснарслідчих не охоплювала усі справи, що перебували у її провадженні, оскільки один слідчий в середньому розслідував від 13 до 19 справ. Як наслідок, в канцелярії слідчої частини перебувало кілька нещодавно відкритих проваджень не розподілених між оснарслідчими і тому знаходились без руху уже 10 днів. Це, на думку А. Васильєва, свідчило про свідомий саботаж, небажання працювати та відсутність керівника, що міг би налагодити

дисципліну та планомірно відновити належну роботу слідчої колегії [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.307-307зв.]. Отже, умови НЕПу вимагали від державних органів проведення в житті засад законності і права, функціонування на принципах революційної законності, що висувало на перший план дотримання закону [Усеїнова]. На Поділлі це не дало суттєвих результатів і колегія оснарслідчих як і раніше працювала з порушенням радянського кримінального права.

Варто зазначити, що склад колегії оснарслідчих не залишався незмінним хоча б на певний час і продовжував змінюватися практично кожного місяця. Це через уже вищезазнані причини було деструктивним фактором, що ускладнював її діяльність. Зокрема, в січні 1922 р. колегію оснарслідчих залишили 2 члени, натомість прибуло 4. У лютому колегія оснарслідчих втратила 3 членів, натомість поповнилась лише 1 працівником. У березні слідчу колегію залишило 3 оснарслідчих, стільки ж прийшло їм на зміну [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.336-337].

До вказаних проблем додавались численні порушення процесуальних аспектів організації попереднього слідства. Вони були відображені у констатаційній частині наказу №69 Подільського губревтрибуналу від 11 квітня 1922 р.. У ньому, зокрема, зазначалось, що у багатьох уже закінчених справах відсутні: постанови оснарслідчих про прийняття їх до свого провадження; постанови про залучення обвинувачених до слідства та пред'явлення обвинувачень; постанови про обрання запобіжних заходів та їх зміни; протоколи обшуків та оглядів речових доказів і постанови про залучення їх до справ [ДАВіО. Ф.Р-207 Оп.4. Спр.3. Арк.21]. Про процесуальні порушення слідчої колегії відзначав і новопризначений у квітні 1922 р. голова губревтрибуналу А. Рамов. У доповідній записці від 3 травня 1922 р., адресованій Верховному трибуналу, він зазначав, що особливі народні слідчі працювали без інструкцій та без нагляду. Документація щодо підслідних також велася із порушеннями. Слідчі дії здійснювались без оформлення постанов. Порушені справи залишались без провадження «багато місяців» [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.1-1зв.]. Зв'язку з повітовими камерами особливих народних слідчих не було. Чотири ж із них залишались незаміщеними [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.1зв.]. Пізніше, цього ж місяця, голова губревтрибуналу зазначав, що суттєвим недоліком у функціонуванні слідчої колегії було те, що пред'явлення матеріалів слідства обвинуваченим при його завершенні було перетворено в «винятково формальну процедуру» [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.38].

Варто зазначити, що у колегії оснарслідчих продовжував спостерігатися дефіцит працівників. 22 травня 1922 р. голова губревтрибуналу А. Рамов повідомляв в Верховний трибунал, що штат його відомства був недоукомплектований на 5 оснарслідчих [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.11]. Згодом слідча колегія губревтрибуналу була поповнена і у ній залишилось лише 2 вакантних місця. Однак навіть відсутність 2 членів слідчої колегії зумовлювала суттєві затримки у проведенні слідства [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.20зв.]. Наступного місяця А. Рамов відзначав якісне покращення кадрового складу колегії оснарслідчих. Члени колегії були безпартійними, але, за словами голови губревтрибуналу, «добросовісно та полярно» виконували свою роботу. У результаті поповнення означеної колегії додатковими працівниками, вона виявилась заповненою понад норму [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.64, 68]. Незважаючи на перепоповненість слідчої колегії, у ній в серпні додатково з'явилося ще 3 оснарслідчих, незважаючи на скорочення усього штату працівників губревтрибуналу [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.172, 158]. У результаті цих та інших кадрових змін, колегія оснарслідчих була перепоповнена понад норму на 3 члени [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.173]. Лише у вересні через звільнення 3 працівників, колегія оснарслідчих була заповнена згідно із визначеним штатом [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.215]. Пізніше, у жовтні 1922 р., постала проблема з нестачею працівників, насамперед оснарслідчих у повітах, у зв'язку із запровадженням прокурорського нагляду. Це було зумовлено тим, що, за поданням губ прокурора, на посади помічників прокурора в повітах були висунуті 3 оснарслідчі губ ревтрибуналу, які працювали в повітових камерах. З огляду на те, що замінити означених оснарслідчих було ніким, голова губревтрибуналу А. Рамов надіслав письмове звернення Прокурору УСРР з настійним проханням все ж залишити вказаних оснарслідчих при губревтрибуналі [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.116]. Як впливає із наступного повідомлення А. Рамова, надісланого у цьому ж місяці, однак уже на адресу Верховного трибуналу, перешкоджала роботі колегії оснарслідчих і відсутність партійного квитка. Тому голова губревтрибуналу просив перевести в слідчу колегію оснарслідчого комуніста [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр 1. Арк.117]. Все ж уникнути кадрових втрат слідчій колегії губревтрибуналу не вдалося, оскільки в цьому ж місяці оснарслідчий О. Словенко був переведений на роботу в губ прокуратуру [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.268]. Натомість слідча колегія була поповнена Є. Ружицьким [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.207]. Вочевидь оснарслідчих, які були б членами комуністичної партії, все ж не вистачало. Тому наприкінці жовтня 1922 р. голова губревтрибуналу черговий раз доповідав Верховному трибуналу, про потребу в трьох партійних оснарслідчих [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.255]. Варто додати, що нерідко причиною

регулярних кадрових змін була недостатня кваліфікація оснарслідчих. Так, в листопаді 1922 р. було звільнено оснарслідчого П. Закса, бо він не відповідав займаній посаді [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.284]. Деякі ж оснарслідчі звільнялись за власним бажанням. Так, в грудні цього ж року колегія оснарслідчих поповнилась Б. Борисовим, який був зарахований 1 грудня, однак, пропрацювавши лише півмісяця, 15 грудня звільнився за власним бажанням. За власним бажанням звільнився і оснарслідчий І. Шкрепа, а Й. Леві був переведений на роботу в губпрокуратуру [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.332].

Загалом, для розуміння змінності складу слідчої колегії губревтрибуналу варто зауважити, що за 1922 р. її залишило 24 оснарслідчих. За цей же час вона була поповнена 28 оснарслідчими. [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.336-338]. Отже, в середньому за місяць у губревтрибуналі змінювалось близько 2 оснарслідчих.

Важливим показником діяльності особливих народних слідчих був «рух справ у слідчій колегії». Так, після призначення головою губревтрибуналу А. Рамова була проведена робота щодо розвантаження слідчої колегії від непідсудних губевтрибуналу справ. Про це А. Рамов 5 червня 1922 р. повідомляв Верховному трибуналу [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.20зв.]. На момент його призначення головою у квітні 1922 р. у провадженні оснарслідчих знаходилось понад 300 справ [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.29зв.]. До того ж деякі провадження знаходились без руху один, а то й два роки [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.20зв.]. У результаті, після розвантаження слідчої колегії у її провадженні залишилось понад 100 справ [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.29зв.]. Для того щоб зробити роботу слідчої колегії більш інтенсивною та підконтрольною, А. Рамов прикріпив кожного оснарслідчого до одного із державних обвинувачів, що працювали при трибуналі і відтепер повинні були інструктувати слідчих фактично, частково, поклавши на них функції ще не існуючої на той час прокуратури [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.21]. Це дало свої результати і уже в наступному звіті Верховному трибуналу від 6 липня 1922 р. А. Рамов відзначав безперебійну роботу слідчої колегії, яку, зокрема, пояснював потрійним контролем оснарслідчих (з боку державного обвинувача; члена колегії трибуналу, що наглядав за слідчою частиною і, власне, голови губревтрибуналу) [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.64зв.]. Пізніше, в серпні 1922 р. А. Рамов звітував Верховному трибуналу, що контроль оснарслідчих з боку державних обвинувачів все ж залишався недостатнім через завантаженість роботою останніх [ДАВіО. Ф. Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.116зв.]. Незважаючи на це, у серпні та вересні 1922 р. слідчий апарат, загалом, працював без затримок [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.165, 212]. Хоча колегія оснарслідчих не встигала розглядати усі порушені справи [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.219]. У жовтні, за словами А. Рамова, слідча колегія здійснила великий об'єм роботи. Приділив увагу голова губревтрибуналу і прокурорському нагляду, який через брак власних працівників, не в повній мірі контролював роботу оснарслідчих, тому як і раніше останні, за погодженням із губпрокурором, перебували під наглядом колегії та голови губревтрибуналу. Такий нагляд та контроль продовжувався до середини листопада поточного року. А уже з цього часу губпрокуратурою було виділено 2 співробітника для роботи при губревтрибуналі і виконання означених функцій [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.264, 280]. У грудні та січні 1922-1923 рр. колегія оснарслідчих працювала без значних затримок, незважаючи на недостатню якісну роботу міліції в справі своєчасного виклику обвинувачених та свідків [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк. 329зв., 355].

Однак значно гіршою була ситуація на місцевому рівні. У травні 1922 р. у трьох повітах взагалі не було камер особливих народних слідчих через відсутність необхідних працівників. А. Рамов скаржився в Верховний трибунал, що, через недостатність кадрів і великі розміри повітів, значна кількість населення і місцевих органів влади залишались поза межею впливу губревтрибуналу. Ті ж камери, що функціонували, через велику кількість справ (бл. 40-60), внаслідок затягування слідства працювали із значними затримками.

Причиною незадовільної роботи повітових камер оснарслідчих була також відсутність засобів пересування. Як зазначав голова губревтрибуналу, оснарслідчим доводилось викликати в камеру обвинувачених і свідків, які знаходились на відстані 30-40 верст від неї. У результаті, вони або взагалі не з'являлись, або прибували із значним запізненням. Не менш важливою причиною затримок у роботі повітових камер була незадовільна робота міліції, яка недбало ставилась до завдань оснарслідчих [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.5. Спр.1. Арк.21-21зв.].

Роботу також ускладнював недостатній зв'язок повітових камер із повітвиконкомами [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.116]. Голова губревтрибуналу, зі свого боку, піддавав сумніву якість роботи оснарслідчих у повітах через відсутність належного контролю. Незважаючи на означені труднощі, все ж у червні 1922 р. ситуація покращилась і за цей час уже в усіх повітах були сформовані камери оснарслідчих [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.64зв.].

Повільність роботи оснарслідчих значно була зумовлена й недостатньою кваліфікацією останніх. Адже повітвиконками неодноразово відкликали оснарслідчих замінюючи їх

працівниками без належної кваліфікації [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.116-116зв.]. Для того щоб уникнути такого роду сумісництва і не відривати оснарслідчих від їх основної роботи, в серпні 1922 р. у шість повітів були направлені додаткові працівники, які, за словами А. Рамова, «підняли роботу камер оснарслідчих в означених повітах на належну висоту» [ДАВіО. Ф. Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.165зв.]. Значно гальмував роботу повітових камер так званий «політичний бандитизм» [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.165-165зв.].

Важлива увага приділялася забезпеченню повітових камер лояльними працівниками, тобто членами комуністичної партії. Для цього у вересні 1922 р. у повітових камерах були проведені кадрові зміни з метою залишення там лише тих оснарслідчих, які були комуністами. Після реалізації вказаних заходів, лише в камері Ново-Ушицького повіту залишився один безпартійний оснарслідчий [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.165-165зв.].

Як свідчить приклад діяльності камери оснарслідчого Могилівського повіту, роботи означеного органу перешкоджала й відсутність коштів на пересилання поштово-телеграфної кореспонденції. Так, оснарслідчий вказаного повіту, у вересні 1922 р., впродовж п'яти днів не міг переслати телеграму в губревтрибунал, незважаючи на те, що кошти на означені цілі поштово-телеграфне відомство повинно було виділяти у кредит за рахунок губревтрибуналу та губвідділу юстиції. Як наслідок, він звернувся до комісара поштово-телеграфної контори та погрожував судом революційного трибуналу у разі неприйняття кореспонденції для пересилки у кредит [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.74. Арк.55-55зв.].

Варто зауважити, що, як і раніше, місцеві органи влади продовжували втручатися в діяльність повітових камер оснарслідчих, що суттєво ускладнювало їх діяльність. Зокрема, в січні 1923 р. голова губревтрибуналу повідомляв, що означені камери працювали із затримками через втручання повітвиконкомів у їх діяльність, оскільки останні на власний розсуд зміщували та призначали працівників повітових камер [ДАВіО. Ф.Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.355]. У другій половині лютого 1923 р. діяльність повітових камер ускладнилась через ліквідацію близько половини повітів Подільської губернії, що зумовило зміну меж вже існуючих камер. Це викликало труднощі при викликах свідків та обвинувачених [ДАВіО. Ф. Р-207. Оп.3. Спр.67. Арк.378].

Висновки. Отже, після утворення та упродовж подальшого функціонування колегія оснарслідчих постійно відчувала незабезпеченість працівниками. Це зумовлювалося з одного боку кадровою політикою партійно-державного апарату, який основним принципом комплектування судово-слідчих органів визнавав відмову від послуг працівників дорадянської юстиції, а з іншого – діями передусім губкому та інших органів місцевої влади, які вилучали оснарслідчих для інших потреб. Ті ж оснарслідчі, які працювали при губревтрибуналі, загалом, не мали достатньої кваліфікації для того, щоб ефективно та правомірно виконувати свою роботу. Це також породжувало затримки у процесі досудового розслідування, численні порушення кримінальних процесуально-правових норм та обліку руху кримінальних проваджень.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Вітковський, В. М.** (1988). *Ранок повсталого Поділля*. Одеса: Маяк, 224 с.
- Гаврищук, В.** (2019) Організація та діяльність Подільського губернського революційного трибуналу в 1919 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*, (30), 43–49.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Малигін, А.** (2002). *Репресії 1919-1923, 1937-1947 років на Поділлі*. Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23-24 листоп. 2001 р.). 112–116.
- Сергійчук, С. Л.** (2001) Створення та функціонування революційних трибуналів на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*, (3), 54–60.
- Сергійчук, С. Л.** (2002) Функціонування революційного трибуналу на Поділлі в 1920-1923 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (4), 68–74
- Собрание**, (1919). *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. (11), 153–164.
- Справочник**, (2005). *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898-1991*. Режим доступу: <http://www.knowbysight.info/TTT/04714.asp>

Усеїнова, Г. С. *Нова економічна політика. Передумови становлення судової системи та її реформування.* Режим доступу:

http://jurfak.univer.kharkov.ua/studentu/lektsia_Useinova_Istoriya_DiPr_Ukr.pdf

Фоміна, Т. Г. (2012). Розвиток кримінально-процесуальних норм щодо дотримання прав обвинуваченого протягом XIX-XX ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, (1), 442–450.

Черниченко, С. А. (1996). Перестройка судебной системы Украины в начале 20-х годов: подбор и расстановка кадров органов юстиции. *Проблемы законности*, (31), 27-35.

Ярмыш, А. Н. (2013). Становление основ советского права (1917-1920). *Право України*, (1), 301–312.

Виталий Гавришчук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
аспирант (Украина)

Деятельность коллегии особых народных следователей при Подольском губернском революционном трибунале

Аннотация. *Цель статьи* заключается в определении законодательных и организационно-правовых основ функционирования коллегии особых народных следователей при Подольском губернском революционном трибунале. Кроме того, автор ставил целью исследовать особенности формирования кадрового состава следственной коллегии при Подольском губернском революционном трибунале, проследить процессуально-правовые аспекты организации досудебного расследования и движение в коллегии дел. **Методология** исследования характеризуется использованием общенаучных методов таких как анализ, синтез, индукция и дедукция. Также в исследовании были использованы и специально-исторические методы: историко-хронологический историко-сравнительный и историко-генетический. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые, на архивных материалах, были рассмотрены особенности формирования коллегии особых народных следователей при Подольском губернском революционном трибунале. В частности, охарактеризованы возрастной, образовательный и профессионально-квалификационный уровни особых народных следователей. Также проанализированы особенности организации досудебного расследования и движение дел в следственной коллегии как в губернском центре, так и на территории уездов. Кроме того, исследованы особенности введения прокурорского надзора в Подольской губернии и его влияние на соблюдение законности в работе коллегии особых народных следователей. **Выводы.** С начала образования и на протяжении своего функционирования коллегия особых народных следователей при Подольском губернском революционном трибунале постоянно чувствовала необеспеченность работниками. Это частично было обусловлено особенностями кадровой политики партийно-государственного аппарата, которая предусматривала отказ от услуг представителей органов досоветской юстиции и ставила главным критерием при назначении работников политическую лояльность. Отчасти, это объяснялось и действиями губкома, уездных комитетов и других местных органов, которые постоянно переводили работников из следственной коллегии для других целей, без замещения новыми. Кроме того, особые народные следователи не могли эффективно выполнять свою работу из-за недостаточной квалификации и работы по совместительству в других учреждениях. Все это приводило к задержке в проведении досудебного расследования, неоднократные нарушения процессуально-правовых норм и нарушения в деле организации учета и движения уголовных производств.

Ключевые слова. *Революционный трибунал, коллегия особых народных следователей, досудебное расследование, советский уголовный процесс.*

Vitalii M. Havrishchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
postgraduate student (Ukraine)

Activity of the board of special public investigators at the provincial revolutionary tribunal in Podillia

Abstract. *The purpose of the article* is to determine the legislative and organizational-legal foundations for the functioning of the college of special public investigators at the provincial revolutionary tribunal. In addition, the author set out to investigate the features of the formation of the

staff of the investigative collegiums at the provincial revolutionary tribunal in Podillia, to trace the procedural and legal aspects of the organization of the pre-trial investigation and the progress of the collegiums of cases. **The methodology of the research** is characterized by the use of general scientific methods such as analysis, synthesis, induction and deduction. Also, special historical methods were used in the study: historical-chronological historical-comparative and historical-genetic. **Scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time on archival materials the features of the formation of a college of special people's investigators at the provincial revolutionary tribunal were examined. In particular, the age, educational and vocational qualification level of special public investigators is characterized. Also analyzed are the features of the organization of pre-trial investigation and the progress of cases in the investigative board both in the provincial center and in the counties. In addition, the features of the introduction of prosecutorial supervision in Podillia province and its impact on the rule of law in the work of the college of special people's investigators were investigated. **Conclusions.** From the beginning of its formation and throughout its functioning, the college of special people's investigators at the Provincial Revolutionary Tribunal constantly had been feeling the lack of workers. This was partially due to the peculiarities of the personnel policy of the party-state apparatus, which provided for the rejection of representatives of pre-Soviet justice bodies and set political loyalty as the main criterion for appointing workers. This was partly due to the actions of the Communist Party provincial committee, other local committees and other local authorities, which constantly transferred workers from the investigative collegiums for other purposes without being replaced by new ones. In addition, special people's investigators could not effectively carry out their work due to insufficient qualifications and part-time work in other institutions. All this led to a delay in the pre-trial investigation, repeated violations of the procedural law and violations in the organization of accounting and the movement of criminal proceedings.

Key words. The revolutionary tribunal, the board of special public investigators, pre-trial investigation, the Soviet criminal process.

References:

- Chernichenko, S. A.** (1996) Perestroyka sudebnoy sistemy Ukrainy v nachale 20-kh godov: podbor i rasstanovka kadrov organov yustitsii [Reorganization of the judicial system of Ukraine in the early 20s: the collection and placement of personnel of the judiciary]. *Problemy zakonnosti – Legal issues*, (31), 27-35. [in Russian].
- DAViO** – Derzhavnyy arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archive of Vinnytsia Region]
- Fomina, T. Gh.** (2012). Rozvytok kryminaljno-procesualnykh norm shhodo dotrymannja prav obvynuvachenogho protjaghom XIX-XX st. [Development of criminal procedural norms on observance of the rights of the accused during the XIX-XX centuries.] *Naukovyj visnyk Ljvivskogho derzhavnogho universytetu vnutrishnikh spra – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, (1), 442–450. [in Ukrainian].
- Ghavyrshhuk, V.** (2019) Orghanizacija ta dijajlnistj Podiljskogho ghubernsjkogho revoljucijnogho trybunalu v 1919 r. [Organization and activity of the Podilskyi Provincial Revolutionary Tribunal in 1919] *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni M. Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, (30), 43-49. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-30-43-49>. [in Ukrainian].
- Malyghin, A.** (2002) *Represiji 1919–1923, 1937–1947 rokiv na Podilli. Politychni represiji na Podilli v XX stolitti* [Repressions of 1919–1923, 1937–1947 in Podillya. Political repression in Podillya in the XX century] : Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Vinnycja, 23-24 lystop. 2001 r.) (ss. 112–116). Vinnycja. [in Ukrainian].
- Serghijchuk, S. L.** (2001) Stvorennja ta funkcionuvannja revoljucijnykh trybunaliv na Podilli [Establishment and functioning of revolutionary tribunals in Podillya.]. *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni M. Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, (3), 54–60. [in Ukrainian].
- Serghijchuk, S. L.** (2002) Funkcionuvannja revoljucijnogho trybunalu na Podilli v 1920-1923 rr [The functioning of the revolutionary tribunal in Podillya in 1920-1923]. *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, (4), 68–74. [in Ukrainian].
- Sobranie,**(1919). *Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy Raboche-krestyanskogo pravitelstva Ukrainy* [A collection of legalizations and orders of the Workers and Peasants Government of Ukraine.]. (11), 153–164. [in Russian].

- Spravochnik**, (2005). *Spravochnik po istorii Kommunisticheskoy partii i Sovetskogo Soyuzu 1898–1991* [A Handbook on the History of the Communist Party and the Soviet Union 1898-1991]. Rezhim dostupu: <http://www.knowbysight.info/TTT/04714.asp>. [in Russian].
- Usejinova, Gh. S.** *Nova ekonomichna polityka. Peredumovy stanovlennja sudovoji systemy ta jiji reformuvannja* [New economic policy. Prerequisites for the formation of the judicial system and its reform]. Rezhym dostupu: http://jurfak.univer.kharkov.ua/studentu/lektzia_Useinova_Istoriya_DiPr_Ukr.pdf [in Ukrainian].
- Vitkovsjkyj, V. M.** (1988). *Ranok povstalogho Podillja* [Morning of the insurgent Podillya]. Odesa: Majak, 224 s. [in Ukrainian].
- Yarmysh, A. N.** (2013). Stanovlenie osnov sovetskogo prava [The formation of the foundations of Soviet law]. (1917-1920). *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, (1), 301–312. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 23.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.05.2020 р.

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: pablokk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

«Указники» 1948 року на Вінниччині

Анотація. Метою статті є аналіз застосування положень Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 року та Постанови № 446 на території Вінницької області. Характеризуються наслідки каральної політики режиму, шляхом примусового виселення, на селянство, на його працю в колективних господарствах. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-критичного, історико-системного, конкретно-проблемного, кількісного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що автором, на основі нових архівних документів, зроблений аналіз реалізації названого вище Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. на Вінниччині, показані наслідки здійснення цієї політики для колгоспників і колективних господарств. **Висновки.** Каральні методи щодо тих селян, які не хотіли працювати в колгоспах, були підтвердженням перманентності насильства сталінського режиму по відношенню до більшості населення країни. В умовах відсутності мотивації до продуктивної праці в колективних господарствах, керівництво СРСР прийняло рішення про чергове залякування жителів села виселенням у віддалені райони Російської Федерації з метою змусити їх працювати в колгоспах. Така політика не призвела до якісних, позитивних для режиму змін у відношенні колгоспників до «суспільно-корисної» праці на державу задарма.

Ключові слова: указ, виселення, громадський вирок, колгоспник, спецпоселенці, колективне господарство, покарання, трудовдень.

Постановка проблеми. Дослідження здійснення репресивно-каральної політики сталінського окупаційного режиму у післявоєнному українському селі на основі вивчення методів реалізації Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. на Вінниччині дає можливість з'ясувати її причини, хід та наслідки. Потребують дальшого вивчення шляхи визначення кандидатів у спецпоселенці, реакція населення на реалізацію Указу, доля селян, які підпадали під його дію.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогодні тема залишається недостатньо вивченою як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. З досліджень проблеми слід назвати роботу Т.В. Вронської [Вронська, 2011], в якій Указ про виселення селян розглядається як складова інших рішень, прийнятих 21 лютого 1948 р. вищими органами влади СРСР в контексті посилення терору проти різних верств населення. Реакції сільського населення України на Указ присвячена стаття Р.Подкура [Подкур, 2011]. Реалізацію Указу про виселення селян, які не виробили мінімуму трудовнів, аналізують дослідження, виконані на основі архівних документів у Вінницькій [Кравченко, 2014], Хмельницькій [Місінкевич, Подкур, 2012; Місінкевич, 2012] та Чернігівській [Коваленко, Аскерова, 2012] областях. У названих дослідженнях з об'єктивних причин не використані документи галузевих архівів МВС, які безпосередньо стосуються «указників».

Мета статті – на основі нових архівних документів проаналізувати реалізацію Указу від 21 лютого 1948 р. на території Вінницької області з урахуванням загальних тенденцій, відстежити форми і методи його застосування та наслідки.

Виклад основного матеріалу. У десятках особових справ подолян, засуджених на 8 років виселення, міститься «Довідка поселенця», де у графі «категорія обліку», від руки вписано: «указник». У 1948 р. тисячі українців відправилися, всупереч бажанню, «освоювати» Сибір і Карелію саме з такою позначкою.

Після завершення Другої світової війни сталінський режим знову зіткнувся з проблемою, народженою разом з колгоспною системою, – небажанням селян працювати у колективному господарстві за трудовні, тобто фактично задарма. Це вважалося, з точки зору радянського

законодавства, одним з найбільших злочинів. Боротися з цим розповсюдженим явищем було важко, хоча низка законів, прийнятих в СРСР впродовж існування колгоспного ладу до 1948 р. передбачала покарання аж до тюремного ув'язнення чи каторжних робіт.

Ситуація з працею у колгоспах ще більше погіршилася у післявоєнні роки, коли держава різко посилила податковий тиск, відновила завищені заготівельні плани, при цьому не даючи можливості колгоспникам забезпечити себе та свої сім'ї продовольчо-грошовим мінімумом для елементарного фізичного виживання. В Україні становище було, очевидно, найгіршим. Пов'язано це було, на нашу думку, не в останню чергу з німецько-румунським окупаційним режимом. Він, незважаючи на відому жорстокість, яка не поступалась сталінській у 1930-х рр., дав відносно більшу можливість селянинові працювати на себе. Коли ж повернувся попередній, радянський окупаційний режим зі своїми старими порядками, селянство, яке сподівалося на полегшення після війни (були навіть сподівання на ліквідацію колгоспів), розчарувалося остаточно.

Важку повоєнну ситуацію у сільському господарстві посилив штучний голод 1946-1947 рр. Селяни-колгоспники масово покидали роботу у колективних господарствах, шукали інші засоби для фізичного виживання, які в основному зводилися до поїздок в Західну Україну для обміну промислових товарів на продовольство, до роботи на власній присадибній ділянці, до обміну чи торгівлі на ринках. Це призвело до того, що кількість робочих рук у колгоспах, і без того недостатня, суттєво зменшилась. Як наслідок, у 1947 р. понад 45 тис. працездатних колгоспників Вінниччини не виробили мінімуму трудоднів. Тим часом режим, незважаючи на ситуацію, продовжував експортувати зерно: у 1946 р. експорт склав 1.7 млн тон, або 10 відсотків заготовленого хліба [Місінкевич, 2012: 57].

Вихід режим бачив не у наданні колгоспникам права самим розпоряджатися хоча б частиною виробленої продукції як можливістю вижити, а в залякуванні і посиленні репресій. Селяни, як і раніше, мали працювати у колективних господарствах безоплатно, а держава - монопольно розпоряджатися виробленою ними продукцією.

Ініціатором «наведення порядків» у соціалістичному сільському господарстві виступив Н. Хрущов, якого у грудні 1947 р. призначили першим секретарем ЦК Компартії (більшовиків) України. До того він обіймав посаду Голови РНК України і знав стан речей. Саме він запропонував Й. Сталіну надати право колгоспним зборам приймати рішення про виселення тих, хто злісно ухиляється від суспільно-корисної праці. При цьому він посилався на досвід царської кріпосницької Росії... [Місінкевич, Подкур, 2012: 13-15]. Все було логічно, і селяни у багатьох випадках сприйняли чергове рішення режиму про покарання як відновлення кріпосницьких порядків.

21 лютого 1948 р. з'явився, з грифом «не підлягає публікації», Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 1-3].

Сама назва Указу була брехливою. Селяни не ухилялися «від трудової діяльності в сільському господарстві». Вони лише бажали працювати, маючи відповідну за це винагороду, що, з погляду режиму, вважалось неприпустимим.

Тоді ж, 21 лютого, за підписом Й. Сталіна на місця був розісланий ще один документ: постанова № 446 «Про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 року...». У ньому, зокрема, вождь визначив місця заслання «злочинців», куди їх зобов'язані були направляти органи внутрішніх справ: Республіка Комі, Тюменська область, Архангельська область Карело-Фінська РСР, Кіровська область [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 4-8]. Зауважимо, що в обох документах не було жодного слова про трудодні та їх невиконання. Та висновок зі слів про «ухиляння від суспільно-корисної праці» був зроблений правильний...

У Вінницькій області Указ почали реалізовувати дуже швидко, з 3 березня. Очевидно, принцип соціалістичного змагання тут, як і скрізь, зіграв свою роль: кожна область України намагалась якомога швидше показати результати своєї діяльності щодо його виконання. Пасті задніх у таких справах було небезпечно. Досвід був. Тим більше, що т. Сталін зобов'язав Раду Міністрів України у тримісячний термін надати до Ради Міністрів СРСР звіт про виконання Указу [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 8].

З метою більш ефективного виконання рішення на рівні Вінницького обласного партійного керівництва з'явився «план організаційних заходів з проведення колгоспних зборів по обговоренню Указу». У ньому, зокрема, передбачалося проведення обов'язкових закритих партійних зборів на місцях з метою визначення кандидатур на виселення, проведення зборів активу того чи іншого села з метою підготовки колгоспних зборів. Мова навіть ішла про «правильне розміщення активу на загальних зборах» для забезпечення контролю над колгоспниками. Крім того, необхідно було підготувати доповідачів з числа активістів, мати

довідки (у 4-х екземплярах) на кожного, хто підлягав виселенню і, як завжди, «скласти детальну інформацію про реагування колгоспників...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.16. Спр. 1084. Арк. 88-89].

До проведення «заходів» активно залучались правоохоронні органи. Зокрема, 6 березня під грифом «цілком таємно» з'явилась інструкція, присвячена реалізації Указу на місцях, за підписом замісника начальника управління МДБ Вінницької області полковника Антонова, всі три пункти якої нагадують військову операцію проти реального ворога: 1. Направити роботу всього апарату (міліції – авт.) на виявлення фактів погроз, терористичних намірів і диверсійних актів з боку осіб, що підлягають виселенню; 2. Особи, проти яких вже є відповідні компрометуючі матеріали, підлягають арешту до винесення рішень зборів про виселення; 3. Виявляти позитивні та негативні настрої щодо виселення і регулярно інформувати обласне керівництво МДБ [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.16. Спр. 167. Арк. 42]. Та коли взяти до уваги, що для режиму село продовжувало бути ворожою територією, все стає на свої місця: окупанти по-іншому вести себе і не могли. Виховання «соціалістичного відношення по праці» продовжувалось. Крім того, свою роль у підготовці такої інструкції, на нашу думку, зіграв досвід проведення перших партійних і колгоспних зборів за участі першого секретаря Вінницького обкому компартії М. Стахурського 3-4 березня.

Колгоспи – кандидатури на проведення колгоспних зборів «по практичному застосуванню в житті Указу Президії Верховної Ради СРСР» розглядалися на рівні обласного комітету КП(б)У. Відповідно вони отримували дозвіл чи відмову. Могилів-Подільському району, наприклад, було дозволено провести такі збори у п'яти колгоспах, у зв'язку з чим було підготовлено відповідне розпорядження за підписом секретаря обласного комітету компартії [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 139].

У проведенні зборів, як правило, брали участь представники обласного чи районного комітету партії, правоохоронних органів та прокуратури. Звісно, що таке представництво додавало їм ваги і значимості, дисциплінувало колгоспників під час їх виступів та особливо голосування. Крім того, партійно-радянське керівництво розуміло, що питати за результати реалізації Указу будуть, як завжди з них. Підтвердженням цього є телефонограма на ім'я М. Стахурського, у якій йому було наказано надати Н. Хрущову інформацію про проведення зборів в області станом на 10 травня. Першого секретаря ЦК КП(б)У цікавили, зокрема, дані про те, на скількох зборах були присутні особисто голова облвиконкому та секретарі обкому партії, де саме і коли, назвати два-три райони, де на зборах були присутні районні керівники більше, ніж в інших районах, назвати 2-3 райони, в яких на зборах виступало найменше колгоспників [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 153-154]. Оргвисновки робилися відповідно до результатів, і тому провести кампанію необхідно було на належному рівні, що вимагало особистої присутності.

Стенографічні звіти закритих партійних зборів, на яких вирішувалися питання про виселення та покарання, обговорювалися інші колгоспні проблеми, дозволяють значно реконструювати ситуацію у селі на початку 1948 р.

Виступи на зборах, за окремими винятками, були стандартними, згідно з розробленими сценаріями. Так, багато говорилося про турботу і піклування Сталіна і партії за колгоспне селянство, за його добробут. Саме у такому руслі і розглядався Указ, який визнавався доповідачами комуністами «правильним, своєчасним» і на який покладалися великі сподівання у справі підвищення врожайності, покращення добробуту тощо.

Та більшість говорила про небажання колгоспників працювати у колгоспі, і, виходячи з комуністичної доктрини, робила висновок: необхідно посилити покарання, без якого існування колгоспної системи неможливе. Причини такого становища комуністи бачили в недостатньо розвиненій соціалістичній свідомості колгоспників, у «пережитках капіталізму», у наслідках німецько-румунської окупації та відсутності належної політико-виховної роботи серед колгоспників.

Частина комуністів вважала, що подібні заходи мали бути прийняті раніше. Один із них, виступаючи 3 березня на закритих зборах партійної організації колгоспу «Жовтень» с. Велика Бушинка Немирівського району, висловився так (стиль збережено – авт.): «Если бы этот указ выйшов трошки раньше, я думаю, что лучше было бы положение. У нас в колхозе не виробили мінімуму трудоднів за счет хороших колгоспников, тому що близько базар. До них було прийнято жорстоких мір, на загальних зборах, то що і даже те помогло, що сказали, що відріжуть садибу, і це й помогло. А коли б знали про цей указ, то дуже добре було би» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 11]. Тобто причина катастрофічної ситуації в колгоспі була у несвоєчасному прийнятті Указу... Головний агроном того ж колгоспу вважав, що село «действительно какое-то контрреволюционное», «нездоровое, не только в отношении саботажа, а даже в идеологическом, моральном отношении тут ведут соответствующую работу». На підтвердження своїх слів він навів приклади «ідеологічного саботажу»: під час посівної кампанії в селі з'явилися

написані погрози «все спалити» і навіть «Хай живе Трумен»... [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 13].

Підстави так вважати у нього були: у колгоспі 55% працівників не виробили мінімуму трудоднів [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 17].

Ще одне характерне висловлювання: «Іменно Указ Президії направляє, закликає всіх колгоспників до трудової дисципліни, закликає їх, щоб вони зрозуміли суть колгоспного виробництва, що це являється основним джерелом прибутку, коли колгоспники стараються за зміцнення наших колгоспних прибутків, щоб колгоспи мали можливість одержати високу плату трудодня. Оскільки ми наближаємося до поступового переходу до комунізму, значить ми повинні створити кількість продуктів. А при таких умовах, як по 600 грм на трудодень, ми далеко не підемо» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 41].

Отже, справа була не лише в продуктивності праці окремо взятого колгоспу, а і в комуністичній перспективі, проголошеній на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р.

Заслуговує на увагу висловлювання передової ланкової, яке характеризує відношення частини колгоспників до роботи і сподівання активу на виправлення ситуації: «...Указ цей дуже гарний. Він нам тепер допоможе налагодити дисципліну в нашому колгоспі. Раніше, коли звернешся до кого-небудь щоб ішов на роботу, то отримував відповідь: «Тобі потрібно, ти і йди, а мені не потрібно». Тепер цього не буде. Ті, які не будуть працювати в колгоспі, туди їм і дорога. Указ правильний» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 90].

Звісно, що ставлення до Указу не могло бути іншим. На наш погляд, влучно підмітив суть того, що відбувалось, голова сільради с. В. Бушинка: «Заслухав[ши] указ от нашого хозяйіна, секретаря обкому М.М. Стахурського і його наставлення, по-моєму, нам должно быть ясно, що любое решение правительства оно направлено на улучшение жизни самих трудящихся» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 14].

Колгоспні збори, на яких розглядалися кандидатури на виселення, незважаючи на розроблені сценарії, відбувалися по-іншому. Частина колгоспників, які були критично налаштовані до Указу, відверто висловлювали думки, несумісні з «генеральною лінією партії».

«...Що я від радянської влади маю? У мене розвалилася хата, мені не надають допомоги, а змушують працювати в колгоспі...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 89]. «В колгоспі все одно працює за дарма. Адже з колгоспу весь хліб забирають» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 92].

«Тепер як видно ці бандити-кровопивці хочуть задушити народ. Хочуть репресіями змусити виходити на роботу. Адже у них іншими методами нічого не виходить, а тому вирішили видати такий Указ» [Васильєв, В. & Кравченко, П. & Подкур, Р. 2006: 66]. «Ви гірше німців поведітеся з народом. Я був у німецькому концтаборі, і зі мною так не поводитись [Кравченко, П. М. 2014: 271].

Кушнір Ф., житель с. Антонівка, Томашпільського району: «Висилають з колгоспу не за те, що не виробили мінімуму трудоднів, а за те, що наш уряд любить безплатну працю і щоб ми працювали даремно. Румуни у нас були 3 роки, а було краще ніж за 30 років радянської влади» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 129]. На наш погляд, два останні висловлювання свідчать про те, що частина жителів радянської України не бачила суттєвої різниці між німецьким, румунським і сталінським режимами: всі вони були для них окупаційними і різнилися між собою лише за рівнем жорстокості по відношенню до населення. Як бачимо, комуністи у цьому випадку часто програвали...

Колгоспниця с. Тростянець Матвійчук Н., «1910 року народження, безпартійна, репатріантка, в колгоспі не працює, а займається спекуляцією» теж критично висловила щодо Указу: «...Наш уряд переконався, що із створених ними колгоспів нічого не виходить, колгоспники на початку колективізації працювали краще, потім переконались, що скільки не працюй, нічого не заробиш. Для того, щоб утримати селян у колгоспі, наш уряд видав цей Указ з метою залякати народ і змусити примусово працювати в колгоспах...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 102]. Вірогідно, що таке критичне ставлення до праці в колгоспі не в останню чергу сформувалося у неї під впливом побаченого у Німеччині.

У цілому критичні висловлювання колгоспників свідчили, що вони розуміють мету Указу - змусити селян працювати в колективних господарствах практично за дарма.

Колгоспник с. Хренівка, Копайгородського району Говорущенко Г., який був присутній на зборах, де обговорювалося питання про попередження одного з колгоспників, висловився так: «Навіщо він, дурень, підписується, що буде працювати в колгоспі. Адже недаремно кажуть, що коли попав до тюрми на 10 років, то посидить і вернеться, а як попав до колгоспу, то це вічна каторга і чорт знає коли вирвешся» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 129].

Опір репресивним заходам проявлявся не лише у словесному невдоволенні. В окремих колгоспах на зборах не вдавалося зібрати потрібні дві третини голосів «за». У Гайсинському районі у трьох колгоспах з чотирьох, де проводилися збори, мав місце негативний результат.

Причина була простою. Як пояснював секретар Гайсинського А. Гарник райкому партії першому секретареві обкому М. Стахурському, «становище склалося таким чином, коли «за» піднімають руку мало, але «проти» не голосують». А причина, як вважав секретар райкому, у низькій політико-виховній роботі у колгоспах і в тому, що «ми взяли колгоспи, в яких велика кількість тих, хто не виробив мінімуму трудоднів» і, таким чином, мало хто хотів голосувати за таких самих, як сам [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 120-121]. В Оратівському районі, в колгоспі «Червона зірка», у присутності прокурора Вінницької області за виселення односельців проголосували лише 6 осіб, тому їм були винесені лише попередження [Васильєв, В. & Кравченко, П. & Подкур, Р. 2006: 66]. У с. Сологубка того ж району на колгоспні збори не з'явилися усі ті, кого закриті партійні збори визначили напередодні для виселення або ж для попередження, у результаті чого збори були зірвані. У с. Слобода-Чернятинська, Жмеринського району, на збори, присвячені виселенню, з'явилася лише молодь села, а «пожилі колгоспники та особи, що не мали мінімуму трудоднів на збори не з'явилися» і так збори були перенесені [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 132]. Втім, такі протестні акції з боку селян не мали якого-небудь суттєвого значення.

На наш погляд, мета акції у рамках виконання Указу полягала не стільки в тому, щоб виселити якомога більше «антирадянських, антисоціальних» тощо елементів, скільки попередити тих, хто намагався ухилитися від «суспільно-корисної» праці. У цьому відношенні виселення зіграло роль свого роду підсилення покарання: селяни у більшості своїй не хотіли покидати своє село, домівку, і з цієї причини були згодні ходити на роботу до колгоспу. Інша справа – працювали вони там чи ні. Та ця обставина цікавила режим не в першу чергу. Підтвердженням вище сказаного можуть слугувати такі статистичні дані: у 1947 р. по Вінницькій області не мали зовсім трудоднів 4562 колгоспники, не виробили їх мінімуму 4417 осіб, а тих, хто виробив мінімум та «розкладає дисципліну» нараховувалося 1047 осіб [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 86-87]. У той же час, станом на 20 травня 1948 р., в області було проведено 317 зборів, присвячених «застосуванню і роз'ясненню» Указу. Основні результати зборів наступні: винесено вироків про виселення – 870, зокрема на чоловіків - 535. Попереджені з установленням випробувального терміну 1879 осіб. Відмінено вироків обласним виконавчим комітетом - 85. Всього в області проведено зборів по роз'ясненню Указу – 1638 [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 155]. Відсоток підданих прямим репресіям з цієї кількості складає близько 7.5% [підраховано автором].

Звісно, справа не у кількості виселених селян, а в самому фактові застосування незаконних, позасудових покарань щодо них. Сотні подолян змушені були залишити свою землю й домівку, в яких, можливо, до них проживало не одне покоління їхніх предків. Відбувалося це тому, що радянський режим вважав їх, по суті, своїми ворогами з причини їхнього небажання бути підневільними працівниками на колгоспній землі.

Громадські вирокі колгоспних зборів у більшості випадків були стандартними, типовими. Вони складалися відповідно до вимог Указу й обґрунтовували необхідність виселення тієї чи іншої особи з населеного пункту. Невиконання мінімуму трудоднів вже слугувало підставою виселення, хоча жодного слова про трудодні та їх невиконання в Указі не було. Мова йшла не лише про виселення колгоспників, але і про тих, що «ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя, підривають трудову дисципліну в сільському господарстві і своїм перебуванням у селі загрожують добробутові колгоспу, колгоспників та їхній безпеці» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп.13. Спр. 152. Арк. 2]. Таке широке визначення давало можливість партійному і колгоспному активу тлумачити його, виходячи навіть зі своїх меркантильних інтересів. Крім вироків, обґрунтовували й підтверджували необхідність виселення довідки-характеристики на кожного обвинувачуваного, які підписувалися головою сільської ради та головою колгоспу.

У багатьох рішеннях колгоспних зборів говорилося про нерадянську та антиколгоспну поведінку: по суті, ці два визначення ототожнювались:

«Сабодаш Михайло Андрійович, проживаючи в селі, а також його батьки не один раз були помічені в антирадянських та антиколгоспних виступах, опошляючи радянські і колгоспні порядки... Своїм антирадянським, антиколгоспним настроєм Сабодаш Михайло Андрійович, не виконуючи рішень правління колгоспу і бригадирів, розкладає трудову дисципліну серед колгоспників» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 9]; «Конєва-Грановська Р.Ф. є неблагонадійною, займається антирадянською агітацією, а також антиколгоспно настроєна». Своєю поведінкою розкладає трудову дисципліну в колгоспі, викликає незадоволення серед колгоспників і громадян міста Літин» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 8]; «До вступу в колгосп господарство бідняцьке, займався хліборобством. До колгоспу вступив у 1930 році, після вступу до колгоспу до радянської влади відносився вороже» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9].

Невиконання натуральних податків теж було однією з підстав для виселення: «Резніченко явно вороже відноситься до заходів, що проводяться колгоспом, злісно відноситься до

виконання натуральних поставок. За 1947 рік не заплачено 20 кгр. м'яса, 200 шт. яєць [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 1062. Арк. 5]; «... за ним числиться м'ясопоставки у 1948 році 13 кгр., яйце поставки 80 шт., молока – 25 літрів. По сільгосподатку розраховувався, а з держ[явними] загот[івлями] не розраховувався, числиться 140 рублів» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 12].

У громадських вироках часто згадується поведінка кандидатів на виселення під час війни:

«...у 1941 році залишив фронт і зі зброєю в руках перейшов на бік німців і з поверненням до села Лука Мелешківська виступав на загальних зборах колгоспників, як націоналіст проти радянської влади [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 1022. Арк. 4]; «...у період окупації проживав на окупованій території німецько-румунськими загарбниками у селі Юрківка, мав зв'язок з окупантами, видавав німцям радянських людей, мати Дмитрука зустрічала німців хлібом і сіллю, до 1941 року сім'я його числилась одноосібниками» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 994. Арк. 4]; «У період тимчасової окупації німецько-румунськими окупантами, її чоловік працював поліцаєм. Разом з чоловіком видавала жандармерії радянсько-партійних активістів» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 8]; «Будучи на окупованій території, була дружиною поліцаєва» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 11].

Громадський вирок, прийнятий загальними зборами жителів села Погорілої, Джулинського району 24 березня 1948 р., стверджував, що «з дня Великої Жовтневої Соціалістичної революції гр[омадянка] Заремба Ф.Є., як і вся її сім'я, відносилась вкрай вороже до молодшої Радянської влади.

Виходець з куркульської сім'ї, вона також вороже віднеслась до організації колгоспів у селі і не є членом колгоспу по цей день. Її чоловік у період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками України брав участь у націоналістичній організації (бандерівській), а також після звільнення села Радянською армією брав участь в антирадянській банді, за що у 1946 році засуджений терміном на 15 років тюремного ув'язнення. До державних заходів по Держпоставках і фінансових платежах відноситься також вороже.

Має великі недоїмки за декілька років. Систематично веде агітацію, направлену на розклад дисципліни і колгоспного ладу, веде явний паразитичний образ життя» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 5].

Згадувалися у довідках-характеристиках і раніше «гріхи» колгоспників та їхніх родичів. Як приклад - довідка-характеристика, «Видана настоящая на колгоспника колгоспу ім. Сталіна с. Гранова Лисака Олексу Романовича про те, що він в колгоспі працює погано, рік у рік не виконує виробітку мінімуму трудоднів. Був в 1946 році виключен із колгоспу. Після того восстановлен і в 1947 році виробив лише 87 трудоднів. В час німецької окупації при комендатурі працював секретним агентом, який викривав колгоспний актив в той час. Зараз розлагає колхозників, старший брат такого бувший бандіт в 1920 році забитий Красними [,] другий брат в 1937 році висланий за контрреволюційні дії і він сам зараз являється для села соціально небезпечний» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 335. Арк. 12].

Зауважимо, що навряд чи в радянському селі до 1948 р. могли проживати справжні, з погляду режиму, злочинці, які співпрацювали з окупантами чи були націоналістами: зачистка території від таких осіб розпочалась відразу ж після звільнення Вінниччини чи була зроблена міжвоєнні роки. На наш погляд, такі звинувачення не відповідали дійсності або ж не підпадали під дію Кримінального кодексу. Та у 1948 р. згодились...

Вироки колгоспних зборів розглядалися на районному та обласному рівнях і, як правило, затверджувались. Формулювання були більш лаконічні. Наприклад: «Обревська Марія Іванівна. Народження 1927 р. Дочка німецького поліцейського, засудженого за це на 10 років. Проживала на окупованій території. У колгоспі працювати не бажає. За 1947 р. виробила всього 49 трудоднів. Спільно з матір'ю займалась систематично спекуляцією. Настроєна антирадянськи» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 7].

Так, створювалась видимість законності і правопорядку. Мало кого бентежило, що все це відбувалося поза межами судової системи і «самої демократичної у світі сталінської» конституції. Втім, радянські люди вже звикли до надзвичайних рішень та беззаконності. Указ не був винятковим. Він був черговим.

Правоохоронні органи стежили за здоров'ям і навіть оберігали життя тих, хто підлягав виселенню. У колгоспі ім. Молотова с. Джурич, Джуричського району, колгоспниця Хашко Є., 1894 року народження, яка займалася «спекуляцією і живе за рахунок продажу майна, нагробованого в період окупації», напередодні колгоспних зборів заявила, що отруїться, але не допустить, щоб її відправили у Сибір. «Коли працівники РО МДБ отримали такі дані, за Хашко був установлений нагляд. Після винесення вироку про виселення Хашко, у неї негайно був проведений особистий обшук, і в кишені пальта була виявлена і вилучена пляшечка з сірчаною кислотою (50 грам). Хашко була взята під варту, незважаючи на те, що Інструкція про

виселення, підписана особисто Сталіним, забороняла виселяти жінок старших 50-ти років... [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 5, 134-135].

Сталінський режим цікавило не лише покарання як таке. Значна увага зверталась на фізичний стан засуджених на виселення, адже вони розглядались як робоча сила на «будовах комунізму». Тому в особових справах спецпоселенців присутні лікарські довідки про їхню придатність до праці: «Іванець Іван Сергійович, 1922 року народження, придатний до важкої фізичної праці» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 14]; «Побережнюк Марія інфекційних хвороб не має, стан здоров'я добрий. Слідувати пішим конвоєм та ешеленом може, до фізичної праці пригодна» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 11]; «Кумачинська Ксенія Іванівна визнана придатною до фізичної праці» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.5. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 15].

На заслання жителів Вінницької області відправляли не лише до тих місць, що були вказані в уже згадуваній Інструкції «Про порядок застосування Указу...». Дані 90 особових справ спецпоселенців, що опрацьовані автором у Галузевому архіві МВС, м. Вінниці, частково відображають напрямки виселення: Молотовська область – 10 осіб; Кемеровська область – 8; Карело-Фінська РСР - 55; Тюменська область – 2; Іркутська область – 13; Новосибірська область – 2 особи» [ГДА МВС України, м. Вінниця. Ф.4. Оп. 1. Спр. 989-991, 1022-1035, 1046-1048; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 22, 42, 82, 97-103, 350-357].

Зауважимо, що особові справи на спецпоселенців заводилися після того, як вони ставали, з погляду влади, кримінальними злочинцями, тобто, в переважній більшості випадків, після втечі з місць поселення, тому вони не можуть відображати реальний стан речей. Частковий аналіз матеріалів Державного архіву Вінницької області, що стосуються спецпоселенців – указників, свідчить, що велика їх кількість була відправлена в Якутію, де вони працювали на лісозаготівлях, на золотих копальнях, цегельних заводах, виконували сільськогосподарські роботи та ін. та в Карелію – на лісопояс. Питання щодо поселення указників та їх подальшої долі потребує додаткового вивчення.

Яким був ефект від реалізації Указу від 21 лютого 1948 р.? Чи було досягнуто мети? З погляду влади – так. Принаймні про це ствердно говорили партійні функціонери, відповідальні за результати кампанії.

31 березня 1948 р. у доповідній записці на ім'я секретаря обкому партії М. Стахурського начальник ГБ Вінницької області наводив висловлювання, які, з його погляду, свідчили про те, що мета Указу досягнута. На той час у Вінницькій області загальні збори колгоспників, присвячені винесенню вироків про виселення, були проведені у 193-х колгоспах. Результат: виселено було 689 осіб, попереджено – 1325 осіб [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 122]. Головним було те, що проведені в окремих селах збори по винесенню громадських вироків щодо виселення мали ефект як безпосередньо в тих населених пунктах, так і в сусідніх: слух про покарання швидко розповсюджувався і давав у більшості випадків позитивний результат у розрізі збільшення кількості працюючих у колгоспах: «УМДБ по Вінницькій області має дані, що колгоспники не тільки тих сіл, де проводилися збори, але й інших, вітають і схвалюють цей захід уряду, запевнюючи, що тепер трудова дисципліна і робота в колгоспах значно поліпшиться» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 122].

Підставою для таких висновків були насамперед зафіксовані висловлювання учасників колгоспних зборів. Навіть зважаючи на тенденційність їхнього підбору, все ж таки вони відображають настрої певної частини колгоспників: «Сьогодні у нас вийшли на роботу і ті, хто по 2 роки не працювали, тому взнали, що в сусідньому колгоспі виселили ледарів. Тепер не потрібно буде вмовляти, щоб ішли на роботу, самі підуть...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 123].

Частина жителів приміських сіл, під впливом загрози виселення, вступили до колгоспу і почали ходити на роботу, як це було, наприклад, з окремими жителями с. П'ятничани, що біля м. Вінниця. У П'ятничанському колгоспі з трудовою дисципліною було кепсько: із 274-х працездатних осіб 48 впродовж 1947 р. не виробили жодного трудовдя, а 50 не виробили їх мінімуму. Жили ж вони за рахунок особистого господарства, продукцію з якого продавали на базарі м. Вінниці. Та коли 12 березня були проведені збори по виселенню, більша частина «ледарів» «різко змінили свою поведінку, висловили бажання працювати добре і добросовісно». Біля десятка осіб з тих, кого мали намір виселити, написали заяви з проханням залишити їх у колгоспі з відповідними зобов'язаннями [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 107].

Близькість обласного центру давала можливість частині жителів названого села працювати у місті, що теж могло бути підставою для покарання. Наприклад, Малюта Л.П., який працював на різних підприємствах обласного центру, «тепер, розрахувавшись з пивзаводу, де працював останнім часом, подав заяву до колгоспу, в якій просить прийняти до колгоспу як його, так і інших членів його сім'ї». Інша жителька села, Беломесцева Є., яка працювала в колгоспі

до війни, а після неї займалась домашнім господарством, «тепер виявила бажання вступити до колгоспу і подала заяву» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 108].

Подібна ситуація була і в іншому близькому до Вінниці селі, у Стрижавці. З 800 працездатних у колгоспі цього села виробили трудовні «по встановленому мінімуму» не більше 250-300 колгоспників [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 106]. Після проведення зборів, під загрозою виселення жителі, що займалися спекуляцією на вінницьких базарах, вступили до колгоспу. Мотивація була подібною: «Тепер треба йти в колгосп і працювати, а то буде погано...»; «...Я зараз не в колгоспі. Обіцяю, що я сама і мої доньки будемо ходити на роботу в колгосп, тільки нехай нас не виселяють з села... [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 152. Арк. 103]. На наш погляд, наведені вище висловлювання не відображають справжнього стану колгоспів після застосування Указу про виселення. Головним було те, що чергове застосування примусу до селян не могло змінити їхнього відношення до колгоспного ладу, який за своєю суттю був їм чужий. Як і раніше, сільські трударі не були матеріально зацікавленими у своїй праці на державу, а сам вихід на роботу ще не означав власне роботи.

Висновки. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» та Постанова № 446 про порядок його застосування були типовими документами у перманентній репресивній політиці сталінського режиму щодо селянства, передусім колгоспного. Намагаючись компенсувати відсутність матеріальної зацікавленості сільських трударів у своїй праці примусом до роботи, влада йшла по шляху дальшого посилення покарань, очевидно вважаючи, що врешті-решт така політика дасть потрібний позитивний результат. Водночас місцева влада позбавлялась тих, хто вів не зовсім «соціалістичний» спосіб життя. Виселення подолан до Сибіру, на Далекий Схід, в Тюмень, до Карельської РСР як покарання не могло змінити відношення селян до колективних господарств та до безкоштовної праці на державу. Результатом такої карально-репресивної політики була трагедія тисяч людей, позбавлених своїх домівок, землі, сімей. Злочинність, згубність та неефективність такої політики стане очевидною для керівництва СРСР не скоро.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність працівникам ДАВіО та ГДА МВС у м. Вінниця за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за поради й консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Васильєв, В. & Кравченко, П. & Подкур, Р. (2006). *Політичні репресії на Вінниччині. 1918-1980-ті роки*. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. Вінниця, ДП «ДКФ», 9-92.

Вронська, Т. В. (2011). 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. *Український історичний журнал*, № 1, 107 – 122.

ГДА МВС України, м. Вінниця – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Вінниця.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Коваленко, О. & Аскерова, Л. (2012). «*Спецпоселенський проект*» М. Хрущова (до історії виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 року про виселення селян, які не виконали мінімуму трудовнів, на Чернігівщині). Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Кн. 4. Чернігів, 10 – 19.

Кравченко, П. М. (2014). *Указ 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму*. Матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939 - 1945». 10 -11 жовтня 2014 р., Вінниця, 266 – 271.

Місінкевич, Л. & Подкур, Р. (2012). *Репресії як метод підвищення продуктивності праці колгоспників Поділля (на прикладі виконання Указу від 21 лютого 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудовнів)*. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 4. Хмельницький, 10 – 26.

Місінкевич, Л. (2012). Громадські вироки як репресивні новації радянської влади проти колгоспного селянства в 1948 році. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права*, № 1 (41), 57 – 64.

Подкур, Р. Ю. (2011). *Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудовдня у повоєнній УРСР*. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 16. – К.: Інститут історії України НАНУ, 61 – 70.

Павел Кравченко

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

«Указники» 1948 года на Винниччине

Аннотация. Целью статьи является анализ реализации положений Указа Президиума Верховного Совета СССР «О выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве ведущих антиобщественный, паразитический образ жизни» от 21 февраля 1948 года и Постановления № 446 на территории Винницкой области. Характеризуются последствия карательной политики режима, путем принудительного выселения, на крестьянство, на его трудовую деятельность в коллективных хозяйствах. **Методология исследования** базируется на сочетании общенаучных (абстрагирования, анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-критического, историко-системного, конкретно-проблемного, количественного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что автором, на основании новых архивных документов, сделан анализ реализации названного выше Указа Президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 г. на Винниччине, показаны последствия осуществления этой политики для колхозников и коллективных хозяйств. **Выводы.** Карательные методы в отношении тех крестьян, которые не хотели работать в колхозах, были подтверждением перманентности насилия сталинского режима к большинству населения страны. В условиях отсутствия мотивации для производительного труда в коллективных хозяйствах, руководство СССР приняло решение об очередном запугивании жителей села выселением в отдаленный районы Российской Федерации с целью заставить их работать в колхозах. Такая политика не привела к качественным, положительным для режима изменениям в отношении колхозников к «общественно-полезному труду» на государство даром.

Ключевые слова: указ, выселение, общественный приговор, колхозник, спецпоселенцы, коллективное хозяйство, наказание, трудоводень.

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

"Ukaznyky" of 1948 in the Vinnitsia Region

Abstract. The paper analyzes the implementation of the Decree of the USSR Supreme Soviet Presidium "On the banishment of individuals, who evade work in the collective farms and lead an antisocial parasitic lifestyle, from the territory of the Ukrainian SSR" of February 21, 1948 and the official Order No. 446 in Vinnitsia Region. It describes the impact of the regime's punitive policy regarding the collective farm peasantry and the methods of forced banishment of the "Ukaznyky (banished farmers)" to other regions. **The research methodology** is based on the combination of general scientific (abstraction, analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical and critical, historical and systemic, concrete and problematic, quantitative) methods with the principles of historicism, consistency, scientific accuracy and verification. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that the author, on the basis of new archival documents, has analyzed the implementation of the Decree of the USSR Supreme Soviet Presidium of February 21, 1948 in Vinnitsia Region and revealed the consequences of this policy introduction for farmers and collective farms. **Conclusions.** Punitive methods against those peasants who did not want to work on collective farms confirmed the permanence of the Stalinist regime's violence towards the majority of the country's population. In the absence of motivation for productive labor in collective farms, the USSR leaders adopted a decision to threaten the villagers by forced exile to the remote areas of the Russian Federation unless they agreed to work on collective farms. Such a policy did not lead to qualitative changes, positive for the regime, and didn't help to improve the attitude of collective farmers to the unpaid "socially useful work" for the state.

Key words: decree, banishment, public sentence, collective farmer, special settlers, collective farm, punishment, workday load.

References:

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti.

GhDA MVS Ukrajinu, m. Vinnycja – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrajinu, m. Vinnycja.

Kovalenko, O. & Askerova, L. (2012). «Specposelensjkyj proekt» M. Khrushhova (do istoriji vykonannja ukaziv Prezydiji Verkhovnoji Rady SRSR vid 21 ljutogho ta 2 chervnja 1948 roku pro vyselennja seljan, jaki ne vykonaly minimumu trudodniv, na Chernighivshhyni). Reabilitovani istorijeju. U dvadcaty semy tomakh. Chernighivsja oblastj. Kn. 4. Chernighiv, 10 – 19. [In Ukrainian].

Kravchenko, P. M. (2014). *Ukaz 1948 roku jak zasib represyvnoji polityky radjansjkogho rezhymu. Materialy XXVI Vseukrajinsjkoji naukovoji istoriko-krajeznavchoji konferenciji «Vinnychhyna v roky Drugohoj svitovoji vijny. 1939 - 1945»*. 10 -11 zhovtnja 2014 r., Vinnycja, 266 – 271. [In Ukrainian].

Misinkevych, L. & Podkur, R. (2012). *Represiji jak metod pidvyshhennja produktyvnosti praci kolghospnykiv Podillja (na prykladi vykonannja Ukazu vid 21 ljutogho 1948 r. pro vyselennja seljan, jaki ne vykonaly minimumu trudodniv)*. Reabilitovani istorijeju: U dvadcaty semy tomakh. Khmeljnycjka oblastj. Kn. 4. Khmeljnycjkyj, 10 – 26. [In Ukrainian].

Misinkevych, L. (2012). Ghromadsjki vyroky jak represyvni novaciji radjansjkoji vlady proty kolghospnogho seljanstva v 1948 roci. *Universytetsjki naukovy zapysky Khmeljnycjkogho universytetu upravlinnja ta prava – University research notes of Khmelnytsky University of Management and Law*, № 1 (41), 57 – 64. [In Ukrainian].

Podkur, R. Ju. (2011). *Reakcija siljsjkogho naselennja na vymoghu vykonannja obov'jazkovogho minimumu kolghospnogho trudodnja u povojennij URSR*. Ukrajinu XX st.: kuljtura, ideologhija, polityka. Zbirnyk statej. Vyp. 16. – K.: Instytut istoriji Ukrajinu NANU, 61 – 70. [In Ukrainian].

Vasyljev, V. & Kravchenko, P. & Podkur, R. (2006). *Politychni represiji na Vinnychhyni. 1918-1980-ti roky*. Reabilitovani istorijeju. U dvadcaty semy tomakh. Vinnycjka oblastj. Kn. 1. Vinnycja, DP «DKF», 9-92. [In Ukrainian].

Vronsja, T. V. (2011). 21 ljutogho 1948 r. v istoriji stalinsjkogho teroru. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian historical journal*, № 1, 107 – 122. [In Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 28.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.05.2020 р.

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus ID: 57212406873

Тетяна Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tmelnychuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-142X>

**Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля
у повоєнний період (1944-1953)
(на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці)**

Анотація. Метою статті є висвітлення матеріального становища, соціально-побутових умов, задоволення культурно-освітніх потреб подільського колгоспного селянства у повоєнний період на основі аналізу архівних документів колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів мікроісторичного дослідження з урахуванням принципів історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** полягає у спробі автора, з позицій конкретного мікроісторичного дослідження, охарактеризувати повсякденне життя подільського колгоспного селянства в повоєнний період, вибравши об'єктом дослідження один із колгоспів Подільського регіону. **Висновки.** Повсякденне життя подільського колгоспного селянства в період повоєнної відбудови визначалося стратегічними планами радянської влади та завданнями з їх реалізації. Одразу ж після звільнення території від нацистів усі зусилля селянства були спрямовані на відбудову зруйнованого війною господарства та проведення посівної кампанії, що співпала у часі. Відсутність матеріальних стимулів до праці була однією із найважливіших причин, що визначали несумлінне ставлення селян до колективної праці, надаючи перевагу роботі у власному селянському господарстві. Для забезпечення трудової дисципліни владою практикувалися різні заходи адміністративного примусу. Окрім примусової праці в одержавлених колгоспах, селяни були обкладені високими грошовими та натуральними податками. Їх змушували продавати худобу державі за встановленими фіксованими цінами, вимагали фінансувати витрати на місцеві потреби за рахунок додаткового диференційованого самообкладання та встановлення додаткових обов'язків майнового характеру. Неприоритетною була соціальна сфера повоєнного села. Надзвичайно складними залишалися соціально-побутові умови життя селян. Незважаючи на те, що війна вже давно закінчилася, частина селянських родин продовжувала проживати в напівзруйнованих будинках, бараках, землянках. Низькою була якість медичного обслуговування. Навчальні заклади, не отримуючи державного фінансування, продовжували функціонувати у непристосованих приміщеннях. Значна частка сільських дітей не відвідували школи, оскільки були зайняті роботою по господарству. Не виконували своїх функцій з організації культурного дозвілля колективні будинки. Винятками була організація відзначення державних свят та масових спортивних заходів.

Ключові слова: колгоспи, повсякденне життя, повоєнний період, Поділля, радянська влада, селянство.

Постановка проблеми. Із закінченням Другої світової війни українське селянство, яке заплатило надзвичайно велику ціну за перемогу над нацизмом, аж ніяк не могло розраховувати на, відповідне статусу переможців, гідне життя. Попереду на нього чекав не менш складний етап післявоєнної відбудови. Характерною особливістю повоєнних відбудовчих процесів у СРСР, зокрема й в Україні, була опора на внутрішні ресурси. При цьому основна ставка, як і в довоєнний період, робилася на відновлення, передусім роботи важкої промисловості – основи воєнно-промислового комплексу. При відмові від зовнішньої допомоги, основний тягар із фінансування знову лягав на сільське господарство. На селянство покладалося виконання

принаймні трьох основних завдань: забезпечити потреби промисловості в сировині; вирішити проблему постачання міст продовольством; забезпечити достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту за кордон. Усі вищезазначені обставини значно впливали на становище та спосіб життя трудівників села.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Означена проблема не була предметом спеціального історичного дослідження, однак окремі її аспекти знайшли часткове висвітлення в науковій літературі. Так, загальні особливості повоєнного розвитку УРСР достатньо ґрунтовно розкриті у працях В. Барана та В. Даниленка [Баран, В.К. & Даниленко, В.М., 1999], М. Ковалю [Коваль, М., 1990], О. Бажана [Бажан, О., 2005]. Основи повсякденного життя українського суспільства, зокрема селянства, відображено у працях В. Даниленка [Даниленко, В.М., 2005], В. Кононенка [Кононенко, В.В., 2005а], О. Коляструк [Коляструк, О., 2012]. Вивчаючи становище українського селянства у повоєнний період, науковці акцентують свою увагу на дослідженні їх матеріально-побутового становища [Мічуда В.В., 2009; Янковська О., 2007], житлових умов [Нагайко Т.Ю., 2004], впливу політики радянської влади на суспільно-політичні настрої сільського населення [Гаркуша Л.А., 1997; Кононенко В.В., 2005b; Терещенко Т.В., 2004]. Джерельною базою для написання статті слугували матеріали Державного архіву Вінницької області та архівного відділу Немирівської районної державної адміністрації.

Мета статті. У своїй статті автори ставлять за мету висвітлити матеріальне становище, соціально-побутові умови, задоволення культурно-освітніх потреб подільського колгоспного селянства у повоєнний період на основі аналізу архівних документів колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці.

Виклад основного матеріалу. Після звільнення села Мельниківець від нацистів (15 березня 1944 р.) в ньому нараховувалося 334 двори, в яких проживали 994 мешканці, з них працездатних було лише 427 (60 чоловіків, 306 жінок, 61 підліток). Після завершення Другої світової війни із фронту повернулося ще 55 чоловіків. На плечі усіх працездатних ліг важкий тягар повоєнної відбудови. Окрім відродження власних господарств, зусилля мельниківчан були спрямовані на відновлення зруйнованого місцевого колективного господарства. На той час збитки, нанесені колгоспу «Червоний промінь» за роки війни, визначалися сумою у 84 869 крб. [ДАВіО. Ф.1683. Оп.1. Спр.22. Арк.88.].

Вже 4 квітня 1944 р. (на 20-й день після звільнення села) за участю новопризначеного голови колгоспу Тишковського Микити та голови сільської ради Леська Григора відбулося перше засідання правління колгоспу, на якому було прийнято рішення про збір усього посівного матеріалу, розданого мешканцям на охорону й зберігання та ремонт вцілілого сільськогосподарського інвентаря. На наступний день було скликано загальні збори колгоспу (присутніми були лише 30 осіб), на яких голова сільради Лесько Григор та бригадир 2-ї бригади Лебідь Іван виступили із закликом до проведення весняної посівної кампанії [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.1. Арк.1-2.].

На засіданні 21 квітня було розподілено обов'язки між членами правління. Костельнюк Марію Тодосіївну «як добру працівницю» було призначено «завскотофермою», а члена колгоспу Касіяненка Омелька – заступником голови колгоспу та «полеводом». Крім них, у члени правління були обрані: Гріщенко Хома, Лесько Григор, Драбет Ваніфат, Голота Іван. У члени колгоспу був прийнятий Форостянка Йосип (колишній сільський староста), Луцик Марія та Глух В.Н.. За це їх родини отримали в користування земельні ділянки розміром 0,32 Га. За відсутності у колгоспі кормів було вирішено роздати колгоспних коней в селянські господарства для відгодівлі. Окрім того, кожен член колгоспу зобов'язувався здати по 1,5 кг прядива для виготовлення упряжі. Усіх колгоспників змусили також законтрактувати свою худобу: телят, поросят та курей. У випадку спроби колгоспників самовільно продати свою худобу – справу негайно передавали до суду. Колгоспників, які до 15 червня 1944 р. не виробили 35 трудоднів, змушували працювати примусово. Всього до кінця року кожен колгоспник мав відпрацювати у господарстві не менше 120 трудоднів. У разі невироблення встановленої норми, рішенням правління такий селянин втрачав право на присадибну ділянку. У той же час рішенням правління було відзначено колгоспників, які у 1944 р. виробили найбільшу кількість трудоднів: Цюпко Григорій (395), Баранчук Петро (374), Павлішена Павліна (336), Білкун Тодоска (310), Михальченко Дарка (220), Василичена Марія (215) [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.1. Арк.20].

До збору врожаю залучали всіх членів сім'ї колгоспника з 14 років. Діти з 12 до 14 років використовувалися для збирання колосків. За невихід на роботу в період жнив до колгоспників застосовувалися різноманітні стягнення. Так, наприклад, на 5 трудоднів (примусової праці) було оштрафовано Глух Марію, яка 25 липня не вийшла жати пшеницю [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.1. Арк.3].

Неспроможність організувати працю в колгоспі була причиною частої зміни голів колгоспу. Вже 9 травня 1944 р. замість Тишковського Микити головою був обраний Настюк Терен

Мєфодійович, якого у червні замінив Богуш Макар Матвійович, на місце останнього у вересні був призначений Червоняк Д.А. [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.1. Арк.8].

На осінь 1944 р. матеріальна база колективного господарства виглядала не кращим чином: колгосп мав у розпорядженні: 55 голів ВРХ, 19 плугів, 20 борін, 8 сівалок та 3 культиватори. Річний надій молока на одну корову складав 358 літрів (1 літр в день), а урожайність зернових становила всього 2,8 цнт. з гектара. Відсутність насінневого фонду змушувала правління колгоспу прийняти рішення про натуральну оплату колгоспниками наданих їм послуг. Так, за запліднення свиноматки колгоспник мав здати у колгосп 22 кг картоплі та 50 кг буряків. Запліднення корови коштувало селянину 10 кг картоплі та 24 кг буряків. За поїздку до лісу колгоспники сплачували 16 кг буряків та 16 кг картоплі, поїздку до Райгорода (сусіднього села) – 32 кг буряків та 32 кг картоплі, до Немирова (районного центру) – 50 кг буряків та 50 кг картоплі [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.1. Арк.9].

Головною проблемою при організації роботи в колгоспі була відсутність матеріальних стимулів до праці. Так, у 1945 р. на трудовень було нараховано 15 копійок та 300 гр. хліба [ДАВіО. Ф. 3375. Оп 4. Спр.1А. Арк. 162], з них колгоспники змогли отримати лише частину. Саме тому більшість членів колгоспу більше часу приділяли роботі в особистому селянському господарстві. У відповідь владою були застосовані репресивні заходи. Так, лише за період з 1 січня по 15 червня 1945 р. за невиконання норми трудовнів до судової відповідальності було притягнуто 9 осіб, яких виключили з членів колгоспу та відібрали присадибні ділянки. 20 колгоспників було попереджено, а справи 7 колгоспників передано до прокуратури [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.1. Арк.18].

У незадовільному стані знаходилося тваринництво. Лише за два перші місяці 1945 р. у колгоспі загинуло 5 коней, 18 телят, 1 корова, 19 овець [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.1. Арк.11]. Осінню сівбу 1945 р. практично було зірвано, оскільки лише 50% колгоспників погодилися дати своїх корів для посіву. У результаті, на загальних зборах колгоспу 20 червня 1945 р. місцевого голову Червоняка Д.А. було звинувачено у зриві посіву та падежу худоби, звільнено з посади та передано до суду. При обговоренні питання колгоспники скаржилися на його «грубе ставлення до працівників» [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.17]. Новим головою колгоспу було призначено П.О. Яцюка, який до цього був представником райкому у колгоспі. Закликаючи на загальних зборах селян до збору врожаю, він зазначав: *«Не всі колгоспники усвідомили важливу кампанію, яка вже настала, а стараються ухилятися. Кожен колгоспник повинен знати, що коли в строк не зберемо врожай, то колгосп втрачає центнери хліба, а колгоспник втрачає кілограми, які він повинен отримати за свою працю. Нас партія вчить говорити правду, що ми в цьому році не посіяли повністю колгоспних ланів. Винні в цьому правління і колгоспники. Правління – у тому, що не застосовували законів до осіб, які ухиляються від праці, а колгоспники, що не виходили в поле з коровами»* [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.2зв]. Рішенням загальних зборів від 2 вересня 1945 р. було визначено колгоспникам виходити на роботу о 6 годині ранку та працювати до 9 години вечора з перервою на обід 2 години. Водночас вказувалося на необхідність вжити суворих заходів до одноосібників, які ухилялися від роботи [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.30].

Весняна посівна кампанія 1946 р. була однією із найважчих. Окрім правління колгоспу, відповідальними за її проведення були визначені: агрономом колгоспу Яровенко Сергій Якович; бригадир садогородньої бригади Глух Костянтин; зав. тваринництвом Павлішен Іван; бригадир будівельної бригади Коваль Григор. Для засіву колгоспних полів було створено 3 бригади під керівництвом Люльки Івана, Черниша Григорія та Каленича Тодосія [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.2]. За відсутності коней та волів було рекомендовано використати при засіві площ 26 колгоспних бичків та окремих корів. Для завершення сівби кожен колгоспник мав вивести в поле власну корову, у разі відмови – його виключали з членів колгоспу. Із техніки працював єдиний трактор «Універсал». Наймовірними зусиллями вдалося засіяти 566 Га зернових, 8 га картоплі, 2 га буряка, 1,5 га помідорів, 0,38 га огірків, 2 га баштана [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.2. Арк.12].

Не менші складнощі виникли із збором врожаю. Багато колгоспників, не отримуючи в колгоспі зарплатні, для того, щоб врятувати свої сім'ї від голодної смерті, змушені були виїжджати на заробітки у Західну Україну. На роботу виходило лише 60% від загального складу колгоспників. Селянка Василик Марта відкрито заявила голові парторганізації: *«Червона армія звільнила нас від хліба, а в цьому році і від борщу»*. Нерідко й самі бригадири відкрито виступали проти грабіжницької системи колгоспного ладу. Так, Черниш Г. говорив: *«Хліб віддамо весь державі, а для нас нічого не залишиться»*. Інший бригадир – Глух К. під час збору врожаю виїхав на роботу в Західну Україну. Він запевняв односельців: *«Працюю не працюю, а хліба все-рівно не отримаєш, бо його вивезуть»* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.2. Арк.20-25].

Лише за п'ять місяців 1946 р. за самовільну поїздку в Західну Україну з членів колгоспу було виключено сім'ю Пастуха Гаврила, попереджено Гріщенка Мусія та Гріщенка Ригора. Оскільки подібні ситуації були в усіх колективних господарствах України, 19 вересня 1946 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації порушень статуту с/г артілі в колгоспах». У ній пропонувалося виключати з колгоспів та позбавляти присадибної ділянки тих колгоспників, які не виробили мінімальної кількості трудоднів [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.2 зв.]. Однак апогеєм застосування до колгоспників репресивних заходів, з метою примусити, майже за безцінь, працювати в одержавлених колгоспах було прийняття Указу президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. « Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Осіб, які не виробили встановленого мінімуму трудоднів чи не бажали працювати «чесно», «підривали трудову дисципліну в сільському господарстві», за рішенням загальних зборів колгоспу, пропонувалося вислати за межі УРСР терміном на 8 років [ДАВіО. Ф.П.136. Оп.13. Спр.152. Арк.1-2].

На щастя ніхто із колгоспників села Мельниківець не відчув на собі дію указу. Водночас правлінням колгоспу «Червоний промінь» було прийнято рішення про застосування штрафних санкцій: у разі першого невиходу на роботу штрафували на 5 трудоднів, при невиході вдруге – справу передавали до суду. Архівні документи засвідчують, що на кожних зборах правління колгоспу 1946-1948 рр. слухалося питання трудової дисципліни. За поданням бригадирів кожного разу штрафували, в середньому, 10 осіб [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.12]. Крім того, нещадно каралася і будь-яка спроба посягнути на колгоспну власність. Так, наприклад, була оштрафована із передачею справи до суду Побережник Марія, яка після роботи по збору цукрових буряків, «разом із донькою взяли у мішки гички для корови» [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.13 зв.].

Інколи, рішенням правління, до колгоспників застосовували і заохочувальні заходи. Щоправда, такі «стимули» були надто мізерними. Так, наприклад, колгоспникам, які перевиконували план по оранці «зяблі», за кожен гектар нараховували 4 кг хліба. Прагнучи заробити зайвий кілограм хліба для своєї сім'ї, колгоспники нерідко працювали на межі своїх можливостей. Так, Костельнюк Явдоха, постійно перевиконуючи норми, за час жнив 1946 р. викосила 17 Га зернових [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.47]. Кращими плугатарями на той час були визнані: Околіта Іван, Коцеруба Павло, Ткачук Федір, Киричок Іван [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.18 зв.]. Проте, лише окремим, фізично дужим колгоспникам вдавалося досягти успіхів та виконати план. Переважна ж більшість колгоспників, отримавши на трудодень 135 грам хліба (при середньому виробітку 200 трудоднів – це складало лише 27 кг зерна) не могли прогодувати свої сім'ї. Вони із відчаєм зверталися до правління колгоспу видати хліб в рахунок майбутніх трудоднів. Так, на загальних зборах колгоспу 29 жовтня 1946 р. слухали заяви про видачу хліба, що надійшли від Рой Марії, Киричка Карпа, Леська Петра, Мельничук Антосі, Мандрик Олександри, Околіти Григора. Усім їм відмовили «через відсутність хліба» [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.56].

У той же час у звіті колгоспу йшлося про те, що у 1946 р. колгоспу вдалося зібрати врожай зернових на площі 755 Га. Валовий збір зерна, при врожайності 2,8 цнт з га, склав 2037 цнт, з яких на трудодні було видано лише 121 цнт, тобто лише 5% від зібраного [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.17]. Через посуху та невчасний збір врожаю колгосп недобрав до виробничого плану 5450 цнт пшениці та 4480 цнт. цукрових буряків. У результаті, із запланованих 214 108 крб. прибутку колгосп отримав 55 640 [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.3. Арк. 6 зв.]. «Незадовільна організація робіт по збору врожаю» була основною причиною звільнення з посади голови колгоспу П.О. Яцюка та призначення на його місце з 2 вересня 1946 р. І.І. Яровенка [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.31].

Не могла суттєво вплинути на стан справ і партійна організація колгоспу, яка на 1946 рік складалась із шести комуністів (директор школи – Яровенко А.Я., голова колгоспу Яцюк П.О., Васишин О.М., Мельничук Ф.О., Черниш Г.І., Костельнюк В.М.) та 5 кандидатів (Рибаченко А.Т. – голова сільської ради, Брагіна М.П., Яровенко І.І., Юрченко А.І., Геук К.Ю.) і намагалася будь-якими способами посилити трудову дисципліну. За неспроможність організувати роботу по збору врожаю, на одному із засідань Черниш Г.І. та Глух К.Є. були виключені з членів партії [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.1А. Арк. 3, 4.].

Справу намагалися врятувати через посилення агітаційно-масової роботи серед колгоспників. На партійних зборах 13 липня 1946 р. було прийнято рішення про направлення в колгоспні бригади вчителів: В. Буртника, А. Газелюк, В. Машиленко, В. Понурого, А. Суходольського, І. Топчія, А. Юрченка, М. Юрченко, А. Якутіна. Керівником колективу був

призначений Юрченко Анатолій Іванович. Водночас завідувачу клубу С.Ф. Ковалю вказувалося на необхідність покращити роботу установи, провівши ремонт до 20 вересня 1946 р. та включивши до складу ради клубу вчителів.

Однак агітація мало впливала на працівників, яким колгосп лише в 1946 р. заборгував 11 тис. крб.. Не бажаючи цього розуміти, партійна організація на своєму засіданні 30 жовтня 1946 р. прийняла рішення просити райком вжити суворих заходів впливу на вчителів, які «свідомо та злісно ухиляються від політико-масової роботи на селі» [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.2. Арк.30-35]. Старшого агітатора Юрченка Анатолія Івановича зобов'язали «систематично (не менше 2 разів на тиждень) випускати в рільничій та тракторній бригаді «бойові листки» та не менше 2 разів на місяць загальноколгоспну газету» [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.2. Арк.22]. Однак і такі заходи мали незначний ефект.

Найважчою для селян-колгоспників була зима та весна 1947 р., коли мінімальні продуктові запаси закінчувалися. Вони використовували будь-які можливості для виживання та рятування своїх сімей від голодної смерті. Однак, за найменші спроби посягнути на колгоспне майно, селян притягували до відповідальності. Так, на загальних зборах колгоспу 4 січня 1947 р. були прийняті рішення про притягнення до суду: Кукли С.М., який разом із своїм батьком «смикав солому із саней кормовозів, що везли її до колгоспу»; Тишковську Павліну Кузьмівну, в якій знайдено «пшеничну колгоспну полову»; Буртника, який «зрубав на колгоспній землі береста, ясена та грушу» [ДАВіО. Ф.2666. Оп.1. Спр.3. Арк.2].

12 лютого 1947 р. на загальних зборах колгоспу розглядали заяви 42 колгоспних сімей, які звернулися за продовольчою допомогою. Було прийняте рішення годувати їх із колгоспної столової. Поварами в колгоспну їдальню були призначені Мельничук Марія та Латусенко Хима [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.3. Арк.4].

Під час весняної посівної кампанії 1947 р., за рішенням правління, колгоспники повинні були виходити на роботу о 5 год ранку і завершувати, коли смеркає. Талони на отримання продовольчого пайка одержували лише ті колгоспники, які виконали норму. Всього за 1947 р. не виробили мінімуму трудоднів 56 колгоспників. З цієї причини було виключено із членів колгоспу: Леська Петра, Костельнюка Гилька, Яровенка Миколу, Михальченка Захара разом із родинами [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.3. Арк.15 зв.]. У 1948 р. на посаду голови колгоспу знову було повернуто П.О. Яцюка, який пробув на цій посаді до 1950 р.

Господарські «досягнення» колгоспу та матеріальне становище селян-колгоспників другої половини 1940-х рр. відображено у поданій нижче таблиці [ДАВіО. Ф. 3375. Оп.4. Спр.207. Арк.1622; ДАВіО. Ф. 3375. Оп.4. Спр.415. Арк.7–14; ДАВіО. Ф. 3375. Оп.4. Спр.592. Арк.74–81; ДАВіО. Ф. 3375. Оп.4. Спр.917. Арк. 180–190; ДАВіО. Ф. 3375. Оп.4. Спр.1287. Арк.125–137].

	Роки					
	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Надій молока на 1 корову в рік (кг)	358	426	634	1071	808	1068
Врожайність зернових (цнт/га)	6,5	2,8	8,7	6,8	7,1	11,0
Зарплата на 1 трудодень грішми (коп.)	15	20	40	40	45	120
Зарплата на 1 трудодень хлібом (гр.)	300	135	500	350	250	1300

Як бачимо, незважаючи на поступовий загальний ріст економічних показників колгоспу, на 1950 рік вони залишалися низькими і майже в 2 рази меншими, ніж у передвоєнні роки. Заборгованість колгоспу державі у 1950 р. становила 13028 крб.

Серед усіх цих показників, особливо вирізняється 1946 рік, коли головну роль зіграли несприятливі погодні умови і врожайність зернових становила лише 2,8 центнерів з гектара, а колгоспникам на трудодень видавали по 135 гр. хліба. Тоді люди знову відчули подих голоду, але він не набув таких розмахів, як у 1932 – 1933 рр. і вже врожай 1947 р. дещо виправив ситуацію. Незважаючи на те, що оплата грішми за трудодень складала 40 коп., на загальних зборах було прийняте рішення придбати для колгоспу духовий оркестр, для цього з каси колгоспу було видано 9200 крб. [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.3. Арк. 46]. Напевно керівництво розраховувало на те, що під музику колгоспникам буде працювати веселіше.

Не кращою була ситуація із соціально-побутовими умовами колгоспників. Через два роки після закінчення війни значна частина селян все ще продовжували жити в землянках. Так, на зборах правління колгоспу 3 жовтня 1946 р. було заслухано заяву Голоти Наталки (вдови із малими дітьми) з проханням «виписати їй солому та 3 крокви для ремонту землянки» [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк. 17]. На цьому ж засіданні було прийнято рішення побудувати хати для колгоспників-передовиків: Тарнашинської Марії, Мельничук Лідії, Кужедима Віктора, Бабак Федори, Мельничук Марії, Глух Степаниди, Пастуха Никифора, Мельник Явдохи [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк. 31].

Поряд із непосильною фізичною працею з відбудови народного господарства, селяни були обкладені великою кількістю різноманітних податків. Основним із них був сільськогосподарський, що сплачувався як грішми, так і в натуральній формі. Крім того, селяни були зобов'язані забезпечити обов'язкові поставки державі молока, м'яса, яєць, картоплі тощо. Своєрідним знущанням та насмішкою над населенням було запровадження холостяцького податку. Майже для кожної української родини, яка втратила під час війни своїх рідних та близьких, це виглядало як своєрідне покарання. Чималу суму грошей селяни змушені були платити у державний фонд цивільного страхування. Страхуванню підлягало фактично все, що можна було страхувати в селянському господарстві. Цілком зрозуміло, що єдиним страхуваником була держава, тому страхові внески були додатковим поповненням державної казни. За несплату чи несвоєчасну сплату податків, фінагент мав право описувати будь-яке рухоме чи нерухоме майно, продаж якого мав компенсувати податковий борг селянського господарства.

Здавалося б, з обсягу податків, що сплачували мешканці села, частину коштів держава зобов'язана була спрямовувати на фінансування розвитку соціальної інфраструктури, функціонування культурно-освітніх закладів тощо. Однак зовсім іншої думки дотримувалося керівництво «робітничо-селянської» держави. Кошти для місцевих потреб пропонувалося додатково стягувати із тих же селян через проведення самообкладання за класовим принципом. Встановлюючи диференційовані розміри такого податку, держава, по суті, через місцеву владу продовжувала фінансовий терор проти тих селян, які, нерідко задля власного виживання, продовжували надавати перевагу приватній власності перед власністю державною або ж соціалістичною.

Так, зокрема, на загальних зборах мешканців села Мельниківцевь, які відбулися 31 січня 1948 р. при розгляді питання самообкладання було прийнято рішення про встановлення для селянських господарств таких розмірів податку: для господарств колгоспників, робітників і службовців, кооперативних кустарів і ремісників – 20 крб.; для одноосібників, що не мали посівів та робочої худоби – 40 крб.; для одноосібників, що мали у власності землю та робочу худобу – 75 крб.; для селян, що мали «нетрудові доходи» - 150 крб. Іншими словами, господарство селянина-власника було змушене сплачувати місцевий податок у 7,5 разів більший, ніж господарство селянина, який вступив до колгоспу. Із коштів, що надійдуть, планувалося використати: 40% - на ремонт школи; 40% - на ремонт клубу; 20% - на ремонт мостів. Податок у повному розмірі мав бути сплачений до 15 лютого поточного року [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.4. Арк.1-2]. Нерідко на одноосібні селянські господарства покладали додаткові обов'язки майнового характеру. Так, наприклад, на сесії Мельниківської сільської ради 29 квітня 1952 р. було прийнято рішення про проведення на кошти одноосібників ремонту усіх доріг в селі [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.27. Арк.14 зв.].

Як свідчать архівні документи, питання про стан сплати податків заслуховувалося майже на кожних загальних зборах села чи засіданні виконкому. Не дивно, що селянські господарства були фінансово неспроможні виконати встановлені зобов'язання у повному обсязі. Так, в протоколі засідання виконкому сільської ради від 20 лютого 1948 р. зазначалося про те, що: «із встановленого обсягу сільськогосподарського податку в 13 тис. крб. виконано лише 7,5 тис.; із 9 тис. крб. холостяцького податку – лише 2 тис. крб.; із 9 тис. крб. страхових внесків – надійшло майже 4 тис. крб.» [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.3. Арк.12-13]. Це при тому, що всіх «злісних» неплатників за рішенням сільської ради передавали до суду.

У більшості випадків, незабезпечення збору податків було підставою для зняття з посади голови сільської ради (посади, яка, по суті, мала б бути виборною). За неповними даними лише у 1944-1956-х рр. на посаді голови сільської ради у Мельниківцях побували: Лесько Григійр, Чайка Юхим, Рибаченко А.Ф., Дідиченко І.Я., Коваль С.Ф., Яровенко І.І., Карпов Г.Є., Якутін О.Г., Каленич Т.В., Краєвський В.А., Білоконний Ф.К., Загребельний І.А., Коваль С.Т. Переважна більшість із них були звільнені із посади з формулюванням: «за невиконання натурпоставок» або ж «за невиконання роботи по зборі податків» [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.3. Арк.26; Спр.12. Арк.20; Спр.13. Арк.6]. Періодично, за невиконання встановленої норми податків, догану оголошували місцевому фінагенту Білкуну Івану Яремовичу [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.27. Арк.11].

Культурно-освітня сфера післявоєнного села була представлена місцевою семирічною школою та колективним будинком (у майбутньому сільським будинком культури). Незважаючи на певні труднощі, місцева школа розпочала свою роботу вже через 15 днів після визволення села від нацистів. Під керівництвом п'яти вчителів у школі навчався 151 учень (1-5 класів) [ДАВіО. Ф. 4897. Оп.1. Спр.32. Арк.10]. Вартість відновлювальних робіт для приміщення школи склала 58 528 крб. [ДАВіО. Ф. 4897. Оп.1. Спр.13. Арк.79]. Бюджет неповно-середньої школи на 9 місяців 1944 р. виглядав наступним чином: заробітна плата – 1800 крб., канцтовари і господарські витрати – 3600 крб., учбові видатки – 945 крб., придбання книг – 252 крб.,

придбання і ремонт учбового приладдя – 1200 крб., придбання і ремонт інвентаря – 1000 крб., комунальні послуги – 900 крб. [ДАВіО. Ф. 4897. Оп.1. Спр.13. Арк.79].

У 1944-1949 рр. директорами школи були Яровенко А.Я., Топчій І.П., Понурий В.Д., а з 1950 р. – Чумак А.А. Окрім проблем із фінансуванням, складнощі у навчальному процесі виникали через невідвідування частиною дітей школи. Так, виступаючи на загальних зборах колгоспу 28 квітня 1946 р., завідувач школи Топчій І.П. закликав колгоспників *«не залишити ні одну дитину поза школою, не затримувати їх вдома і не використовувати на роботах, а дати можливість якісно закінчити навчальний рік»* [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.2. Арк.39].

У лютому 1948 р. на засіданні виконкому Мельниківської сільської ради було прийнято рішення про накладення штрафу в розмірі 10 крб. на батьків, діти яких мали найбільше пропусків занять: Парамійчука Івана Микитовича; Касіяненка Андрія Микитовича; Ковала Григора Филімоновича [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.4. Арк.7].

Однак навіть таке рішення не вплинуло на ситуацію із відвідуванням. На засіданні виконкому 11 вересня 1950 р. відзначалося, що *«... відвідування учнями школи складає 70,9%. Щоденно не відвідують школу 26-32 учні. Є такі учні, які ще не були в школі з початку навчального року»* [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.3. Арк.60 зв.]. Вже наступного року щодо батьків (Глуха Івана Григоровича, Плетінки Петра Арехтейовича, Плетінки Якова Зінковича, Бабак Федори Степанівни, Костельнюк Явдохи Сергіївни), які *«злісно не пускають своїх дітей до школи»* було скеровано справи до народного суду *«за зрив та невиконання закону всеобучу»* [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.13. Арк.22].

Через застосування адміністративних методів впливу вдалося дещо виправити ситуацію. У своєму виступі на засіданні виконкому сільської ради 3 березня 1950 р. директор школи Чумак Антоніна Андріївна констатувала факт, що із 211 учнів нерегулярно відвідують школу лише 7. При цьому на розгляд депутатів було внесено радикальну пропозицію про те, щоб *«за неявку дітей до школи Парамійчука Івана Микитовича виселити за межі району»* [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.27. Арк.12].

Основні функції з організації культурного дозвілля в повоєнному селі поклалися на колективний будинок, що знаходився в приміщенні колишньої церковно-приходської школи. У перші повоєнні роки завідувачами колективного будинку (завколбудом) працювали: Предан І.Ф., Яровенко В.Ф., Якутін О.Г., Клітна В.Г., Павлішин І.О.. На початковому етапі культмасова робота в установі переважно полягала в організації танців для молоді. У протоколі засідання виконкому сільської ради від 20 березня 1949 р., на якому слухалося це питання, зазначалося: *«Молодь, яка відвідує колбудинок веде себе недисципліновано, часто заходять в клуб п'яні. Молодь займається лише танцями, а культмасової роботи ніхто не проводить. В газети, які лежать на столі, ніхто не дивиться, тому більша частина їх йде на куриво»* [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.3. Арк.12-13].

У окремих випадках завідувачі були змушені реагувати на порушення громадського порядку. Так, 16 січня 1948 р. завколклубом Преданом І.Ф. було складено акт про те, що під час святкування 300-річчя входження України до складу Росії громадянами села було організовано мітинг, участь в якому було кваліфіковано як хуліганські дії. У результаті, Волошенюк Юлію було оштрафовано на 10 крб., а справу на Побережник Ганну було передано прокурору для притягнення до відповідальності [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.4. Арк.6].

Інколи проводилися в селі й масові спортивні заходи. Так, наприклад, до організації святкування 1 травня та Дня фізкультурника (8 травня) 1949 р. були долучені: сільський хор (50 осіб), духовий оркестр (10 осіб), а також 110 осіб, що взяли участь у спортивних змаганнях із легкої та важкої атлетики, гімнастики, стрільби [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.3. Арк.19].

Медичні послуги населенню надавалися в медпункті, для якого орендували приватний селянський будинок. Його завідувач, Петренко Єлизавета Іванівна, доповідаючи на засіданні виконкому 10 січня 1952 року скаржилася на непристосованість приміщення для роботи [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.27. Арк.8].

Початок 1950-х рр. характеризувався частою зміною голів колгоспу с. Мельниківець. Так, в 1950 р. на цю посаду було призначено Юрченка Сергія Антоновича, якого у 1951 р. змінив Клітний Феодосій Федорович. Комісія, яка вивчала стан підготовки до посівної кампанії за час головування останнього, змушена була констатувати: *«Колгосп не готовий до посівної кампанії. Гній ще не весь вивезений в поле. 15 коней і 9 волів зовсім вийшли з ладу. Є ще 18 виснажених корів. Возів немає. Із сільськогосподарського реманенту відремонтовано лише 3 сівалки»* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.5. Арк.4.]. Серед іншого реманенту вдалося відремонтувати: 12 плугів, 12 сівалок, 45 борін, 6 возів [АВНРДА. Фонд виконкому с/ради. Спр.12. Арк.8].

Негаразди виявилися і при зборі врожаю. У результаті, *«за розтрати і службові зловживання»* Клітного Ф.Ф. було засуджено до 10 років позбавлення волі, після чого головою було знову призначено Юрченка Сергія Антоновича. Однак від цього стан справ у господарстві

не покращився. За протоколом місцевої парторганізації від 29 жовтня 1952 року стан справ у колгоспі виглядав так: *“Працівники контори ходять на обід по 4–5 годин. Робота запущена. Коні по три дні бувають не годовані. Корови знаходяться в запущеному стані. Молодняк стоїть під відкритим небом на дощі і не заводять його в приміщення. Старі приміщення не відремонтовані, нові не закінчені, сквозняки. Колодязь, який викопаний працівниками ферми, не приведений в порядок і загрожує нестачею води. Юрченко С. Я. не явився не сесію, посилаючись на те, що рибу ловив”* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.6. Арк.72]. В іншому протоколі зазначалося: *“Комірник колгоспу систематично п'янствує, голова колгоспу часто п'янствує з комірником. Сімейний розлад”* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.92. Арк.19].

Звітуючи на загальних зборах колгоспу 26 лютого 1953 р., Юрченко С.А. констатував невиконання плану збору врожаю та планів тваринництва. Працездатні колгоспники через низьку врожайність отримали на трудодень не 2, а 1,5 кг зерна. Зафіксовано великий падіж худоби: 22 гол. ВРХ, 116 свиней, 3120 курей. У результаті, роботу голови колгоспу було визнано незадовільною, після чого його за пропозицією секретаря райкому Бондаренка було звільнено з роботи «за станом здоров'я» [АВНРДА. Фонд колгоспу «Червоний промінь». Спр.25. Арк.54].

Звісно, що однією із найголовніших причин падіння трудової дисципліни та небажання колгоспників працювати була відсутність матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці. З цього приводу М.Є. Тарнашинський, якого було прикріплено агітатором у садо-городню бригаду, зазначав: *«Я був два рази, але робота не клеїться. За що не почну бесіду, все до одного схиляється. Колгоспники кажуть: «А як працювати, яку зарплату ми отримуємо. А одноосібники в нас не притісняються, користуються привілеями, що не ходять на роботу, а ми навіть сіна корові не маємо часу покосити, тому що на роботі»* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.5. Арк.32]. Були і виступи іншого порядку: *“Тут виступали, що люди погано виходять на роботу, а того не знають, що більшість з них босі і не мають у що вдягнутись”* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.7. Арк.16].

Незважаючи на неспроможність місцевої парторганізації покращити господарський стан колгоспу та матеріальне становище колгоспників, майже на кожному засіданні партосередку слухалися питання політичного життя країни та участь у ньому місцевих комуністів. Так, під час обговорення доповіді секретаря місцевої парторганізації П.І. Гернези *“Про підлих шпигунів і вбивць під маскою професорів-лікарів”*, виступила директор школи Чумак Антоніна Андріївна (дружина доповідача, єдиний комуніст в парторганізації, яка мала незакінчену вищу освіту) [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.7. Арк.5]. Вона зазначила: *«... Такі люди (тобто вороги – О.М.) є скрізь і наше завдання бути завжди напоготові. Зараз іде підготовка до весняної польової компанії, і хто не готувиться, той ворог колгоспного ладу. А котрі готуються до релігійних свят – це також ворожі настрої. Діти співають нехороші пісні, можна почути, коли говорять про образливі моменти соціалістичного будівництва. Багато ходять людей, а також і діти, в церкву, але чому так, що в церкві ніхто поганого не скаже, а в клубі можна сказати що хочеш? Я вважаю, що до тих ворогів відносяться жінки, які ніде не працюють...»* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.7. Арк.5].

Проте переважна більшість місцевих комуністів жили звичайним сільським життям, нічим не відрізняючись від інших. Відповідаючи на звинувачення, голова сільської ради, комуніст Загребельний зазначав: *“На партійні збори (присвячені дню народження Й. Сталіна – О.М.) я прийшов не п'яний, а лише випивший, бо був на весіллі в жінчиного брата, і не валяюсь, а при свідомості, а що трохи заснув на зборах, бо хочеться спати. А секретар парторганізації Гернеза на мене нападається”* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.5. Арк.9].

Основним «конкурентом» комуністичній ідеології була релігія. Тому на партійних зборах періодично розглядалися питання антирелігійної пропаганди. Зокрема, в постанові зборів від 6 червня 1948 р. перед місцевими комуністами ставилися завдання: *«1. Провести рішучу ідейну боротьбу проти релігійних тлумачень і обрядів, як в своїй сім'ї, так і серед населення; 2. Не менше 1-2 рази на місяць читати лекції на антирелігійні теми, долучивши до цього вчителів села; 3. На семінарах агітаторів проводити лекції на антирелігійні теми, в стінгазетах та бойових листках розміщувати замітки по антирелігійній пропаганді; 4) Зобов'язати секретаря партійного осередку перевіряти хід антирелігійної пропаганди як в сім'ях комуністів, так і серед населення»* [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.2. Арк.22 зв.]. Однак віра в Бога виявлялася сильнішою від нав'язаної комуністичної пропаганди. Виступаючи на партійних зборах, місцевий комуніст О. Василюшин зазначав: *«Мене совість мучить, але зробити нічого не можу. Жінка і до церкви не ходить, а зняти ікони не хоче. Мені в цьому потрібна допомога»*. Про допомогу просили також комуністи В. Костельнюк, М. Тарнашинський та С. Поперечний [ДАВіО. Ф. 2666. Оп.1. Спр.6. Арк.57].

Висновки. Отже, повсякденне життя подільського колгоспного селянства в період повоєнної відбудови значною мірою визначалося стратегічними планами радянської влади та завданнями з їх реалізації. Одразу ж після звільнення території від нацистів усі зусилля

селянства були спрямовані на відбудову зруйнованого війною господарства та проведення посівної кампанії, що співпала у часі. Окрім величезного напруження фізичних та духовних сил, найбільші труднощі були пов'язані із слабкою матеріально-технічною базою колективних господарств та відсутності тяглової худоби. Для засіву та обробітку полів колгоспники були зобов'язані використовувати власних корів. До збору врожаю залучали не лише повнолітніх членів сім'ї колгоспників, але й неповнолітніх дітей з 12 років.

Відсутність матеріальних стимулів до праці була однією із найважливіших причин, що визначали несумлінне ставлення селян до колективної праці, надаючи перевагу роботі у власному селянському господарстві. У відповідь влада практикувала традиційні командні методи наведення жорсткого порядку та забезпечення дисципліни праці. За невиконання встановленої норми трудоднів селян притягували до судової відповідальності, позбавляли присадибних ділянок і навіть висилали до Сибіру.

Окрім примусової праці в одержавлених колгоспах, селяни були обкладені високими грошовими та натуральними податками. Їх змушували продавати худобу державі за встановленими фіксованими цінами, вимагали фінансувати витрати на місцеві потреби за рахунок додаткового диференційованого самообкладання та встановлення додаткових обов'язків майнового характеру.

Матеріальне становище селянства значно ускладнилося неврожаєм 1946 р., спричиненим несприятливими природними умовами, засівом незначної частини посівних площ та невчасним збором врожаю. Значно погіршили ситуацію надмірно високі та нереальні плани хлібозаготівель. Залишена напризволяще частина селян змушена була шукати порятунку у поїздках на Західну Україну, намагаючись обміняти речі та одяг на будь-які продукти харчування. Посягання селян на колгоспну власність з метою врятувати свої сім'ї від голодної смерті нещадно каралися.

Непріоритетною залишалася соціальна сфера повоєнного села. Надзвичайно складними залишалися соціально-побутові умови життя селян. Незважаючи на те, що війна вже давно закінчилася, частина селянських родин продовжувала проживати в напівзруйнованих будинках, бараках, землянках. Низькою була якість медичного обслуговування. Навчальні заклади, не отримуючи державного фінансування, продовжували функціонувати у непристосованих приміщеннях. Значна частка сільських дітей не відвідували школи, оскільки були зайняті роботою по господарству. Не виконували своїх функцій з організації культурного дозвілля колективні будинки. Винятками була організація відзначення державних свят та масових спортивних заходів.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

АВНРДА – Архівний відділ Немирівської районної державної адміністрації.

Бажан, О. (2005). Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Наукові записки національного університету Києво-Могилянська академія*, Т. 41. 20–29.

Баран, В.К. & Даниленко, В.М. (1999). *Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)*. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 304 с.

Гаркуша, Л. А. (1997). Аграрна політика Радянської держави і селянства у післявоєнні роки. Проблема взаємовідносин. *Питання аграрної історії України та Росії*. Дніпропетровськ, 174–178.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Даниленко, В. М. (2005). Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. Вип. 9. 3–18.

Коваль, М. В. (1990). УРСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.). *Український історичний журнал*. № 4. 80–87.

Коляструк, О. А. (2012). Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944–1947). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 20. 131–136.

Кононенко, В. В. (2005а). Становище українського селянства у повоєнний період (1945–1947 рр.). *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, Вип. 9. 234–236.

Кононенко, В. В. (2005b). Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. Вип. 8. 198–206.

- Мічуда, В. В.** (2009). *Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Переяслав-Хмельницький, 186 с.
- Нагайко, Т. Ю.** (2004). Сільське житлове будівництво та житлові умови сільського населення України у період 1943–1945 рр. *Український історичний збірник*. Вип. 7. 353–370.
- Терещенко, Т. В.** (2004). Соціальний протест українського селянства у період післявоєнної відбудови народного господарства (на матеріалах Центральної України). *Український селянин*. Вип. 8. 296-299.
- Янковська, О.** (2007). Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. Вип. 11. 389–391.

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Татьяна Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Повседневная жизнь колхозного крестьянства Подолья в послевоенный период (1944-1953) (на материалах колхоза «Красный луч» с. Мельниковцы)

Аннотация. Целью статьи является освещение материального положения, социально-бытовых условий, удовлетворение культурно-образовательных потребностей подольского колхозного крестьянства в послевоенный период на основе анализа архивных документов колхоза «Красный луч» с. Мельниковцы. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных, специально-исторических и междисциплинарных методов микроисторического исследования на основе принципов историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** заключается в попытке автора, с позиций конкретного микроисторического исследования, охарактеризовать повседневную жизнь подольского колхозного крестьянства в послевоенный период, выбрав объектом исследования один из колхозов Подольского региона. **Выводы.** Повседневная жизнь подольского колхозного крестьянства в период послевоенного восстановления в значительной мере определялась стратегическими планами советской власти и задачами по их реализации. Сразу же после освобождения территории от нацистов все усилия крестьянства были направлены на восстановление разрушенного войной хозяйства и проведения посевной кампании, которая совпала во времени. Отсутствие материальных стимулов к труду было одной из важнейших причин, определявших недобросовестное отношение крестьян к коллективному труду, предпочитая работе в собственном крестьянском хозяйстве. Для обеспечения трудовой дисциплины властью практиковались различные меры административного принуждения. Кроме принудительного труда в огосударствленных колхозах, крестьяне были обложены высокими денежными и натуральными налогами. Их заставляли продавать скот государству по установленным фиксированным ценам, требовали финансировать расходы на местные нужды за счет дополнительного дифференцированного самообложения и установки дополнительных обязанностей имущественного характера. Неприоритетной была социальная сфера послевоенного села. Чрезвычайно сложными оставались социально-бытовые условия жизни крестьян. Несмотря на то, что война уже давно закончилась, часть крестьянских семей продолжала проживать в полуразрушенных домах, бараках, землянках. Низким было качество медицинского обслуживания. Учебные заведения, не получая государственного финансирования продолжали функционировать в непригодных помещениях. Значительная часть сельских детей не посещали школы, поскольку были заняты работой по хозяйству. Не выполняли своих функций по организации культурного досуга коллективные дома. Исключениями была организация проведения государственных праздников и массовых спортивных мероприятий.

Ключевые слова: колхозы, повседневная жизнь, послевоенный период, Подолье, советская власть, крестьянство.

Oleh A. Melnychuk

Vinnycia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Tetiana A. Melnychuk

Vinnycia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**The daily life of the collective farm of Podillya in the postwar period (1944-1953)
(on the materials of the collective farm "Red ray" of Melnykivtsi)**

Abstract. *The purpose of the article is to cover the financial situation, social and living conditions, meet the cultural and educational needs of the Podilsky collective farm peasantry in the postwar period on the basis of the analysis of the archival documents of the collective farm "Red ray" p. Millers. The methodology of the research is based on the combination of general-scientific, special-historical and interdisciplinary methods of microhistorical research, taking into account the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. The scientific novelty lies in the author's attempt to characterize the daily life of the Podilsky collective farm peasantry during the post-war period by selecting one of the collective farms of the Podilsky region from the standpoint of a specific microhistorical study. Conclusions.* *The daily life of the Podilsky collective farm peasantry during the period of post-war reconstruction was largely determined by the strategic plans of the Soviet authorities and the tasks for their realization. Immediately after the liberation of the territory from the Nazis, all the efforts of the peasantry were directed to rebuilding the war-ravaged economy and conducting a sowing campaign that coincided in time. The lack of material incentives for work was one of the most important reasons for the peasants' unfair attitude to collective labor, favoring work in their own peasant economy. To enforce discipline, the authorities practiced various measures of administrative coercion. In addition to forced labor in the state-owned collective farms, peasants were subjected to high monetary and natural taxes. They were forced to sell cattle to the state at fixed prices, required to finance local costs through additional differentiated self-taxation and the imposition of additional property responsibilities. The social sphere of the postwar village was not a priority. Extremely difficult were the social and living conditions of peasants. Despite the fact that the war was long over, some peasant families continued to live in dilapidated houses, barracks, dugouts. The quality of medical care was poor. Schools continued to operate in non-adapted premises without receiving public funding. A large proportion of rural children did not attend school because they were busy with chores. Collective houses did not fulfill their cultural leisure functions. The exceptions were the organization of celebrations of national holidays and mass sporting events.*

Key words: *collective farms, daily life, post-war period, Podillia, Soviet government, peasantry.*

References:

- AVNRDA** – Arkhivnyj viddil Nemyrivskoji rajonnoji derzhavnoji administraciji [Archive department of Nemyriv district state administration] [in Ukrainian].
- Baran, V.K. & Danylenko, V.M.** (1999). *Ukrajina v umovakh systemnoji kryzy (1946-1980-ti rr.) [Ukraine in the Systemic Crisis (1946-1980's)].* K.: Vydavnychij dim «Aljternatyvy», 304 s. [in Ukrainian]
- Bazhan, O.** (2005). Osoblyvosti vidbudovchogho periodu v Ukrajiniskij RSR u drugij polovyni 40-kh – na pochatku 50-kh rokiv XX st. *Naukovi zapysky nacionaljnogho universytetu Kyjevo-Moghylynsjka akademija - Scientific papers of the National University of Kyiv-Mohyla Academy*, T. 41. 20–29. [in Ukrainian]
- Danylenko, V. M.** (2005). Povsjakdenne zhyttja ukrajinsjkykh seljan u povojennyj period (1945–1953 rr.). *Ukrajina XX st.: kuljtura, ideologhija, polityka – Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics: zb. nauk. statej.* Vyp. 9. 3–18. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti [State archive of Vinnycia region]. [in Ukrainian]
- Gharkusha, L. A.** (1997). Aghrarna polityka Radjanskoji derzhavy i seljanstva u pisljavojejni roky. Problema vzajemvidnosyn. *Pytannja aghrarnoji istoriji Ukrajinij ta Rosiji – Questions of agrarian history of Ukraine and Russia.* Dnipropetrovsjk, 174–178. [in Ukrainian]
- Jankovsjka, O.** (2007). Materialjno-pobutove stanovyshhe siljskogho naselennja Ukrajinij v povojennyj period: zemeljni pytannja, zhytlo, pracija. *Ukrajina XX st.: kuljtura, ideologhija, polityka - Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics: zb. nauk. statej.* Vyp. 11. 389–391. [in Ukrainian]
- Koljastruk, O. A.** (2012). Povsjakdenne zhyttja ukrajinsjkojho suspiljstva u pershi povojenni roky (1944-1947). *Naukovi zapysky Vinnycjkojho derzhavnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija : Istorija – Scientific Papers of the Vinnycia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History.* Vyp. 20. 131-136. [in Ukrainian]

- Kononenko, V. V.** (2005a). Stanovyshhe ukrajinskogho seljanstva u povojennyj period (1945–1947 rr.). *Ukrajinskyj seljanyn – Ukrainian Peasant*: zb. nauk. pracj. Cherkasy, Vyp. 9. 234–236. [in Ukrainian]
- Kononenko, V. V.** (2005b). Povojenna siljskoghospodarsjka polityka radjanskogho urjadu ta jiji vplyv na suspiljno-politychni nastroji naseleennja Ukrajiny. *Ukrajina XX st.: kuljtura, ideologhija, polityka - Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*: zb. nauk. statej. Vyp. 8. 198-206. [in Ukrainian]
- Kovalj, M. V.** (1990). URSR u period vidbudovy i rozvytku narodnogho ghospodarstva (1945-1955 rr.). *Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 4. 80–87. [in Ukrainian]
- Michuda, V. V.** (2009). *Pobut i dozvillja siljskogho naseleennja Ukrajiny v povojennyj period (1945–1953 rr.)*. [Life and leisure of the rural population of Ukraine in the post-war period (1945-1953)]: (dys. ... kand.. ist. nauk: 07.00.01 – Istorija Ukrajiny). Perejaslav-Khmeljnyckyj, 2009. 186 s. [in Ukrainian]
- Naghajko, T. Ju.** (2004). Siljsjke zhytlove budivnyctvo ta zhytlovi umovy siljskogho naseleennja Ukrajiny u period 1943–1945 rr. *Ukrajinskyj istorychnyj zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*. Vyp. 7. 353–370. [in Ukrainian]
- Tereshhenko, T. V.** (2004). Socialnyj protest ukrajinskogho seljanstva u period pisljavojennoji vidbudovy narodnogho ghospodarstva (na materialakh Centraljnoji Ukrajiny). *Ukrajinskyj seljanyn – Ukrainian Peasant*: zb. nauk. pracj. Cherkasy, Vyp. 8. 296-299. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 06.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.05.2020 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 355.327: 623.827(477) "1910/1914"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-64-73>

Сергій Соколюк

Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: sergnavy@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3182-8073>

Нарощування підводних сил Російського імператорського флоту на Чорному морі у 1910 – 1914 рр.

Анотація. Метою статті є аналіз процесу нарощування підводних сил імператорського Чорноморського флоту у 1910 – 1914 рр. Висвітлено заходи, які вживалися вищим державним і військово-морським керівництвом Російської імперії щодо нарощування підводних сил Російського імператорського флоту на Чорному морі напередодні Першої світової війни. Розглянуто питання організації тактичної та спеціальної підготовки підводників, відпрацювання взаємодії підводних човнів з надводними силами. **Методологія дослідження** ґрунтується на універсальних дослідницьких принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, що дозволило проаналізувати основні віхи процесу нарощування підводних сил Чорноморського флоту в означений період. **Наукова новизна роботи** полягає у визначенні того, що новостворені підводні сили Чорного моря у процесі свого нарощування стали, по суті, кузницею кадрів підводників для імператорського флоту. Висвітлено, що освоєння будівництва субмарин для Чорноморського флоту сприяло розвитку військового кораблебудування півдня України та набуття досвіду корабелями Миколаєва у подальшому їх будівництві. Відображено особливості життя і побуту та підготовки екіпажів і відпрацювання завдань бойової підготовки човнами у морі, розвиток їх системи базування. Проведено історичні паралелі у процесі нарощування бойових спроможностей Чорноморського флоту Російської імперії напередодні Першої світової війни та Військово-Морських Сил Збройних Сил України у теперішній час. **Висновки.** Правильне розуміння та врахування державним і військовим керівництвом Російської імперії уроків та висновків з російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. щодо ролі та місця військово-морських сил у війні дозволило використати всі можливі шляхи для зміцнення оборони держави з морського напрямку напередодні Першої світової війни, зокрема, залучення підприємств державної та приватної форм власності до процесу проектування та будівництва корабельного складу флоту, зокрема, такого високотехнологічного і нового роду сил як підводні човни, а також придбання ліцензій на будівництво човнів за іноземними проектами. Створення та нарощування підводних сил на Чорному морі сприяло розвитку військового кораблебудування на корабельнях півдня України, зокрема, в Миколаєві. Цей досвід є надзвичайно повчальним і корисним для врахування його у справі відродження підводних сил на етапі нарощування бойових спроможностей ВМС ЗС України у сучасних умовах.

Ключові слова: підводні сили, підводні човни, випробування, бойова підготовка, бойовий склад флоту, Загін підводного плавання, дивізіон підводних човнів, бригада підводних човнів.

Постановка проблеми. Зробивши правильні висновки та усвідомивши певні уроки з результатів російсько-японської війни 1904 – 1905 рр., вище військово-політичне керівництво Російської імперії провело низку кардинальних заходів з підвищення, мовлячи сучасною мовою, військово-морських спроможностей держави. Серед них особлива увага приділялася нарощуванню корабельного складу і, зокрема, новоствореного роду сил флоту – підводним човнам, що має унікальну, притаманну тільки йому властивість – прихованість дій.

Незважаючи на те, що головним майбутнім морським театром воєнних дій визначався Балтійський, посиленню Чорноморського флоту приділялася також значна увага. Оскільки на Балтійському морі і на Тихому океані уже функціонували перші з'єднання підводних човнів, на Чорному морі їх слід було створити. Маючи напрацьований досвід міжтеатрового маневру (перевезення) з Балтики на Тихий океан новозбудованих підводних човнів у роки російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. [Соколюк, 2017 : 4–9], у серпні 1907 р. з Балтійського на Чорне море залізницею були перевезені перші бойові підводні човни «Лосось» та «Судак» типу «Holland-VIIR» побудови американської фірми «Holland Torpedo Boat Company»

[Трусов, 1957 : 128]. 4 травня 1908 р. після проведення успішних випробувань та відпрацювання екіпажів на Балтійському морі, пч «Карпъ», «Карась» і «Камбала» типу «Holland-VIIR», подібно до човнів «Лосось» та «Судакъ», були розібрані і залізницею з Лібави доправлені до Севастополя [Бойко, 2016; Захар, 2012 : 21; Миноносец «Судакъ»; Трусов, 1957 : 152].

Створений згідно наказу по Морському відомству № 273 від 08 грудня 1907 року Загін підводного плавання Чорного моря [Захар, 2012 : 25] на чолі з капітаном 2 рангу М. Белкінім, наказом по Морському відомству від 30 вересня 1909 р. за № 245 [Ковалев, 2005 : 251] із 1 січня 1910 р. був переформований у дивізіон підводних човнів (далі – ДПЧ) [Трусов, 1957 : 152; РГА ВМФ. Ф. ГМШ, 1905, Спр. 31364. Арк.59–60]. До складу ДПЧ, яким командував капітан-лейтенант В. Клочковський (майбутній командувач флоту Української держави з 9 листопада по 5 грудня 1918 р. [Пожарский, 2011 : 398]), увійшли п'ять кораблів: підводні човни «Лосось», «Судакъ», «Карпъ», «Карась» (пч «Камбала» трагічно загинув 29 травня 1909 р. при відпрацюванні учбової атаки по загону бойових кораблів на зовнішньому рейді Севастополя [Бойко, 2016; Захар, 2012 : 23; «Камбала», тип «Карпъ»]) та допоміжне судно транспорт «Пендеракля». Чисельність особового складу дивізіону складала 250 осіб [Захар, 2012 : 26]. Так, на Чорноморському флоті було сформовано перше з'єднання підводних сил – дивізіон підводних човнів, яке стало повнокровною бойовою одиницею, спроможною виконати властиві завдання.

Оскільки, звісно, чотирьох підводних човнів для ведення бойових дій у Чорному морі було явно недостатньо, вищим військово-політичним керівництвом Російської імперії було вжито заходи для нарощування цього молодого роду сил флоту.

Проводячи історичну паралель, слід зазначити, що сьогодні Військово-Морські Сили Збройних Сил України знаходяться на складному етапі відновлення своїх спроможностей. Світовий досвід вчить, що підводні сили, які володіють унікальною тактичною властивістю – прихованістю, – є важливим і обов'язковим компонентом збалансованого флоту, а наявність лише кількох субмарин може стати серйозним стримувальним чинником, асиметричною загрозою для ворога [Семенюк; Командувач]. Оскільки в результаті збройної агресії Росії проти України єдиний у складі ВМС ЗС України підводний човен «Запоріжжя» був захоплений противником, постає питання про укомплектування бойового складу сил флоту у середньостроковій перспективі кількома малими або надмалими субмаринами. Серед шляхів поповнення бойового складу українського флоту цим класом бойових кораблів – поряд із придбанням чи лізингом [Семенюк], може бути будівництво підводних човнів на українських суднобудівних підприємствах у м. Миколаєві, досвід якого накопичений протягом майже півстоліття – у 1907 – 1957 рр. Безумовно, цікавим є в цьому контексті напрацювання зі створення і посилення підводної складової морських сил Чорного моря на початку ХХ ст. напередодні Першої світової війни. Відтак, дослідження процесу нарощування підводних сил Російського імператорського флоту на Чорному морі в 1910 – 1914 рр. має практичне значення для його використання на етапі відродження Військово-Морських Сил Збройних Сил України.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Насамперед, розглядаючи історіографію теми нашої розвідки, зазначимо, що вона все ще залишається однією із малодосліджених сторінок вітчизняної військово-морської історії. Виключення становлять певні публікації радянського і пострадянського періоду. Так, один із першовідкривачів історії підводного флоту Г. Трусов [Трусов, 1957 : 15], на підставі численних джерел систематизував та узагальнив матеріал з підводного кораблебудування у Росії у першій чверті ХХ ст., зокрема, поповнення Чорноморського імператорського флоту підводними човнами на початку ХХ ст. Російські історики В. Золотарьов та І. Козлов [Золотарев, Козлов, 2004], поряд із аналізом найважливіших етапів розвитку російського військово-морського флоту в означений період та його участі у війнах, висвітлюють передумови створення підводних сил, зокрема, на Чорноморському флоті. Сучасний дослідник історії підводного флоту В. Бойко у своїх розвідках [Бойко, 2011; Бойко, 2016], використовуючи архівний матеріал, ілюструє шлях підводних сил Чорноморського флоту Російської імперії від часу їх формування до середини 1930-х років. Біографічні дані офіцерів-підводників та відомості про проходження ними служби на підставі архівних документів та емігрантських видань докладно відобразив сучасний дослідник О. Пожарський [Пожарский, 2011]. Утім, найбільш докладно висвітлена історія створення підводних сил Чорноморського флоту на початку ХХ ст. у працях російських дослідників, ветеранів-підводників В. Захара, Ю. Нічика [Захар, Нічик, 2012] та Е. Ковальова [Ковалев, 2005]. Інші фрагментарні відомості з інших джерел дозволили більш повно висвітлити тему дослідження.

Водночас в Україні, на 6-му році війни з російським агресором, як показує навіть поверховий аналіз, тематики історичних досліджень практично не змінилися, порівнюючи з довоєнним періодом. Складається враження, що історики «втомилися» від війни, піддавшись на чергову інформаційну диверсію Кремля. На превеликий жаль, українська військово-історична парадигма поки що не стала тією консолідуючою силою, яка б мала об'єднати наше суспільство.

У підсумку, протягом 28 років потуг зі створення Військово-Морських Сил незалежної Української держави ще не написано залишається військово-морська історія України, залишаються невисвітленими численні її сторінки. Зокрема, незважаючи на певну кількість публікацій, присвячених розвитку підводної справи, тема створення підводних сил на Чорному морі на початку ХХ ст. вітчизняними дослідниками практично не висвітлювалася. Бачиться, що деякі аспекти цього досвіду могли б стати у нагоді саме сьогодні, у період відродження українських ВМС.

Відтак, виходячи з вище обґрунтованої актуальності, постає необхідність більш ретельного вивчення цієї теми. Відповідно **метою** цієї публікації визначено провести аналіз процесу нарощування підводних сил Російського імператорського флоту на Чорному морі у 1910 – 1914 рр., зробити висновки і винести необхідні уроки для їх врахування на етапі відновлення спроможностей ВМС ЗС України.

Виклад основного матеріалу. На початку літа 1909 р. згідно так званої «малої кораблебудівної програми» від 12 липня 1907 р., новостворений Морський генеральний штаб (далі – МГШ) розробив технічне завдання на будівництво підводних човнів для Російського імператорського флоту на Чорному морі, в основу якого були закладені наступні тактико-технічні елементи: проектна швидкість 10/12 вузлів і проектна дальність плавання 1000/100 миль (у чисельнику – у надводному положенні, у знаменнику – у підводному) [Ковалев, 2005 : 250].

Розпочавши із 3 червня 1909 р. проєкування субмарин на суднобудівних заводах, вже 11 та 13 липня у Санкт-Петербурзі комісія Морського Технічного Комітету (далі – МТК) під головуванням фундатора підводної кораблебудівної справи М. Беклемішева розглянула 16 (!) проєктів нових підводних човнів для Чорного моря. У результаті, спеціально створена комісія, до складу якої увійшли офіцери підводного плавання (командири човнів та інженери-механіки) на чолі з молодим, але досвідченим офіцером-підводником капітан-лейтенантом О. Гаддом (майбутнім начальником бригади тралення Українського флоту в Одесі у липні – листопаді та заступником Морського міністра в Уряді Української держави у листопаді – грудні 1918 р. [Пожарский, 2011 : 185–186]), зробила вибір на користь проєктів розробки Невського та Балтійського заводів, які й були у подальшому затверджені МТК.

З уточненням 11 вересня МГШ певних вимог до майбутніх човнів, зокрема: дальність плавання під водою 12-вузловим ходом – до 25 миль і 30 миль 4–5-вузловим; збільшення надводного ходу до 16 вузлів та збільшення кількості траверзних торпедних апаратів до восьми, між Невським і Балтійським заводами розпалилася конкурентна боротьба. В основу проєкту Невського заводу було взято американський проєкт «Holland-31A», який підтримував М. Беклемішев, а Балтійський завод обстоював проєкт човна типу «Моржъ», розроблений І. Бубновим. Урешті-решт конкуренція вирішилася 13 грудня 1909 р. на нараді у кабінеті морського міністра, де було вирішено будувати для Чорного моря по три човни кожного типу [Ковалев, 2005 : 250].

Розпочавши активно всебічну підготовку, яку не припиняли, на відміну від надводних кораблів, і взимку, підводні човни Чорноморського флоту за 1909 р. здійснили 16 переходів у надводному положенні, провели 44 занурення, пройшовши в середньому по 653 милі кожен [Захар, Ничик, 2012 : 21].

Оскільки Чорне море не замерзло і взимку, за винятком деяких ділянок на північному заході в дуже суворі зими у прибережних районах, у його акваторії було зручно проводити не тільки цілорічну підготовку сил, а й випробування нових технічних засобів. Так, у грудні 1909 р. на пч «Карпъ» для проведення випробувань була встановлена станція бездротового (звукопідводного) зв'язку, яка була випробувана ще в лютому на броненосці «Пантелеймонъ» та інших кораблях флоту. У січні 1910 р. таку ж станцію було встановлено на пч «Лосось» [Ковалев, 2005 : 251–252].

Як і все нове, незвідане, освоєння підводного плавання на Чорному морі здійснювалося ціною трагічних помилок. Так, при відпрацюванні нічної атаки 23 травня 1909 р. по групі бойових кораблів у складі лінкорів «Пантелеймонъ», «Ростиславъ», «Три Святителя» та крейсера «Память Меркурия», які поверталися з навчань з-під Євпаторії, унаслідок неправильних дій в управлінні загинув пч «Камбала» (ТВО командира лейтенант М. Аквілонов). Унаслідок тарану о 23.57 лінкором «Ростиславъ» корпус човна позаду ходової рубки був розрізаний навпіл і майже миттєво затонув на глибину 56 м, увесь екіпаж (20 осіб) з присутнім на борту капітаном 2 рангу М. Белкіним, за виключенням лейтенанта М. Аквілонова, який був підібраний шлюпкою з крейсера «Память Меркурия» [Бойко, 2016; Захар, Ничик : 23; Камбала], загинув. Після проведеного розслідування був виданий наказ по Морському відомству №17 за 23 січня 1910 р., яким були запроваджені нові правила виконання поворотів човна та відредаговані командні слова, щоб у майбутньому не виникало подібних аварійних ситуацій [Ковалев, 2005 : 252].

Згідно «Відомостей про стан бойової справності підводних човнів» – основного оперативного документу дивізіону та щомісячних «Відомостей навчань і занять на дивізіоні

підводних човнів Чорного моря» – керівного документу з планування бойової підготовки та повсякденної діяльності – щоденно на кожному човні складався розклад занять, навчання, суднових робіт на механізмах, корпусні та фарбувальні роботи, прибирання (сучасний добовий план на кораблях – С.С.), лазне-пральне обслуговування, богослужіння, схід на берег тощо [Ковалев, 2005 : 253].

Начальники дивізіону підводного плавання Чорного моря капітан-лейтенант В. Клочковський (24.11.1909–2.02.1911 [Пожарский, 2011 : 397]), капітани 2 рангу О. Гадд (3.02.1911–20.05.1912 [Пожарский, 2011 : 186]) та В. Хоментовський (5.07.1912–25.10.1914 [Пожарский, 2011 : 832]) разом з офіцерами штабу організовували планові заходи з бойової підготовки. Так, із нижніми чинами (матросами) корабельними інженер-механіками проводилися теоретичні заняття з влаштування човна, помічники командирів навчали стерновій та сигнальній справі, інженери-механіки дивізіону проводили заняття з улаштування, експлуатації та обслуговування акумуляторних батарей; влаштування й обслуговування та правила застосування мін (торпед) вивчалися під керівництвом флагманського мінного офіцера; заняття з гігієни, анатомії та фізіології проводив флагманський лікар. Практичні заняття на човнах проводилися під керівництвом командирів човнів та їх помічників. Із завершенням зимового періоду навчання перед початком практичного плавання усі човни проходили тижневий доковий огляд і ремонт, пристрілку торпедних апаратів на пристрілочній станції Севастопольського порту, знищення девіації магнітних компасів і визначення залишкової, пробне занурення на глибину 40 футів (12 метрів) і тренувальне плавання під водою, зарядку акумуляторної батареї від генераторів порту [Ковалев, 2005 : 253].

На березі команди човнів мешкали у військових містечках (казармах) та були зведені в роту на чолі з одним із командирів човнів, призначеним наказом командира дивізіону. Ротний командир дивізіону опікувався забезпеченням особового складу з'єднання всім необхідним, водолазною підготовкою та ведення господарства підводних човнів та організацією чергової служби. Для забезпечення охорони підводних човнів від проникнення на них сторонніх осіб і забезпечення безпеки стоянки за відсутності екіпажу на кожен човен призначалася цілодобова вахта у складі трьох матросів на чолі з унтер-офіцером, озброєними пістолетами системами Маузер [Ковалев, 2005 : 254].

Слід зазначити, що питанням підтримання військової дисципліни серед особового складу дивізіону приділялася значна увага. Її належний рівень дотримувався за рахунок самого укладу життя і взаємовідносин на човнах (в умовах підвищеної небезпеки і залежності життя всього екіпажу та виконання завдання від дій конкретної особи – С.С.), а за необхідності – вживалися заходи дисциплінарного впливу: для нижніх чинів – звичайний арешт на гауптвахті терміном до одного місяця, а за вироком корабельного суду дивізіону – до перебування під вартою в Арештному будинку терміном до двох місяців. Офіцерів, у разі провини, могли арештувати «при каюті» з виконанням службових обов'язків або без такого, з виставленням біля каюти вартового («з пікою») чи без нього. Зазвичай, їм «ставили на вид» або «оголошували догану». Іноді до офіцера застосовувався звичайний арешт з утриманням на гауптвахті [Ковалев, 2005 : 255].

Відпрацювавши питання базової підготовки, човни виходили на нетривалий час у море усім складом дивізіону на чолі з транспортом «Пендераклия» у межах прибережних вод Криму, Каркінітської затоки та Дніпровсько-Бузького лиману, де виконували торпедні стрільби, зазвичай, по щиту з дистанції у 2–4 кабельтових на швидкості 12–15 вузлів [Ковалев, 2005 : 254].

Так, із початку літа 2010 р. підводні човни інтенсивно відпрацьовували завдання підготовки у морі і повернулися в базу 22 серпня. Практично зразу вийшов на відпрацювання плавання у підводному положенні пч «Карась» (командир – лейтенант Л. Феншоу). Незабаром, вже 13–14 вересня всі човни у складі дивізіону взяли участь у загальних маневрах флоту. Так, човни «Судакъ» (командир – л-т Б. Бескровний, команда – 12 осіб), «Лосось» (командир лейтенант М. Арбєнєв, 12 осіб команди), «Карась» (командир – л-т Л. Феншоу, екіпаж – 18 осіб), «Карпъ» (ВО командира – ст. л-т П. Бачманов, 18 осіб команди) та корабель-конвоір транспорт «Днепръ» у перший день здійснювали поповнення запасів до повних норм і перехід із Севастополя в район Євпаторійського рейду, причому за свіжої погоди (вітер норд-вест 6 балів при хвилюванні моря 4 бали). Наступного дня човни були розгорнуті вже на позиціях південніше маяка м. Херсонес на шляху прямування ескадри умовного «противника». Не всі дії човнів були успішними: лише один пч «Карпъ» (ВО командира – ст. л-т П. Бачманов) зумів атакувати лінійний корабель «Синопъ» [Ковалев, 2005 : 252].

Після завершення маневрів човни продовжували активно плавати: 8 жовтня із Севастополя разом із мінним крейсерським загonom у море вийшов пч «Лосось» (командир л-т М. Арбєнєв), а 16 жовтня повернувся в базу пч «Судакъ» (командир – л-т М. Кітіцин), який дещо раніше вийшов у море на відпрацювання завдань [Ковалев, 2005 : 253].

Тим часом згідно ухваленого рішення Морського міністерства від 13 грудня 1909 р. на верфі Миколаївського відділення Балтійського заводу 25 червня 1911 р. було закладено і

розпочато будівництво трьох підводних човнів конструкції І. Бубнова (першого із двох проєктів, запропонованих ним на замовлення Морського міністерства водотоннажністю 630 т [Шерр, 1957 : 81]), яким 11 жовтня були присвоєні назви «Моржъ», «Нерпа» і «Тюлень» [Ковалев, 2005 : 255] і встановлений тип за назвою головного – «Моржъ». 24 човни другого типу – «Барсь» (водотоннажністю 650 т) були закладені невдовзі на корабельнях у Санкт-Петербурзі та Ревелі і призначалися для Балтійського флоту і Далекого сходу [Шерр, 1957 : 81]). На відділенні Невського заводу – трьох пч американського проєкту «Holland-31A» – «Нарваль», «Кашалоть» і «Китъ» [Захар, Ничик, 2012 : 27].

У рамках реорганізації структури Чорноморського флоту дивізіон підводних човнів згідно наказу по Морському відомству №232 від 29 липня 1911 р. був включений до складу Мінної дивізії Чорного моря [Захар, Ничик, 2012 : 28]. Крім основного у Південній бухті Севастополя, пунктом маневреного базування було визначено Балаклаву, яка мала захищену від моря глибоководну бухту, і створено відповідну інфраструктуру .

Після активної підготовки у 1909–1911 рр., практично протягом усього 1912 року, дивізіон підводних човнів Чорного моря знаходився в озброєному резерві, проводив черговий ремонт та перебирання всіх головних механізмів. На пч «Судакъ» і «Лосось» були замінені двигуни, встановлені нові компресори високого тиску, на пч «Карась» – нова акумуляторна батарея із 360 елементів [Захар, Ничик, 2012 : 28]. У період із 7 по 15 березня 1912 р. пч «Лосось» знаходився у доковому профілактичному ремонті [Ковалев, 2005 : 255]. З метою випробування механізмів, крім окремих виходів у море з учбовою метою, було здійснено два походи в Балаклаву, один – до Євпаторії та один – до Ялти [Захар, Ничик, 2012 : 28].

Навесні 1912 р. човни дивізіону залучалися до проведення дослідів з їх пошуку авіацією з використанням аеропланів французьких фірм «Vleio» та «Farman». Пошук човнів здійснювався на висотах 300–800 м. Підводний човен «Лосось», що лежав на ґрунті на глибині 45 футів (13,7 м), пілоти так і не виявили; пч «Судакъ», що знаходився у надводному положенні, був легко виявлений і класифікований. Супроводжуваний позначником (легке швидкісне судно, зазвичай міноносець або катер, що призначалося для позначення місця занурення підводного човна для попередження зіткнення із ним інших суден), пч «Карпъ» виявлявся за буруном від перископа, що проходив у безпосередній близькості від забезпечуючого судна. Був зроблений висновок, що виявлення човна під перископом за відсутності позначника і хвилюванні моря 3 бали могло бути досить проблематичним [Ковалев, 2005 : 256].

Улітку 1913 р. дивізіон повним складом здійснив похід до Євпаторії, а пізніше група човнів у складі пч «Карась» та «Карпъ» – до Балаклави й Алупки [Захар, Ничик, 2012 : 28].

Невдовзі субмарини, які базувалися в Балаклаві, стали практикувати вихід із бухти у підводному положенні, згодом цей тактичний прийом поширився на Севастополь та став традицією, яка продовжилася і за радянських часів [Ков, с.253–254].

Тим часом на корабельнях Миколаєва тривало будівництво нових субмарин. Проте, через відсутність досвіду побудови підводних човнів заводом «Navale», фінансові труднощі підприємства і некомплект належної кількості інженерно-технічних фахівців, будівництво підводного мінного загороджувача «Крабъ» конструкції М. Нальотова, закладеного згідно контракту від 19 вересня 1908 р., просувалося з великими затримками. Так, станом на 1 січня 1910 р. готовність мінного загороджувача склала усього 11% [Зубов, 1990 : 323–324].

Призначена 16 березня 1911 р. начальником Миколаївського порту комісія встановила, що завершення будівництва човна і готовність його до випробувань можливо не раніше 1 липня 1912 р., через що 21 січня 1912 р. контракт за наказом Морського міністра був скасований [Зубов, 1990 : 325]. Утім, після вивчення ситуації, Морське міністерство 11 серпня поновило контракт з «Товариством миколаївських заводів і верфей», до складу якого входив завод «Navale», на завершення будівництва нового на той час типу підводного корабля, і 12 серпня «Крабъ» був спущений на воду [Зубов, 1990 : 339; Ковалев, 2005 : 256].

Слід зауважити, що у подальшому, через низку причин добудова і випробування човна тривали аж до 1915 р., коли вже під час воєнних дій на Чорному морі приймальна підкомісія на чолі з начальником бригади підводних човнів Чорного моря капітаном 1 рангу В. Ключковським остаточно випробувала його у бойовій обстановці і 25 червня перший підводний загороджувач «Крабъ» наказом Морського міністра був прийнятий до бойового складу флоту [Зубов, 1990 : 340].

15 серпня 1913 р. зі стапелів Миколаївського відділення Балтійського заводу був спущений на воду пч «Нерпа» [Дністр], 15 вересня – пч «Моржъ», а 19 жовтня – пч «Тюлень». З метою нарощування підводних сил на Чорному морі 10 жовтня у Миколаєві на стапелях відділення Невського суднобудівного заводу відбулося урочисте закладення підводних човнів американського проєкту «Holland-31A», яким присвоїли найменування «Нарваль», «Кит» і «Кашалоть». Ця серія човнів отримала найменування за назвою головного човна – тип «Нарваль» [Ковалев, 2005 : 257–258].

Незважаючи на те, що загроза війни ставала все більше імовірною, у будівництві кораблів виникли суттєві труднощі, зокрема, через відсутність дизелів. Недостатні виробничі можливості Петербурзького заводу Л. Нобеля забезпечили виготовлення тільки двох дизелів потужністю 1320 к.с., які проектувалися спеціально для нових човнів цього типу [Золотарев, Козлов, 2004 : 640]. Тому було прийнято рішення встановити на човни типу «Моржъ» менш потужні, але надійні і зручні в експлуатації дизелі Коломенського машинобудівного заводу, що призначалися для канонерських човнів Амурської флотилії, а також 420-сильні дизелі, придбані в США [Шерр, 1964 : 81–82]. Але їх низька потужність дозволяла досягти швидкості лише 11 вузлів, що було значно нижче викладеної у тактико-технічному завданні [Днестр].

Водночас проблеми були не тільки з будівництвом, а й з укомплектованістю екіпажів човнів, на яких відчувався суттєвий некомплект передусім офіцерського складу, зокрема, на пч «Карпъ» обов'язки помічника командира виконував унтер-офіцер мінний кондуктор Попелтей [Ковалев, 2005 : 257].

Слід зазначити, що державне та військове керівництво Російської імперії, винісши відповідні уроки з російсько-японської війни 1904–1905 рр. й усвідомлюючи роль і місце флоту у війні, приділяло значну увагу питанням розвитку та зміцненню флоту, зокрема, у нарощуванні будівництва нових верфей, кораблів та баз, розробці положень військово-морської теорії та керівних оперативно-тактичних документів. Створений у рамках післявоєнної реформи Морський Генеральний штаб (МГШ) [Золотарев, Козлов, 2004 : 620], який відповідав за «планування війни на морі і заходи з організації бойової готовності морських сил...» [РГА ВМФ. Ф. 418. Спр.3410. Арк. 6], ще в 1912 р. закінчив розроблення плану морських операцій сил флоту на випадок початку бойових дій на кілька наступних років. Відтак, оперативним планом застосування Чорноморського флоту головним стратегічним завданням визначалося тривале збереження панування на Чорному морі шляхом блокади Чорноморських проток та гирла Дунаю. Відповідно і розподілялися лінійні сили, які взаємодіяли з крейсерами і міноносцями. Для вирішення додаткових завдань (розвідка, дозор, дії на комунікаціях, прикриття головних сил тощо) до району проток планувалося спрямовувати до чотирьох субмарин, а до гирла Дунаю – до трьох. У подальшому, по мірі коригування плану, що передбачало створення завчасно підготовленої мінно-артилерійської позиції біля Севастополя, підводним човнам визначалося сприяти оборонній операції у районі головної бази флоту [Ковалев, 2005 : 258].

Ще одним підтвердженням державного ставлення до проблем флоту та підвищення авторитету військово-морської служби було особисте відвідування монаршими особами кораблів Чорноморського флоту під час їх перебування в Криму. Так, імператор Микола II у вересні 1911 р. відвідавши Севастополь, удруге провів огляд підводникам. За належну службу він нагородив їх грошовою премією, як це було під час першого відвідування Загону підводних човнів у 1909 р., але цього разу додавши «усім, хто мав відзнаку Військового ордену, по чотири карбованці на людину» [Захар, Ничик, 2012 : 27]. Під час чергового відвідування Севастополя у серпні 1913 р. імператор Микола II знову провів огляд підводних човнів, залишившись цілком задоволеним блискучим станом кораблів, порядком на них, бадьорим і молодцюватим виглядом команд. У підсумку, у своєму наказі по Морському відомству від 13 серпня №348 імператор висловив монарше благовоління начальнику дивізіону підводних човнів та командирам човнів «Карась», «Карпъ», «Судакъ», «Лосось» [Захар, Ничик, 2012 : 28].

З початком кампанії 1914 р. дивізіон підводних човнів наказом по Чорноморському флоту №4 від 29 квітня був виокремлений в самостійну частину з підпорядкуванням командувачу морськими силами (коморси) Чорного моря та поповненням його складу блокшивом, міноносцем №253, катерами-позначниками [Ковалев, 2005 : 258].

Як зазначалося, будівництво човнів у Миколаєві здійснювалося у непростих соціально-економічних умовах: все частіше відбувалися страйки робітників, з цих же причин на інших підприємствах затримувалося виготовлення комплектуючих для човнів та зривалися терміни їх надходження. Так, готовність підводного човна «Нерпа» на 1 липня 1914 року по корпусу становила 73,58%, пч «Тюлень» і «Моржъ» – трохи більше 70% [Днестр]. Загроза війни, що зростала з кожним днем, вимагала термінових заходів для прискорення добудови субмарин. Вище зазначалося про зняття за рішенням морського командування шести дизелів з амурських канонерських човнів і їх термінова доставка до Миколаєва для установки на підводні човни типу «Моржъ». На будівництві човнів був запроваджений цілодобовий режим роботи.

З початком 19 липня (1 серпня за н.ст.) Першої світової війни Чорноморський флот був підпорядкований Верховному головнокомандувачу. На цей час до складу підводних сил Чорноморського флоту входив один дивізіон підводних човнів у складі чотирьох застарілих субмарин («Карась», «Карпъ», «Лосось», «Судакъ»); трьох сучасних човнів, які проходили випробування після побудови (Моржъ», «Нерпа», «Тюлень») та чотирьох човнів, які

знаходилися на різних стадіях будівництва («Китъ», «Кашалотъ», «Нарваль», «Крабъ») [Ковалев, 2005 : 259].

15 (за іншими даними – 10 [Ковалев, 2005 : 259]) вересня 1914 р. згідно наказу командувача Чорноморським флотом № 49 була сформована бригада пч у складі двох дивізіонів на чолі з начальником бригади капітаном 1 рангу В. Клочковським (1973–1930) [Захар, Ничик, 2012 : 28]), який командував з'єднанням протягом всього часу бойових дій на Чорному морі.

Отже, на початок Першої світової війни на Чорному морі було створено повнокровне з'єднання підводних сил – бригада підводних човнів дводивізіонного складу на чолі з начальником бригади капітаном 1 рангу В. Клочковським, яка, з поповненням новозбудованими човнами наступного року, успішно виконувала у подальшому завдання під час бойових дій на Чорному морі.

Висновки. 1. Врахування державним і військовим керівництвом Російської імперії уроків та висновків з російсько-японської війни 1904–1905 рр. щодо ролі та місця військово-морських сил у війні дозволило використати можливі шляхи для зміцнення оборони держави з морського напрямку напередодні Першої світової війни, зокрема, залучення підприємств державної та приватної форм власності до процесу проектування та будівництва корабельного складу флоту, і навіть нового роду сил – підводних човнів. Для більш інтенсивного нарощування підводних сил були придбані ліцензії на будівництво субмарин за іноземними проектами.

2. Створення та нарощування підводних сил на Чорному морі сприяло розвитку військового та цивільного кораблебудування на верфях півдня України, зокрема, в Миколаєві.

3. Маючи до початку Першої світової війни всього чотири субмарини застарілих конструкцій, за роки перебування у складі підводних сил Чорного моря вони виконали своє основне завдання – підготували кадри підводників.

4. Досвід будівництва та нарощування підводних сил на Чорноморському флоті напередодні Першої світової війни є надзвичайно корисним для врахування його в сучасних умовах у справі відродження підводних сил на етапі відновлення бойових спроможностей ВМС ЗС України.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела і література:

Бойко, В. (2011). Катастрофа подводной лодки «Камбала». *Морской архив. (1)*. Режим доступу: <https://secrethistory.su/9-katastrofa-podvodnoy-lodki-kambala.html>.

Бойко, В. (2016) *Черноморский подплав. 1907 – 1935*. Севастополь: Горизонт. 510 с. Режим доступу: <https://iknigi.net/avtor-vladimir-boyko/109384-chernomorskiy-podplav-19071935-vladimir-boyko.html>.

Днестрянский, И. *Русские подводные лодки на Черном море в мировых войнах*. Режим доступу: <https://www.proza.ru/2016/08/03/814>.

Захар, В.Р., Ничик, Ю.А. (2012) *Подводные силы Черноморского флота. Изд. 2-е, доп. и перераб.* Севастополь: Рибэст. 688 с.

Золотарев, В.А., Козлов, И.А. (2004) *Три столетия Российского флота, XIX — начало XX века*. М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство «Полигон». 685 с.

Зубов, Б.Н. (1990) *Развитие кораблестроения на юге России*. Калининград: Кн. изд-во. 383 с. «Камбала», тип «Карпъ» (тип «Е», Германия). Режим доступу: http://www.deepstorm.ru/DeepStorm.files/under_1917/karp/kambala/kambala.htm.

Ковалев, Э.А. (2005) *Рыцари глубин: Хроника зари российского подплава*. М.: ЗАО Центрполиграф. 445 с.

Командувач ВМС ЗСУ розповів, навіщо Україні підводні човни. Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/komanduvach-vms-zsu-rozpoziv-navishcho-ukraini-potribni-pidvodni-chovny-181463.html> від 19.11.2018.

Пожарский, А.М. (2011) *Подводное плавание в России. 1834–1918*. СПб.: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц». 1024 с.

РГА ВМФ – Российский государственный архив Военно-Морского флота.

Соколюк, С. (2017) Досвід перевезення підводних човнів на Далекий Схід під час російсько-японської війни (1904–1905 рр.) // *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності* // *Збірник наукових праць / Кол. авторів. За ред. С.В. Сидорова*. – К.: ЦП «Компринт». (6). 4–9.

Семенюк, Р. Підводний флот, як і авіація та мінна зброя, — це завжди ефективна асиметрична відповідь сильнішому противникові. Режим доступу: <https://>

milnavigator.com.ua/2017/05/20/%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%84%D0%BB%D0%BE%D1%8F%D0%BA-%D1%96-%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B1/.

Трусов, Г.М. (1957) *Подводные лодки в русском и советском флоте*. Л.: Государственное Союзное издательство судостроительной промышленности. 384 с.

Шерр, С.А. (1957) *Корабли морских глубин*. Изд. 3-е. М.: Воениздат. 328 с.

Сергей Соколюк

Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Наращивание подводных сил Российского императорского флота на Черном море в 1910-1914 гг.

Аннотация. Целью статьи является анализ процесса наращивания подводных сил императорского Черноморского флота в 1910–1914 гг. Отображены меры, которые принимались высшим государственным и военно-морским руководством Российской империи по наращиванию подводных сил Российского императорского флота на Черном море накануне Первой мировой войны. Рассмотрены вопросы организации тактической и специальной подготовки подводников, отработка взаимодействия подводных лодок с надводными силами. **Методология исследования** основана на универсальных исследовательских принципах историзма, научной объективности, системности, что позволило проанализировать основные вехи процесса наращивания подводных сил Черноморского флота в указанный период. **Научная новизна** работы заключается в определении того, что вновь созданные подводные силы Черного моря в процессе своего наращивания стали, по сути, кузницей кадров подводников для императорского флота. Отображено, что освоение строительства субмарин для Черноморского флота способствовало развитию военного кораблестроения на юге Украины и приобретению опыта кораблями Николаева в дальнейшем их строительстве. Освещены особенности жизни и быта экипажей, организации занятий и отработки задач боевой подготовки лодками в море, развитие их системы базирования. Проведено исторические параллели между процессом наращивания боевых возможностей Черноморского флота Российской империи накануне Первой мировой войны и Военно-Морских Сил Вооруженных Сил Украины в настоящее время. **Выводы.** Правильное понимание и учет государственным и военным руководством Российской империи уроков и выводов из русско-японской войны 1904–1905 гг. о роли и месте военно-морских сил в войне позволило использовать все возможные пути для укрепления обороны государства с морского направления накануне Первой мировой войны, в частности, привлечение предприятий государственной и частной форм собственности в процесс проектирования и строительства корабельного состава флота, в том числе нового и такого высокотехнологичного рода сил, как подводные лодки, а также приобретение лицензий на строительство лодок по иностранным проектам. Создание и наращивание подводных сил на Черном море способствовало развитию военного кораблестроения на верфях юга Украины, в частности, в Николаеве. Этот опыт есть чрезвычайно поучительным и полезным для учета его в деле возрождения подводных сил на этапе наращивания боевых возможностей ВМС ВС Украины в современных условиях.

Ключевые слова: подводные силы, подводные лодки, испытания, боевая подготовка, боевой состав флота, Отряд подводного плавания, дивизион подводных лодок, бригада подводных лодок.

Serhii M. Sokoliuk

Kyiv Ivan Cherniakhovskiy National Defense University
(PhD) History, Associate Professor (Ukraine)

The build-up of submarine forces of the Russian Imperial Navy in the Black Sea in 1910-1914

Abstract. The purpose of the article of the article is to analyze the process of increasing the submarine forces of the Imperial Black Sea Fleet in 1910 – 1914. The measures taken by the top state and naval leadership of the Russian Empire to increase the submarine forces of the Russian Imperial Navy in the Black Sea on the eve of World War I. The issues of organization of tactical and special training of submariners, testing the interaction of submarines with surface forces are considered. **The**

0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%84%D0%BB%D0%BE%D1%82-%D1%8F%D0%BA-%D1%96-%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B1/.

Trusov, G. M. (1957) *Podvodnye lodki v russkom i sovetskom flote* [Submarines in the Russian and Soviet Navy]. L.: Gosudarstvennoe Soiuznoe izdatelstvo sudostroitelnoi promyshlennosti. 384 s.

Sherr, S.A. (1957) *Korabli morskikh glubin* [Ships of the deep sea]. Izd. 3-e. M.: Voienizdat. 328 s.

Статтю надіслано до редколегії 03.04.2020 р.

Статтю рекомендовано до друку 11.05.2020 р.

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: nikolina120581@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>

Оксана Вознюк

Львівська філія Дніпровського національного
університету залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)
e-mail: oksa_w2000@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-6113>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-5188-2016>

**Обсяги лізингових поставань Радянському Союзу
в роки Другої світової війни**

Анотація. Метою статті є спроба об'єктивного висвітлення обсягу поставань у результаті військово-економічного і політичного співробітництва Радянського союзу з Великобританією і Сполученими Штатами, а також особливості їх надходження і використання в СРСР. Здійснено намагання розкрити роль іноземних технологій, які надійшли по ленд-лізу в справі модернізації вітчизняного виробництва. Адже з моменту розпаду антигітлерівської коаліції і аж до останнього часу питання поставок у СРСР завжди перебували в епіцентрі гострих дискусій щодо оцінки вкладу кожного з партнерів по антигітлерівській коаліції в справу перемоги над нацизмом. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів: історизму, наукової об'єктивності, системного підходу в аналізі історичних процесів, що розглядаються. Ефективними виявилися такі спеціальні історичні методи, як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, історико-системний. **Наукова новизна дослідження** визначається комплексною розробкою теми у тісному взаємозв'язку подій, які відбувалися у розглянутий період, узагальнено дані щодо допомоги за програмою ленд-ліз Радянському Союзу в роки Другої світової війни. **Висновки.** На основі аналізу історіографічної та джерельної бази, можна впевнено зазначити, що поставання техніки і сировини в СРСР по програмі ленд-лізу, по суті, врятували радянську державу від краху в 1941-1942 рр. та допомогли модернізувати певні галузі військового виробництва. Однак надходження зарубіжних «оборонних матеріалів» супроводжувалося безліччю протиріч, особливо в 1941-1943 рр. Головним з них було повільне розгортання союзниками процесу поставок у СРСР, що складали в той час незначну частину від радянських потреб. Ближче до кінця війни внесок ленд-лізу в сукупний військовий потенціал СРСР істотно збільшився. Союзницькі поставки на адресу СРСР сприяли активізації досліджень, впровадження досягнень зарубіжної конструкторської думки в радянських авіа, кораблебудуванні тощо і подоланню відставання СРСР по ряду напрямків військового виробництва. До того ж, можна впевнено вказувати на те, що Радянський Союз перейняв роль «буфера» та виконав те, заради чого США та Англія постачали матеріали, технологію та сировину, адже радянська держава повинна була перетворитися у плацдарм, з якого розпочнеться звільнення Європи.

Ключові слова: антигітлерівська коаліція, військово-економічне співробітництво, Друга світова війна, ленд-ліз, поставки в Радянський Союз.

Постановка проблеми. Ленд-ліз як військово-економічне і політичне співробітництво Радянського союзу з Великобританією і Сполученими Штатами стало унікальним явищем в історії Другої світової війни. Воюючи із противником, країни антигітлерівської коаліції виявились здатними надавати допомогу один одному ресурсами і зброєю, зокрема. США була запропонована програма матеріальної допомоги союзникам, які боролися із нацистською Німеччиною та її союзниками завдяки наданню в борг або в оренду «оборонних матеріалів». А це так само стало міцним економічним фундаментом для сформованої коаліції.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Впродовж тривалого часу вивченню проблеми допомоги СРСР по ленд-лізу приділялася недостатня увага, а якщо ця тема і згадувалася, то лише в контексті історії дипломатичних відносин військового часу. Це пояснюється

засекреченістю архівних матеріалів і тим, що в роки холодної війни проблема ленд-лізу в СРСР виявилася заручницею протистояння колишніх союзників. Однак вже на сучасному етапі тотальне ламання міфів щодо Другої світової війни в українській історіографії розпочалося після подій 2013-2014 рр. Фіналом цього стає колективне дослідження за загальною редакцією О. Зінченка [Бігун, Бутко, В'ятрович, Галушко, Горобець, & Громенко, 2016]. Серед вітчизняних дослідників, які значну увагу приділяли питанню ленд-лізу, слід відзначити О. Фрадинського [Фрадинський, 2013; Фрадинський, 2017], В. Барановську, І. Дахно [Барановська, Дахно, 2011], Л. Гончаренко та А. Конєву [Гончаренко, Конєва, 2017], В. Молтусова [Молтусов, 2013]. Уже на початку 2000-х рр. публікуються праці, де досліджуються поставки по програмі ленд-ліз за окремими галузями промисловості. Зокрема, М. Данілов [Данилов, 2009] досліджує авіаційні постачання; С. Іванов – танкові [Іванов, 2010], А. Комарков аналізує проблему військово-морських поставок [Комарков, 2012, 2013]. Необхідно відзначити і працю Н. Бутеніної [Бутеніна, 2004], в якій авторка дотримується нейтральних позицій та обчислює ленд-ліз в 7% від вітчизняного виробництва 1941-1945 рр., які стали домінантним для усієї історіографії пострадянського простору.

Метою статті є спроба об'єктивного висвітлення обсягу постачань у результаті військово-економічного і політичного співробітництва Радянського союзу з Великобританією і Сполученими Штатами, а також особливості їх надходження і використання в СРСР. Здійснено намагання розкрити роль іноземних технологій, які надійшли по ленд-лізу в справі модернізації вітчизняного виробництва. Адже з моменту розпаду антигітлерівської коаліції і аж до останнього часу питання поставок в СРСР завжди перебували в епіцентрі гострих дискусій щодо оцінки вкладу кожного з партнерів по антигітлерівській коаліції в справу перемоги над нацизмом.

Виклад основного матеріалу. Активна дипломатія на міжнародній арені в перші роки Другої світової війни призвела до того, що 8 березня 1941 р. сенат США схвалив закон про ленд-ліз, 11 березня 1941 р. його було затверджено Конгресом, а вже 11 травня 1941 року американський президент ратифікував Закон про забезпечення захисту Сполучених Штатів [Закон о ленд-лизе, 1941].

Поширення ленд-лізу на СРСР пришвидшилось після підписання 14 серпня 1941 р. «Атлантичної хартії», до якої вже 24 серпня 1941 р. приєднався Радянський Союз. [Атлантическая хартия, 1941].

У жовтні 1941 р. на базі відділу з координації допомоги іноземним державам було створено адміністрацію ленд-лізу, яку очолив заступник державного секретаря США Е. Стеттінюс. Зокрема, він у своїх мемуарах заявляє: «наша допомога СРСР почалася поза програмою ленд-ліз. Президент звернувся до генерала Е. Бернса з проханням створити групу по постачанню в Радянський Союз, щоб пришвидшити процес надання допомоги» [Стеттінюс, 2000].

Закон про ленд-ліз стосовно Радянського Союзу почав діяти після 1 жовтня 1941 р., коли А. Гаріман у Москві підписав Протокол про початок військових поставок на 1 млрд дол. Відповідно до нього Велика Британія та Сполучені штати щомісяця зобов'язувалися направляти до СРСР 400 літаків, 152 зенітні і 756 танкових гармат, 500 танків, 2 тис. т алюмінію, 7 тис. т свинцю, 1 тис. т броньованих листів для танків, 1,5 тис. т олова, 300 т молібдену та багато іншого [Фрадинський, 2013 : 124]. Отже, основа для «ленд-ліз» була сформована. Офіційно домовленості були ратифіковані в угоді «Про принципи, направлені для допомоги у веденні війни проти агресора» лише 11 липня 1942 р. під час візиту В. М. Молота до Вашингтону. Де-факто, ленд-ліз діяв уже після затвердження «Першого Московського протоколу», про постачання допомоги СРСР до кінця червня 1942 р., що вступив в дію 1 жовтня 1941 року.

Ленд-ліз мав свої результати, адже це зумовило не лише початок формування масштабного виробництва за Уралом, але і залучило СРСР до антигітлерівської коаліції, що забезпечило тоталітарну державу від поразки. Загалом програма ленд-ліз відіграла роль не лише матеріально-технічної допомоги, але і функцію своєрідної модернізації промисловості СРСР. Як свідчать у своїй публікації Л.Л. Гончаренко та А.В. Конєва сотні мільйонів доларів за програмою ленд-лізу були спрямовані на будівництво нових фабрик, військових складів, товарних станцій, заводів і інших об'єктів, як цивільних, так і військових [Гончаренко, Конєва, 2017 : 81].

Зокрема, на основі постачань США і Англії, за Уралом було побудовано 17 ТЕС і 23 ГЕС. Крім того, практично 80% усіх засобів зв'язку (радіостанції, телефонні кабелі, фронтіві телефони) були завезені на територію СРСР із Заходу. Авіабензин та більша частина кольорових металів теж транспортувалася згідно програми ленд-ліз [Бутеніна, 2004 : 148-157]. Так, за даними сучасного українського дослідника О.А. Фрадинського, всього авіаційного бензину реально надійшло близько 1370 тис. т [Фрадинський, 2017 : 194]. В. М. Барановська у своїй публікації зазначає, що за роки війни з США, Великої Британії і Канади було доставлено в СРСР 2,586 млн т авіаційного бензину та світлих бензинових фракцій, що склало 46,7 % від

радянського виробництва. Це імпортоване пальне змішувалося з місцевими авіабензинами з метою підвищення октанового числа. [Барановська, Дахно, 2011 : 13]

До липня 1942 р., із 13,5 тис. танків, близько 16%, тобто 2,2 тис. були американського чи англійського походження. Поставки ж літаків складали лише 15%, але авіатехніка західних союзників допомогла перекрити втрати 1941 р. приблизно на 40% [Бутенина, 2004: 122-124].

Керівник наркому постачання А.І. Мікоян висловив таку думку: «...Восени 1941 року, ми втратили все, і якби не ленд-ліз, не зброя, провізія, теплі речі для армії та інше спорядження, ми не знаємо, як все було би» [Бережков, 1993].

У свою чергу Е. Стеттініус зазначає: «Хоча чоботи, відправлені нами в Росію, не є зброєю або ж набоями, вони зіграли одну із важливих ролей, а особливо у зміцненні Червоної армії. Кожний, хто бачив фото військовополонених нацистів на російському фронті, з відмороженими нижніми кінцівками, зрозуміє, як важливо мати потрібне взуття, котре б дозволило долати будь-які виклики ландшафту або ж погоди. Ми згідно московському протоколу відправили 10,5 тис. т. шкіри. Російським заводам, навіть завдяки такій допомозі, важко задовольнити потреби Червоної армії, і тому ми відправили ще 1,5 млн пар армійських чобіт, і 3 млн – англійці. Якщо говорити про нестачу в Росії конкретних військових матеріалів і техніки, таких як вантажівки чи телефони, то тут ленд-ліз виконав вирішальну роль, але об'єм військових поставок, загалом, невеликий» [Стеттініус, 2000].

З початку 1942 р. до липня 1943 р. до СРСР планувалося доправити матеріалів на 9 млн т. Однак, через відсутність потрібної кількості транспорту, союзники зуміли доправити лише 4,4 млн т [Бутенина, 2004 : 122-124].

Що стосується танків та інших видів важкого і допоміжного озброєння для сухопутних сил – то перші зразки західного типу танків, прибули на території СРСР в листопаді 1941 р. в Архангельськ, а в грудні 1941 р. – в Мурманськ. [Іванов, 2010].

У СРСР постачалися англійські танки: Mk II «Matilda» і Mk III «Valentine». Останній – був сконструйований ще у 1938 р. компанією Vickers. До серпня 1943 р., британські компанії випустили приблизно 2 987 одиниць Mk II «Matilda», з яких 1 084 були відправлені до СРСР, але через втрати під час транспортування, лише 918 танків дісталось СРСР [Іванов, 2010]. Загалом, впродовж війни, британські і канадські корпорації випустили 8 275 тис. танків (6 855 – Велика Британія, 1 420 – Канада.), з яких до СРСР дійшло 3 322 тис. одиниць бронетехніки [Іванов, 2010].

За протоколами, радянське командування отримало також і британські бронетранспортери «UniversalCarrier». Загалом у перші роки війни СРСР отримав 361 одиниць Mk II «Matilda» і Mk III «Valentine» та 330 бронетранспортерів «UniversalCarrier». Безумовно, внесок цих танків у перемогу над нацистам був малозначний, однак радянське керівництво ознайомилося із західним типом військових технологій [Іванов, 2010].

Найбільш ж масовим американським танком, котрий постачався до СРСР був M4A2 «Sherman». Основні поставки їх припали на 1944 р., коли 2 345 тис. одиниць знаходились у розпорядженні радянської армії. До СРСР було відправлено 4 063 тис. за весь час військових дій [Іванов, 2010].

Окрім танків, США допомагали і бронетранспортерами типу «Scout Car» M3A1. Впродовж війни СРСР отримав 3 034 одиниць цієї бронетехніки [Іванов, 2010].

Варто згадати і за тягачі M5, котрі використовувалися артилерійськими корпусами, і впродовж 1944-1945 рр. до СРСР потрапило 200 одиниць. Кількість надісланих перевізників REO 028XS протягом 1943-1944 рр., не перевищувала 190 одиниць; кількість тягачів типу Diamond» T-980, котрі відправлялися до СРСР впродовж 1943-45 років, не перевищує 295 одиниць [Іванов, 2010].

З 1943 по 1945 рр., до СРСР надійшли танки: «Cromwell» (6 одиниць); «ShermanCrab» II (3 одиниці); «ChurchillCrocodille» (5 одиниць) тощо [Іванов, 2010].

Безумовно, кількість техніки не перевищувала потреб, тому і таке значне постачання танків було допоміжною, другорядною функцією ленд-лізу. Основне завдання військово-технічної допомоги полягало не у доставці військової техніки, а у налагодженні виробництва на місці. Для цього потрібна була сировина, а не готова продукція.

Крім того, за московським протоколом, Штати планували транспортувати 85 тис. вантажівок, з яких лише 16 тис. було відправлено до СРСР. Зокрема, постачалися 50 моделей автомобілів, котрі виготовлялися 25 різними компаніями. Найбільше до Радянського союзу було направлено машин типу Studebaker US6 – 152 тис. Друге місце займають автомобілі Willys MD і Ford GPW – 50 тис. Надсилалися і машини інших комплектацій, але їх загальна кількість була незначною. Впродовж усієї війни СРСР отримав від канадських, американських чи англійських компаній близько 477 тис. автомобілів [Кашеев, 2000 : 3-19], що безумовно позитивно вплинуло на мобільність Червоної армії. Згідно ж з дослідженням Молтусова В.А., відсоток імпортованих автомашин ніколи не перевищував 20-30% автопарку країни [Молтусов, 2013 : 139]

Уже до 1943 року в СРСР було ввезено 3 типи американських легкових автомобілів – Bantam RC, Willys MB, Ford GPW; 20 типів вантажних автомобілів (7 – англійських, і 13 – американських) [Кашеев, 2000 : 3-19].

Окрім того, СРСР дісталися автомобілі канадського і англійського походження: Austin, Ford, AEC, MorrisComercial, Commer – англійські; Chevrolet C60L, Dodge T-100-L5 – канадські, але їх кількість була незначною [Кашеев, 2000 : 45-51].

Кількість доставлених мотоциклів невідома. Є дані, що лише в бронетанкових частинах їх чисельність перевищувала за 30 тис., а ще 5 тис. екземплярів прибрала до рук народна міліція. Загалом, до кінця війни, близько 80% мотоциклів були іноземного походження, фактично радянська військова промисловість не виробляла їх у потрібній кількості. Це були зразки типу Velocette, MAF-350, Matchless, M-30 тощо [Кашеев, 2000 : 51-53].

Щодо літаків, то сумарна кількість на території СРСР за Котельниковим В.Р., складала 18 700 тис. одиниць, з яких 14 759 – американські. Серед них: винищувач Хаукер, Белл Р-39, Р-63, Кертіс Р-40, бомбардувальники: А-20, В-25, С-47. На два винищувача постачався один бомбардувальник [Котельников, 1991].

Потрібно відзначити, що на жовтень 1941 р. із 139 авіаційних заводів на території СРСР, діяло лише 21; а у 1942 р. – вже 72. Осінь-зима 1941 р. виявилася для авіаційного виробництва критичною, адже в грудні 1941 р., нарком авіаційного виробництва зафіксував найнижчий рівень виробництва літаків [Помилка! Джерело посилання не знайдено. , с. 4]. Згідно звітів про виробництво та даним прийняття в червні збройні сили СРСР отримали 1 193 літаки, в липні – 1 807, в серпні 2 132; у вересні – 2 123; жовтні – 1 473; листопаді – 629; грудні – 143 [Данилов, 2009 : 7]. Тому завдяки московському протоколу та значенню транспортованих літаків, доля яких складала 45%, СРСР поновлювала власні авіаційні сили. Так, за Вашингтонським протоколом Радянський Союз отримав – 4 790 літаків; Лондонським та Оттавським протоколами – 6 117 і 4 583 [Данилов, 2009 : 7-8].

Беззаперечним є твердження, що значення літаків було вирішальним у перші місяці війни, а потім їх роль знижується через збільшення вітчизняного виробництва, але потрібно пам'ятати, що на основі технологій західного типу відбулося удосконалення власної авіаційної бази.

Крім авіації, союзники постачали СРСР і матеріал для авіапромисловості: алюміній, сталь, авіаканати тощо. Відзначимо, що відправки алюмінію зіграли для СРСР вирішальне значення, адже на початку війни, через втрату більшості підприємств по виплавці цього металу, єдиним джерелом були лише союзники. Із США, Канади і Англії надсилалося, починаючи з 1942 р., приблизно 8 тис. т цього металу щомісячно [Котельников, 1991].

Восени 1941 р. існувала ще одна проблема – поповнення військово-морського флоту новими кораблями, адже найбільші центри кораблебудування – Миколаїв та Ленінград були втрачені ще восени 1941 р., а верфі розташовані на внутрішніх басейнах рік не могли компенсувати ті об'єми виробництва, які продукувалися у цих найбільших центрах [Комарков, 2012 : 1]. Окрім того, деталі, які вироблялися у центральних, індустріальних центрах СРСР, теж були втрачені, що унеможливило збір кораблів в басейнах глибоких річок.

Щодо організації прийому постачань, то у Радянському Союзі під час війни функціонував орган – Військовий прийом імпортих вантажів, котрий так само розподілявся на Військовий прийом Наркомату оборони та Військовий прийом Наркомату ВМФ. Військовий прийом ВМФ був сформований в портах прибуття ленд-лізу [Комарков, 2013 : 1].

Перші союзні судна були доставлені в СРСР навесні 1942 р., коли із Великобританії прибули перші тральщики типу ТАМ. Було прийнято 7 суден: «Шики», «Хав», «Шуза», «Стефа», «Свега», «Сумба», «Сільджа» [Помилка! Джерело посилання не знайдено. , с. 2]. Загалом, до СРСР було передано 34 тральщики західного типу, які використовувалися у конвоях на Півночі [Комарков, 2012 : 3]. Окрім тральщиків, СРСР отримував до 1945 р. ще і торпедні катери: 90 катерів типу «Воспер» (14 розібраних), 60 катерів типу «ЕЛКО» (29 розібраних), 50 ТК типу «Хіггінс» [Комарков, 2012 : 3].

За весь час бойових дій, СРСР отримав 318 бойових кораблів, що, безумовно, допомогло підтримати та оновити кількісний, якісний склад військово-морських сил СРСР.

Іншим складовим елементом допомоги, котрий допоміг радянському флоту, був експорт акумуляторних батарей, адже після втрати Ленінграду, СРСР залишився без заводів, які їх продукували, і тому вироблення впало до нуля [Комарков, 2012 : 3]. Фактично, це стало тією причиною, яка унеможливила ремонт підводних та їх безпосереднє виготовлення. Доставлялися три типи акумуляторів: ОЛС-58 (США), А і В (Великобританія). Крім них, СРСР отримав 144 п'ятидюймових, 489 тридюймових американських морських установок, двісті 40 мм зенітних автоматів Бофорса, дві тисячі 20 мм автоматичних пушок Ерлікона [Комарков, 2013 : 3].

База інших запчастин для флоту, які стали основою для продукування нових кораблів, складала: 1 300 дизелів, 4 421 бензомоторів, 5 62 дизельних генераторів, 154 турбо- і бензо-

генераторів. Важливим елементом була радіотехніка і радіоелектроніка, яка внесла неоціненний вклад в розвиток радянського флоту (гідроакустична система «Тамір-1», шумопеленгатори «Посейдон», «Цефей», гідролокатори «Аздік») [Комарков, 2012 : 5].

Щодо продовольства, то кількість провізії, що була транспортована на територію СРСР, залежить від думки іноземних істориків. Наприклад, А. Саттон пише, що об'єм транспортованих продуктів харчування становив 4,2 млн т, Х. ван Туїл, пише про 5,5 млн т, А.Х. Паперно зазначає, що поставки склали 25% від виробництва в СРСР, р. Мантінг доводить, що лише 14% [Гурина, 2015 : 4].

Окрім того, цінність харчового ленд-лізу зростає, якщо взяти до уваги той факт, що весь товар доправлявся в сухому вигляді, що дозволяло зменшити тоннажність та збільшити кількість [Гурина, 2015: 7]. Якщо оцінювати продовольчий ленд-ліз, то сума витрат перевищує за 9424701211,53 руб.

Висновки. На основі аналізу історіографічної та джерельної бази, можна зазначити, що постачання техніки і сировини в СРСР по програмі ленд-лізу, по суті, врятували радянську державу від краху в 1941-1942 рр. та модернізували певні галузі військового виробництва.

Сировинний бік американської допомоги для СРСР полягав у тому, що необхідні ресурси дозволили сформувати промислову базу на Уралі та випускати необхідну кількість потрібної техніки.

Однак надходження зарубіжних «оборонних матеріалів» супроводжувалося безліччю протиріч, особливо в 1941-1943 рр. Головним з них було повільне розгортання союзниками процесу поставок у СРСР, що склали в той час незначну частину від радянських потреб. Ближче до кінця війни внесок ленд-лізу в сукупний військовий потенціал СРСР істотно збільшився.

Союзницькі поставки на адресу СРСР сприяли активізації досліджень, впровадженню досягнень зарубіжної конструкторської думки в радянських авіа, кораблебудуванні тощо і подоланню відставання СРСР по ряду напрямків військового виробництва.

До того ж, можна впевнено вказувати на те, що Радянський Союз перейняв роль «буфера» та виконав те, заради чого США та Англія постачали матеріали, технології та сировину, адже радянська держава повинна була перетворитися у плацдарм, з якого розпочнеться звільнення Європи.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Атлантическая хартия.** (1941). URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/atlanticheskaya-hartiya.php>.
- Барановська, В. М., Дахно, І. І.** (2011). Деякі аспекти ленд-лізу. *Економіка та держава*, (12), 10-14
- Бережков, В. М.** (1993). Как я стал переводчиком Сталина. Москва: ДЭМ, 400 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/berezhkov_vm/index.html
- Бігун, І., Бутко, С., В'ятрович, В., Галушко, К., Горобець, С., & Громенко, С.** (2016). *Війна і міф. Невідома Друга світова*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 272 с. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1051295>
- Бутеніна, Н. В.** (2004). *Ленд-лиз: сделка века*. Москва: ГУ ВШЭ, 312 с.
- Гончаренко, Л. Л., Конєва, А. В.,** (2017). Американська політика Ленд-лізу як форма військово-економічної допомоги СРР під час другої світової війни. *Сумська старовина*, (51), 77-87.
- Гурина, М. В.** (2015). Продовольственный ленд-лиз США. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, (12), 52-59.
- Данилов, Н. А.** (2009). Авиационные поставки по ленд-лизу в СССР в контексте стратегии антигитлеровской коалиции. *Вести. Волгоградского государственного университета*. Сер. 4, История, (2/16), 5-10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aviatsionnye-postavki-po-lend-lizu-v-sssr-v-kontekste-strategii-antigitlerovskoy-koalitsii/viewer>
- Закон о ленд-лизе.** (1941). URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/zakon-o-lend-lize.php>
- Іванов, С. В.** (2010) *Танки ленд-лиз в Красной армии*. Часть 1. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=73828
- Кащеев, Л. Б., Реминский, В.А.** (2000). *Автомобили ленд-лиз*. Рига: TORNADO, 57 с.
- Комарков, А.Ю.** (2013). Военно-морской ленд-лиз и организация его приемки в СССР (на примере Архангельского порта). *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*, (2), 43-47.

- Комарков, А.Ю.** (2013). Технологии ленд-лиза и Советский ВМФ 1941-1945 гг. *Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета*, (14), 1-10.
- Комарков, А. Ю.** (2012). Корабельный ленд-лиз для СССР в годы Великой Отечественной войны. *Общество. Среда. Развитие (TerraHumana)*, (4), .1-5.
- Котельников, В.Р.** (1991). Авиационный ленд лиз. *Вопросы истории*, (9-10), 223-227. URL: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/kotelnikov.htm
- Молтусов, В. А.** (2013). Ленд-ліз і економіка СРСР в роки Великої Вітчизняної війни. *Економіка і регіон*, (4), 135-140.
- Стеттиниус, Э.** (2000). *Ленд-лиз – оружие победы*. Москва.: Вече, 400 с. URL: http://royallib.com/book/stettinius_edvard/lend_liz___orugie_pobedi.html
- Фрадинський, О. А.** (2013). Ленд-ліз в СРСР як форма військово-економічної співпраці країн-союзників у II Світовій війні. *Історія торгівлі, податків та мита*, (1), 122–131.
- Фрадинський, О. А.** (2017). Ленд-ліз у СРСР: нафтова компонента. *Історія торгівлі, податків та мита*, (1-2 /15-16), 187- 202.

Инна Николина

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Оксана Вознюк

Львовский филиал Днепровского национального
университета железнодорожного транспорта
имени академика В.Лазаряна
кандидат педагогических наук, доцент (Украина)

**Объемы лизинговых поставок Советскому Союзу
в годы Второй мировой войны**

Аннотация. Целью статьи является попытка объективного освещения объема поставок в результате военно-экономического и политического сотрудничества Советского Союза с Великобританией и Соединенными Штатами, а также особенности их поступления и использования в СССР. Осуществлена попытка раскрыть роль иностранных технологий, поступивших по ленд-лизу в деле модернизации отечественного производства. Ведь с момента распада антигитлеровской коалиции и до последнего времени вопрос поставок в СССР всегда находились в эпицентре острых дискуссий в оценке вклада каждого из партнеров по антигитлеровской коалиции в дело победы над нацизмом. **Методология исследования** основана на использовании общенаучных принципов: историзма, научной объективности, системного подхода в анализе исторических процессов, которые рассматриваются. Эффективными оказались такие специальные исторические методы, как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, описательный, историко-системный. **Научная новизна исследования** определяется комплексной разработкой темы в тесной взаимосвязи событий, которые происходили в рассматриваемый период, обобщены данные о помощи по программе «Ленд-лиз» Советскому Союзу в годы Второй мировой войны. **Выводы.** На основе анализа историографической и источниковой базы, можно уверенно указывать, что поставки техники и сырья в СССР по программе ленд-лиза, по сути, спасли советское государство от краха в 1941-1942 гг. И помогли модернизировать определенные отрасли военного производства. Однако поступления зарубежных «оборонных материалов» сопровождалось множеством противоречий, особенно в 1941-1943 гг. Главным из них было медленное развертывание союзниками процесса поставок в СССР, что составляли в то время незначительную часть от советских потребностей. Ближе к концу войны вклад ленд-лизу в совокупный военный потенциал СССР существенно увеличился. Союзнические поставки в адрес СССР способствовали активизации исследований, внедрения достижений зарубежной конструкторской мысли в советских авиа, кораблестроении и т.д. и преодолению отставания СССР по ряду направлений военного производства.

К тому же, можно уверенно указывать на то, что Советский Союз принял роль «буфера» и выполнил то, ради чего США и Англия поставляли материалы, технологию и сырье, ведь советская государство должно было превратиться в плацдарм, с которого начнется освобождение Европы.

Ключевые слова: антигитлеровская коалиция, военно-экономическое сотрудничество, Вторая мировая война, ленд-лиз, поставки в Советский Союз.

Inna I. Nikolina

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Oksana M. Voznyuk

Lviv branch of the Dnipro National
University of Railway Transport
Ph.D (Pedagogy), Associate Professor (Ukraine)

Level of supplies of Lend-Lease for Soviet Union during the World War II

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to objectively identify the level of supplies as a result of military-economic and political cooperation of the Soviet Union with Great Britain and the United States, and features of their income and use in the USSR. Was made an attempt to reveal the role of foreign technologies that have been lend leased in the modernization of domestic production. After all, from the moment of the disintegration of the Anti-Hitler coalition until recently, the issue of supplies to the USSR has always been at the epicenter of intense discussions on assessing the contribution of each of the partners in the Anti-Hitler coalition to the victory over Nazism. The methodology of the research is based on the use of general scientific principles: historicism, scientific objectivity, a systematic approach in the analysis of historical processes under consideration. Such special historical methods as problem-chronological, comparative-historical, descriptive, historical-systemic proved to be effective. The scientific novelty of the research is determined by the comprehensive development of the topic in the close relationship of events that took place during this time, summarized data on assistance under the program "Lend-Lease" to the Soviet Union during World War II. Conclusions. Based on the analysis of the historiographic and source base, it is safe to say that the supply of equipment and raw materials to the USSR under the Lend-Lease program essentially saved the Soviet state from collapse in 1941-1942 and helped in modernizing certain branches of military production. However, the income of foreign "defense materials" was accompanied by many contradictions, especially in 1941-1943. The main one was the slow deployment of the Allied supply process in the USSR, which at that time was a small part of needs of Soviet Union. Towards the end of the war, the contribution of the Lend-Lease to the overall military potential of the USSR increased significantly. Allied supplies to the USSR contributed to the intensification of research, the implementation of the achievements of foreign design thought in Soviet aircraft, shipbuilding, etc., and overcoming the lag of the USSR in a number of areas of military production. In addition, it is safe to say that the Soviet Union took on the role of "buffer" and did what the United States and Britain supplied materials, technology, and raw materials for, as the Soviet state should become the springboard for the liberation of Europe.*

Key words: *Anti-Hitler coalition, military-economic cooperation, World War II, Lend-Lease, supplies for Soviet Union.*

References:

- Atlanticheskaya khartiya.** (1941). [Atlantic Charter]. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/atlanticheskaya-khartiya.php> [in Russian].
- Baranovsjka, V. M., Dakhno, I. I. (2011).** Dejaki aspekty lend-lizu [Some aspects of lend-lease] *Ekonomika ta derzhava - Economy and State*, 12, 10-14. [in Ukrainian].
- Berezhkov, V. M. (1993).** *Kak ya stal perevodchikom Stalina [How I became a translator of Stalin]*. Moskva: DEM, 400 s. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/berezhkov_vm/index.html [in Russian].
- Butenina, N. V. (2004).** *Lend-liz: sdelka veka [Lend-Lease: the deal of the century]*. Moskva: GU VShE, 312 s. [in Russian].
- Bighun, I., Butko, S., V'jatrovych, V., Ghalushko, K., Ghorobecj, S., & Ghromenko, S. (2016).** *Vijna i mif. Nevidoma Drugha svitova [War and myth. Unknown World War II]*. Kharkiv: Knyzhkovyj Klub «Klub Simejnogho Dozvillja», 272 s. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1051295> [in Ukrainian].
- Gurina, M. V. (2015).** *Prodovolstvennyy lend-liz SShA [Food Lend-Lease of USA]*. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskienauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki – Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and history of art. Questions of theory and practice*, 12, 52-59. [in Russian].
- Ghoncharenko, L.L., Konjeva, A.V., (2017).** *Amerykansjka polityka Lend-lizu jak forma vijsjkovo-ekonomichnoji dopomoghy SRR pid chas drughoji svitovoji vijny [American policy of the lend-lease as a form of military and economic assistance to the SSR during World War II.] Sumsjka starovyna - Sumy antiquity*, 51, 77-87. [in Ukrainian].
- Danilov, N. A. (2009).** *Aviatsionnye postavki po lend-lizu v SSSR v kontekste strategii antigitlerovskoy koalitsii [Air supplies on Lend- Lease in the USSR in the context of the strategy of the Anti-Hitler*

coalition]. *Vesti. Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta - News. Volgograd State University, Ser. 4, Istorija, 2/16*, 5-10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aviatsionnye-postavki-po-lend-lizu-v-sssr-v-kontekste-strategii-antigitlerovskoy-koalitsii/viewer> [in Russian].

Zakon o lend-lize. (1941). [Lend Lease Act]. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/zakon-o-lend-lize.php> [in Russian].

Ivanov, S. V. (2010). *Tanki lend-liz v Krasnoy armii [Lend-Lease tanks in the Red Army]*. Chast 1. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=73828 [in Russian].

Kashcheev, L. B., Reminskiy V.A. (2000). *Avtomobili lend-liz [Lend-Lease cars]*. Riga: TORNADO, 57 s. [in Russian]

Komarkov, A. Yu. (2013). Voenno-morskoy lend-liz i organizatsiya ego priemki v SSSR (na primere Arkhangel'skogo porta) [Naval Lend-Lease and the organization of its acceptance in the USSR (on the example of the port of Arkhangelsk)]. *Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana) – Society. Environment. Development (Terra Humana)*, 2, 43-47. [in Russian]

Komarkov, A. Yu. (2012). Korabelnyy lend-liz dlya SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy vojny [Ship Lend-Lease for USSR during the Great Patriotic War]. *Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana) – Society. Environment. Development (Terra Humana)*, 4, 1-5. [in Russian]

Komarkov, A. Yu. (2013). Tekhnologii lend-liza i Sovetskiy VMF 1941-1945 gg. [Lend-Lease technologies and the Soviet Navy in 1941-1945]. *Trudy Istoricheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta – Proceedings of the Faculty of History of St. Petersburg University*, 14, 1-10. [in Russian]

Kotel'nikov, V.R. (1991). Aviatsionnyy lend-liz. [Aviation Lend-Lease]. *Вопросы истории - Questions of history*, 9-10, 223-227. URL: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/kotelnikov.htm [in Russian]

Moltusov, V. A. (2013). Lend-liz i ekonomika SRSR v roky Velykoj Vitchyzn'janoi vijny [Lend-lease and the economy of the USSR during the Great Patriotic War.]. *Ekonomika i region - Economy and region*, 4, 135-140. [in Russian]

Stettinius, E. (2000). *Lend-liz – oruzhie pobedy [Lend-Lease: weapon of victory]* Moskva.: Veche, 400 s. URL: http://royallib.com/book/stettinius_edvard/lend_liz___orugie_pobedi.html [in Russian]

Fradynskij, O. A. (2013). Lend-liz v SRSR jak forma vijs'kovo-ekonomichnoi spivpraci krajins'ozuznykiv u II Svitovij vijni [Land lease in the USSR as a form of military-economic cooperation of allied countries in World War II]. *Istorija torghivli, podatkov ta myta - History of trade, taxes and duties*, 1, 122–131. [in Ukrainian].

Fradynskij, O. A. (2017). Lend-liz u SRSR: naftova komponenta [Land lease in the USSR: the oil component.]. *Istorija torghivli, podatkov ta myta - History of trade, taxes and duties*, 1-2 /15-16, 187-202. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 05.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.05.2020 р.

Олена Цимбалюк

Житомирський державний університет імені Івана Франка

аспірантка (Україна)

e-mail: alonuhka.zet@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8871-3050>

Норми та аномалії моди періоду «розвиненого» соціалізму

Анотація. Мета статті. На основі використання методу дихотомічного зіставлення понять «норма/аномалія» охарактеризувати особливості розвитку та проявів моди в Радянському Союзі періоду брежнєвського «застою» у контексті відповідності політичним та соціально-економічним завданням комуністичної влади. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу й узагальнення), спеціально-історичних (порівняльного, хронологічного та історико-системного) у поєднанні з принципами історизму та об'єктивності, методі контент-аналізу класичних «модних» часописів та сатиричних журналів «Перець» і «Крокодил». **Наукова новизна** роботи полягає у спробі проаналізувати феномен «моди» в Радянському Союзі періоду кінця 60-х початку 80-х рр. ХХ ст. з погляду наявності «норм» та «аномалій», як двох взаємопов'язаних складових модних тенденцій, які були притаманні радянському суспільству в окреслений період. **Висновки.** Явище моди в Радянському Союзі поєднувало в собі дві складові – «норми» та «аномалії». «Норми» моди були підпорядковані ідеології комуністичної партії та слугували формуванню «правильного» образу і зовнішнього вигляду радянського громадянина на протизвагу представникам капіталістичного світу. Засобами трансляції стандартизованих радянських модних тенденцій виступали мережа Будинків моделей та журнали мод. Однак у період так званого «брежнєвського застою» у сфері розвитку радянської модної індустрії відбуваються значні трансформації, що були спричинені внутрішніми соціально-економічними та зовнішніми факторами. До перших відносились: конфлікт між проблемами у функціонуванні легкої промисловості, покращенням добробуту населення, що викликало «споживчий бум» й спровокувало дефіцит товарів широкого вжитку, які в радянському виконанні не відрізнялись якістю. Друга група факторів пов'язувалась із специфікою модної індустрії, яка не може бути абсолютно закритою.

Попри обмеження, інформація про тенденції та зразки західної моди поширювалась на сторінках журналів мод, опосередковано з кіно- та теле-екранів, спричиняючи виникнення та розповсюдження так званих «аномалій» моди. Ситуацію радянської одноманітності погіршувало непереборне прагнення жінок виглядати гарно. «Аномалії» моди в радянській державі пов'язувались не лише із появою хіпі на вулицях великих міст, вони проявлялись і в постійній прихованій боротьбі із «нормованою» радянською «скромністю» в одязі. Разом із іншими факторами, які не входять до предмету нашого дослідження, це призвело до формування нових явищ та практик у повсякденному житті населення, наростання та в майбутньому загострення кризи комуністичної системи.

Ключові слова: аномалії, журнали мод, «застій», мода, норми, відхилення.

Постановка проблеми. Радянська мода – це складне та неоднозначне явище, для якого характерні поєднання культурних, соціальних та ідеологічних факторів. Мода в радянській державі не лише впливала на зовнішній вигляд людини, а й виступала засобом формування суспільної свідомості та соціальних цінностей.

Зовнішній вигляд радянської людини мав відповідати встановленим державою стандартам, згідно з якими одяг мав бути доступним, зручним, практичним і, що не менш важливо, мав показувати відмінність радянських громадян від представників капіталістичних країн. Не дивлячись на активну пропаганду образу радянської людини та соціалістичного способу життя, в умовах дефіциту епохи «застою» на теренах СРСР та УРСР відповідно поширюється одяг закордонного виробництва.

Так, мода в період розвиненого соціалізму поєднує в собі два протилежних явища – одяг, регламентований державою, і зразки західної моди, які не відповідали встановленим стандартам зовнішнього вигляду радянської людини.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблематику становлення і розвитку моди в Радянському Союзі та УРСР, її впливу на суспільство в своїх працях розглядає значна кількість дослідників. В основному наукові доробки цієї тематики присвячені характеристиці загальних тенденцій моди [Гофман, 1994], еволюції модної сфери [Васильев, 2010], історії моди та

моделювання одягу в Радянському Союзі та Україні в різні періоди його розвитку [Журавлев, Гронов, 2013; Тканко, 2011], аналізу радянських і закордонних журналів мод [Венгерська, 2019; Корнієнко, 2018b], структури індустрії моди в СРСР [Корнієнко, 2018a] та висвітленню проявів явища антимоди [Ахмадыкіна, 2017; Романов, Ярская-Смирнова, 2005; Гладка, 2015]. У цих працях мода та антимода розглядаються як антиподи, які сформувалися в суспільстві під впливом політичних та соціально-економічних особливостей розвитку радянської держави.

Для визначення особливостей розвитку моди в СРСР періоду 20-30-х рр. ХХ ст. Лебіна Н. Б. запропонувала використати дихотомію «норма/аномалія». Під поняттям «норма» дослідниця розуміє деталізовані правила поведінки, в яких чітко закріплено права та обов'язки учасників суспільних відносин. «Норми» відповідають офіційній ідеології та закріплені в державних актах. «Аномалія» – це протилежне до «норми» явище, яке проявляється у відхиленні від встановлених державою та соціальними інститутами приписів [Лебіна, 1999 : 11-18]. Так, мода є феноменом, який поєднує в собі дві складові – визнані та невизнані державою моделі одягу, «правильний» та «неправильний» зовнішній вигляд радянської людини.

Проблематика формування модних тенденцій в Радянському Союзі та УРСР від середини 60-х – до початку 80-х рр. ХХ ст. з позицій методу дихотомічного співставлення по відношенню до понять «норма/аномалія» залишається невивченою.

Метою статті є: на основі використання методу дихотомічного зіставлення «норма/аномалія» охарактеризувати особливості розвитку та проявів моди в Радянському Союзі періоду брежнєвського «застою» у контексті відповідності політичним та соціально-економічним завданням комуністичної влади.

Виклад основного матеріалу. Дослідженню явища «моди» приділяють увагу представники філософії, психології, соціології, історії, етнографії, естетики та інших наукових галузей. Саме тому поняття «мода» має надзвичайно велику кількість трактувань.

Український радянський «Словник іншомовних слів» вказував на латинське походження цього терміну (від лат. *modus* – міра, правило) і роз'яснював його значення так: «нетривале поширення певних смаків, що виявляється у зовнішніх формах побуту, особливо в одязі. Нестійка, мінуща популярність» [Мельничук, 1975 : 442].

Соціолог О. Б. Гофман розуміє моду як одну з форм, механізмів соціальної регуляції та саморегуляції людської поведінки, індивідуального, групового та масового [Гофман, 1994 : 9]. Він виділив два ключові структурні елементи моди: модні стандарти та модні об'єкти. Модні стандарти – це визначені модні способи, правила поведінки чи дії. Модні об'єкти – це будь-які об'єкти, які стали «модними»: одяг, їжа, музика, живопис, література, архітектура, види спорту і т. д. [Гофман, 1994 : 11]. Найбільш поширеним об'єктом моди є саме одяг.

В усі часи мода віддзеркалювала характерні риси різних історичних періодів. Стан розвитку економіки, політична ситуація, ідеологія прямо відображалась на модних тенденціях.

Дослідники встановили закономірність між посиленням політичного режиму та регламентацією моди аж до детальних приписів, які стосувались зовнішнього вигляду особистості. Найбільше посилення державного контролю та втручання влади в розвиток феномену моди проявилось у радянську епоху [Дианова, 2018 : 72].

На думку А. Бобріхіна та С. Егорова, протягом майже всієї історії Радянського Союзу зберігалось інтуїтивне розуміння того, що відмінність, унікальність обраного шляху розвитку держави вимагає певної зримої стилістичної відповідності вигляду його громадян і того предметного світу, в якому вони існують. Разом з політичним устроєм та економічною системою будувалась і візуальна реальність [Бобріхін, Егоров, 2015 : 2].

На зорі радянської влади мода була визнана буржуазним явищем, яке несумісне із пролетарським суспільством. З'явилися навіть ідеї ввести щось на кшталт уніформи замість звичного «побутового» костюму. Потім намагались створити дещо ефемерне під назвою «радянська мода», хоча поняття «мода» – явище, по суті, інтернаціональне. Однак нормований розподіл, який існував у різних формах всі роки радянської влади, специфіка соціалістичної моделі виробництва та інформаційний голод, як і дефіцит товарів, робили неможливим нормальний розвиток моди в СРСР [Зусева, Евсеєва, Іванова, 2012 : 10].

Отже, можна стверджувати, що з приходом до влади представників нової більшовицької влади, у сфері моди відбуваються важливі трансформаційні процеси, які пов'язані зі зміною звичних канонів зовнішнього вигляду, встановлених «норм». Відбувається формування та насадження приписів, які регулювали сферу моди та були спрямовані на створення нового образу радянської людини.

Специфіка радянської моди полягала в тому, що визначальний вплив на неї мала ідеологія та політика. Влада намагалась використати моду як інструмент здійснення політики культурного націоналізму, ідеологічного маніпулювання масами. Одяг сприяв перетворенню окремо взятої особи в «ідеальну шестерню», «гвинтик» у соціальному механізмі. При цьому

мода соціалізму стала відображенням і вираженням радянської уніфікованості, зарегламентованого мислення і поведінки. Масове виробництво одягу, яке відповідало запитам влади, насаджувало масовий смак у споживачів [Виниченко, Найманхова, Штиб, Курманова, 2013 : 117].

Одним з показових періодів насадження «норм» та формування «аномалій» у модній сфері Радянського Союзу та УРСР, можна вважати період «розвиненого» соціалізму. Суттєвим фактором, який впливав на становлення радянської моди в окреслений історичний період, були економічні процеси. Ще на початку 1960-х рр. керівництво держави визнало підвищення добробуту населення одним з найважливіших пріоритетів. Доходи громадян у вигляді заробітних плат значно зросли, що призвело до виникнення так званого «споживчого буму». Але радянська промисловість не змогла забезпечити зростаючі потреби населення в товарах широкого вжитку, зокрема й одягу. Відставання легкої промисловості у порівнянні з іншими галузями, низька якість продукції та нераціональний розподіл товарів створювали труднощі у прагненні населення наслідувати моду [Виниченко, 2011].

На думку Журавльова С. В. та Гронова Ю., саме на період 60-70-х рр. ХХ ст. припадає формування радянської модної індустрії як особливої сфери економіки, що поєднувала виробництво та збут товару. Ця сфера з моменту свого виникнення була змушена підлаштовуватись до вже існуючої економічної системи. Як зазначають вище названі дослідники, протягом 1960-1980-х рр. не було створено єдиної системи моделювання і конструювання одягу. Почали діяти одразу декілька досить автономних одна від одної відомчих систем моделювання та виготовлення одягу: Мінлегпром СРСР, Мінпобут СРСР, а також Міністерство торгівлі СРСР. Вони створювали власні конструкторські бюро й організації з моделювання одягу та лобювали свої інтереси в уряді країни [Журавлев, Гронов, 2013 : 110].

Створені представництва модної індустрії зобов'язані були діяти відповідно до проголошеної на XXV з'їзді ЦК КПРС ідеологеми «радянського способу життя» [Б. а., 1976 : 113]. Для сфери моди це означало впровадження й поширення «норм» «граничності» та «раціональності» в споживанні матеріальних благ. Головними критеріями одягу та зовнішнього вигляду стають «практичність», «непримітність», «скромність» [Клинова, 2014 : 141].

Поширення встановлених державою «норм» моди відбувалось через розгалужену мережу закладів: Будинки моделей, Центральний науково-дослідний інститут швейної промисловості, спеціальне художньо-конструкторське бюро, Всесоюзний інститут асортименту легкої промисловості та культури. У Будинках моделей проходили регулярні покази нових фасонів одягу, у виставкових залах працювали постійно діючі колекції нових моделей одягу, організували колективні поїздки працівників Будинків моделей на підприємства, фабрики, заводи, у колгоспи й радгоспи з демонстраціями моделей одягу й доповідями про те, як красиво одягатися тощо.

Київський і Львівський будинки моделей видавали спеціалізовані альбоми та журнали мод. Майже всі будинки моделей виготовляли викройки та картинки нових моделей одягу, які продавали населенню. Існувала практика інформування населення через періодичні видання щодо придбання викроек одягу в певному Будинку моделей [Корнієнко, 2018a : 20]. Спеціалізовані журнали та буклети стали основним засобом пропаганди «радянського стилю». Серед найбільш тиражованих періодичних видань, які впливали на формування уявлень про моду та повсякденність в УРСР, доцільно виділити суспільно-політичний часопис «Радянська жінка».

Український республіканський часопис «Радянська жінка» почали видавати у Києві з січня 1946 року. Часопис виходив щомісячно, й був найбільш тиражованим та популярним серед українських жіночих суспільно-політичних журналів. На сторінках «Радянської жінки» розміщувались матеріали, у яких розкривався вплив комуністичної партії на суспільство, значення з'їздів КПРС, публікувались різноманітні постанови та звернення до жіноцтва, тематичні рубрики про красу, здоров'я, кулінарію, домашнє господарство, спорт, моду тощо [Корнієнко, 2018b : 81].

Значна кількість матеріалу стосувалась саме моди. Художники-модельєри надавали зразки різноманітного одягу – робочого, повсякденного, святкового, для відпочинку, спорту тощо. Кожного сезону публікувались нові моделі, які відповідали встановленим державним нормам. Влітку 1967 р. жінкам пропонували носити сукні прямого, напівприталеного, сарафанного фасону, розширеного від плеча або пройми. Рекомендувалось використовувати для пошиття натуральні тканини, такі як штапель чи бавовну. [Юзефова, 1967 : 33 ; Б. а., 1967 : 30]. Влітку 1969 р. до уваги читачок було представлено моделі суконь з парчі, простої форми, в так званому стилі чоловічої сорочки з характерним стоячо-відкладним коміром та манжетами. Майже до всіх моделей пропонували широкий пояс з пряжкою [Б. а., 1969 : 30-31]. На початку 80-х рр., як і в попередні роки, перш за все пропагують

зручний і практичний повсякденний одяг. Розробники рекомендували доповнювати сукні і костюми аксесуарами – шарфами, косинками, тоненьким паском, ґудзиками [Б. а., 1981 : 30-31].

Значна увага приділялась розробці моделей робочого одягу. Це і робочі костюми, і робочі халати з фігурними кишенями та паском, напівкомбінезони, сукні з фартушками для працівниць промисловості [Б. а., 1966а : 28-29], для роботи в полі та занять у школі механізаторів пропонували комплект з напівкомбінезона з двома блузами, теплої куртки, брюк та шерстяної сукні [Б. а., 1969 : 28-29].

Звертали увагу радянські дизайнери і на моделі жіночого одягу для весілля. До РАЦСу пропонували йти в світлому костюмі або в сукні-костюмі. Модельєри радили утримуватись від складних фасонів весільного вбрання. Простий крій, елегантність та скромність – ось вимоги до сукні молодії. Фату пропонували робити короткою або одягати невеличкий капелюшок [Б. а., 1966 : 30]. Поширеними були моделі одягу з використанням народних мотивів: українських та російських. Це і повсякденні сукні [Ровна, 1967 : 33 ; Б. а., 1966с : 28], і хустини [Пижова, 1969 : 17] , і весільне вбрання з мереживом [Б. а., 1968 : 26-27].

У додатках до журналу «Радянська жінка» завжди можна було знайти викройки жіночого, чоловічого та дитячого одягу. Можна зустріти статті присвячені плетеному одягу [Клинова, 2014 : 141]. А вже в 1970-1980-ті рр., поширилась мода на трикотаж і радянські жінки захопились плетінням модних та практичних речей спицями і гачком. Швейні машини, як і тканина, коштували дорого, а модний трикотаж багатьом здавався більш вигідним ніж пошита сукня [Журавлев, Гронов, 2013 : 416.]

З 1977 р. майже у кожному випуску журналу «Радянська жінка» розміщувались візерунки, елементи української вишивки. Виготовлення та декорування одягу власноруч стають нормою для повсякденного життя радянської жінки, адже в країні, у зв'язку з невдалими економічними реформами, все більше зростає дефіцит товарів народного споживання, зокрема й одягу.

Окрім загальних соціально та ідеологічно витриманих журналів мод, існували спеціалізовані видання, які видавались незначними тиражами і були доступні для обмеженого кола осіб. Так, в країні, де «всі рівні», мода потрапила до категорії, доступ до якої мало лише коло обраних: партійні й державні чиновники з дружинами, керівники підприємств і установ, викладачі вищих навчальних закладів, митці різних напрямів та ґатунків [Венгерська, 2019 : 220].

Артем Федорович Сергєєв, у своєму інтерв'ю Богомолу О. О., згадував: «Костюми для перших осіб держави з кінця 1950-х років шили в спеціальному ательє на початку Кутузовського проспекту. Звичайно, самі вожді туди не приїжджали, примірки проходили або на роботі, або в домашніх умовах, але дружини членів Президії ЦК, а потім і Політбюро бували там». [Богомолу, 2016 : 114-115]. Також для представників номенклатури існували окремі спеціальні магазини, де можна було придбати одяг та інші речі закордонного виробництва.

Перші леді УРСР одягались у Київському будинку моделей. Модні покази відвідували дружини перших секретарів ЦК КПУ Іраїда Шелест, Рада Щербицька, співачка Євгенія Мірошніченко, заступник голови Радміну УРСР Марія Орлик, бувала і Раїса Горбачова та ін. [Макаренко, 2017 : 8].

Отже, основними «нормами» моди в радянській державі періоду «брежнєвського застою» стають: раціональне споживання товарів широкого вжитку, практичний та скромний одяг, виготовлення та декорування одягу власноруч. Трансляція встановлених «норм» відбувалась через мережу закладів модної індустрії та періодичні видання. Доступність кращих зразків одягу для партійних і державних чиновників та їх дружин також стає «нормою» в радянському соціумі 60-80-х рр. ХХ ст. Та якщо розглядати цей факт у світлі постулату «рівності», який проголошувала комуністична партія, то його доцільно віднести до «аномалій» моди соціалістичної держави.

Феномен моди в Радянському Союзі та УРСР окресленого історичного періоду, не обмежується названими прикладами. Серед різних соціальних груп все більше поширюються зразки закордонного одягу, які набувають популярності, а отже, стають модними.

Важливе значення у формуванні модних вподобань радянського населення відіграло радянське та зарубіжне кіно. Радянські кіноактриси із закордонних поїздок привозили нові сукні, косметику, образи, які потім демонстрували своїм прихильницям, а ті так само наслідували їх. Найпопулярнішим жіночим образом того періоду став образ героїні Барбари Брільської у кінострічці «Іронія долі, або з легким паром». Після виходу кінострічки, набули популярності дублянки з натуральним хутром, хутряна шапка та сукня у стилі сафари [Кузьменко, Іванова, 2018 : 298].

Західна мода проникала і поширювалась по території Радянського Союзу через громадян, які виїжджали за кордон у ділові, творчі та туристичні поїздки. Інформація про модні напрямки, як і самі речі, стають все більш доступними, посилюються неофіційні практики одягу [Кузьменко, Іванова, 2018 : 297].

Першими «аномаліями» моди в Радянському Союзі стали міні-спідниці, жіночі брюки і шорти, які з'явилися в СРСР та УРСР у другій половині 1960-х років. Вони категорично суперечили встановленій «нормі» «скромності». Штани в гардеробі жінки були практично моветоном [Тканко, 2011 : 288]. Також радянські модники носили брюки-кльош, батники, сукні-сорочки, блискучий одяг в стилі диско, взуття на платформі та ін. [Зусева, Евсеєва, Іванова, 2012 : 36] Набув популярності й верхній одяг з штучного хутра [Кузьменко, Іванова, 2018 : 298].

У 70-ті роки особливим шиком вважалось мати джинси. Автентичні американські джинси в Україні були дорогими, до того ж, їх важко було придбати, що, натомість, сприяло швидкому налагодженню їх випуску з місцевих тканин, якість яких далеко не відповідала оригіналу [Тканко, 2011 : 288].

Придбати одяг з-за кордону можна було у спеціалізованих магазинах «Берізка», «Каштан», у комісійних магазинах та на так званому «товчку». Для пересічних громадян покупки в спецмагазинах були недоступними. Товар там відпускався за валюту або за спеціалізованими чеками. Такі магазини в основному обслуговували іноземців, працівників дипломатичного корпусу або валютних спекулянтів. Одним з найбільш популярних товарів «Берізки» у 1960-х рр. були імпорتنі тканини, наприклад, литовський кримплен та оксамит, а також нитки мохер. А вже 1970-ті рр. в основному купували готовий одяг [Іванова, 2018 : 213].

Речі іноземного виробництва також можна було придбати в комісійних магазинах. Товари в ці магазини поставляли дипломатичні працівники, співробітники торговельних підприємств, моряки торгового флоту та особи, які були у закордонних відрядженнях. Слід відмітити, що купити хороші імпорتنі речі в комісійному магазині було складно. По-перше, ціни були високі для середньостатистичних радянських громадян, а по-друге, найкращі речі в магазині швидко розходились «по своїх», тобто по «блату» [Твердюкова, 2013 : 88].

У таких умовах набуває популярності явище «фарцування» – заборонений перепродаж (спекуляція) практично недоступних дефіцитних імпортних товарів пересічним радянським покупцям [Ахмадыкіна, 2017]. Фарцувальників переслідували правоохоронні органи, їх притягували до різних видів відповідальності, влаштовували облави. Та населення, яке хотіло гарно одягатись, але не мало можливості купувати дефіцитні товари, все частіше користувались їх послугами [Романов, Ярская-Смирнова, 2005 : 61].

Ще одним прикладом «аномалій» виступає молодіжна мода субкультури хіпі, яка з'явилась та поширилась на теренах СРСР та Радянської України у 1967-1968 рр. З появою хіпі поширився стиль унісекс, характерною рисою якого був однаковий крій жіночого та чоловічого одягу. Вплинув він і на довжину волосся [Васильєв, 2010 : 259]. В одязі хіпі використовували найяскравіші, кислотні барви, зображали дивні візерунки, концентричні кола всіх кольорів веселки і неправильної форми [Кухар, 2012].

Безумовно, представники радянського режиму не могли не реагувати на носіїв субкультури хіпі, адже вони зі своїм духом свободи та ідеєю анархізму несли загрозу всій системі, а не лише «нормованій» модній індустрії. Один з лідерів українських хіпі Алік Олисевиц згадує, що «легковірну» молодь переслідували за одяг та довге волосся в навчальних закладах і на роботі [Гладка, 2015].

Як бачимо, в стандартизованому радянському суспільстві з другої половини 60-х рр. ХХ ст. з'являється все більше зразків модного одягу, які не відповідали офіційно визнаній моді та встановленим «нормам» зовнішнього вигляду радянської людини. Найбільшу популярність у населення отримали джинси, міні-спідниці, жіночі брюки, яскраві штучні тканини, вироби із штучного хутра тощо. Шляхи поширення «аномалій» моди були найрізноманітніші: кіно, іноземні журнали мод, спеціалізовані та комісійні магазини, спекулянти-фарцувальники тощо.

Поява та поширення «аномальних» модних тенденцій викликали стурбованість та побоювання серед представників влади. Одним із засобів боротьби з «аномаліями» моди, які суперечили радянському способу життя та комуністичній моралі, було обрано висміювання та сатира. Одними із інструментів у протиборстві із захопленнями закордонною модою стали сатиричні журнали «Крокодил» і «Перець».

Найбільш поширеними стали карикатури, в яких висміювались ті чи інші соціальні девіації (в радянському розумінні), у сфері моди. Наприклад, жарти з модного на той час предмету гардеробу – жіночих брюк, які були предметом карикатурних зображень Гончарова С. [Гончаров, 1974 : 9] та Крилова О. [Крилов, 1975 : 1]. На карикатурі «Повинен же я чимось відрізнятись від наших жінок...» автор зобразив чоловіка у жіночій сукні, підкреслюючи безглуздість такої модної «аномалії» як жіночі брюки [Гончаров, 1974 : 9].

Уніфікація жіночого та чоловічого одягу також підпадала висміюванню. Серед карикатур середини 70-х рр., малюнок Герасимчука С. «Зараз точно будемо знати: дівчина чи хлопець» [Герасимчук, 1974 : 14]. Автор кепкував над складністю візуального визначення приналежності

особи до жіночої чи чоловічої статі, на його думку, лише біля дверей громадського туалету можна зрозуміти, хлопець то з довгим волоссям, чи дівчина в брюках.

Чи не найбільше потерпали від кепкувань представники субкультури хіпі. Їх висміювали за довге волосся у чоловіків та незрозумілі зачіски у жінок [Кукрыниксы, 1974 : 1], одяг в латках [Шукава, 1976 : 1], «аморальну» поведінку в громадських місцях [Цветкова, 1976 : 1]. Створювали також карикатури, що мотивували свідомих радянських громадян перевиховувати та контролювати членів соціуму, які піддалися негативному впливу капіталістичного Заходу. Наприклад, карикатура Горохова Є. «За вуздечку» показує нам як радянські чоловік та жінка тримають за вуса представника хіпі, спиняючи та контролюючи його таким чином [Горохов, 1976 : 1].

Але, не дивлячись на діяльність влади, «заборонений плід» і дефіцит модного одягу у відкритій торговельній мережі не лише підігрівали суспільний інтерес до «аномалій» моди, але й сприяли захопленню населення престижними і кітчевими речами. Влада вже у 1970-х рр., розуміючи необхідність змін в організації виробництва модного одягу, із останніх сил трималась за ідеологічні стереотипи та встановлені «норми». Питання моди все більше набувало політичного характеру.

Висновки. Явище моди в Радянському Союзі поєднувало в собі дві складові – «норми» та «аномалії». «Норми» моди були підпорядковані ідеології комуністичної партії та слугували формуванню «правильного» образу і зовнішнього вигляду радянського громадянина на протигагу представникам капіталістичного світу. Засобами трансляції стандартизованих радянських модних тенденцій виступали мережа Будинків моделей та журнали мод. Однак в період так званого «брежнєвського застою» у сфері розвитку радянської модної індустрії відбуваються значні трансформації, що були спричинені як внутрішніми соціально-економічними та зовнішніми факторами. До перших відносились: конфлікт між проблемами у функціонуванні легкої промисловості, покращенням добробуту населення, що викликало «споживчий бум» й спровокувало дефіцит товарів широкого вжитку, які в радянському виконанні не відрізнялись якістю. Друга група факторів пов'язувалась із специфікою модної індустрії, яка не може бути абсолютно закритою.

Попри обмеження, інформація про тенденції та зразки західної моди поширювалась на сторінках журналів мод, опосередковано з кіно- та теле-екранів (модні образи героїв фільмів, в переважній більшості польських), спричиняючи виникнення та розповсюдження так званих «аномалій» моди. Ситуацію радянської одноманітності погіршувало непереможне прагнення жінок виглядати гарно. «Аномалії» моди в радянській державі пов'язувались не лише із появою хіпі на вулицях великих міст, вони проявлялись і в постійній прихованій боротьбі із «нормованою» радянською «скромністю» в одязі. «Хіпарі» зі своїм духом свободи та прихильністю до анархізму несли загрозу існування системи, а непереможне прагнення жінок до краси стало ще одним елементом її загального неприйняття. Разом із іншими факторами, які не входять до предмету нашого дослідження, це призвело до формування нових явищ та практик в повсякденному житті населення, наростання та в майбутньому загострення кризи комуністичної системи.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редакційної колеги журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ахмадыкіна, А. А.** (2017). «Фарцовка» в СССР в 1950-х – 1980-х гг.: отрасль теневой экономики и практика советской реальности. «Научно-практический электронный журнал «Аллея Науки», ИП Шелистов Денис Александрович (Издательский центр "Quantum") (Томск), 16, Режим доступу: https://elibrary.ru/download/elibrary_32421867_61478860.pdf.
- Б. а.** (1966а). Для роботи. *Радянська жінка*, 7, С.28-29.
- Б. а.** (1966б). До весілля. *Радянська жінка*, 3, С.30.
- Б. а.** (1966с). Комбіновані плаття. *Радянська жінка*, 7, С.28.
- Б. а.** (1967). Мода сьогодні і завтра. *Радянська жінка*, 7, С. 30.
- Б. а.** (1968). У найурочистіший день. *Радянська жінка*, 9, С.26-27.
- Б. а.** (1969а). Мода. Здрастуй, свято! *Радянська жінка*, 4, С. 30-31.
- Б. а.** (1969б). Трактористкам. *Радянська жінка*, 7, С.28-29.
- Б. а.** (1976). *КПСС. Съезд 25-й*, (1). Москва: Политиздат, 472 с.
- Б. а.** (1981). На кожен день. *Радянська жінка*, 10, С. 30-31.
- Бобрин, А. А., Егорова, С. И.** (2015) Одежда как средство формирования советской идентичности. *Концепт*, 18. Режим доступу: <http://e-koncept.ru/2015/75242.htm>
- Богомолов, А. А.** (2016). *Легенды первых лиц СССР*. Москва: Издательство АСТ, 320 с.

- Васильев, А. А.** (2010). *Этюды о моде и стиле*. Москва: Глагол, Альпина Паблишер, 592 с.
- Венгерська, В. О.** (2019). Журнали мод як віддзеркалення соціальної стратифікації радянського суспільства. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 48, с.207-223.
- Виниченко, И. В., Найманхова, Ж. М., Штиб, К. А., & Курманова, Л. Р.** (2013). Отношение советского общества к появлению альтернативной моды. *Омский научный вестник*, 1(115), с.117-180.
- Виниченко, И. В.** (2011). Социально-культурные процессы в советском обществе в эпоху «дефицита» и их влияния на моду. *Russian Journal of Education and Psychology*, 8. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-kulturnye-protsessy-v-sovetskom-obschestve-v-erohu-defitsita-i-ih-vliyanie-na-modu>
- Герасимчук, С.** (1974). Карикатура. *Перець*, 20, с. 14.
- Гладка К.** (2015). Хіпі Алік Олісевич: «Волосся для нас було символом свободи». *«Дзеркало тижня»*, 45. Режим доступу: <https://dt.ua/personalities/hipi-alik-olisevich-volossya-bulo-dlya-nas-simvolom-svobodi-.html>
- Гончаров, В.** (1974). Карикатура. *Перець*, 7, с. 9.
- Горохов, Е.** (1976). Карикатура. *Крокодил*, 16, с.1.
- Гофман, А. Б.** (1994). *Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения*. Москва: Наука, 160 с.
- Дианова, К. А.** (2018). Историко-психологические аспекты взаимовосприятия моды в СССР и на Западе (1920 - 1930-е гг.). *Сборник «Историко-психологические аспекты взаимовосприятия России и Западе»*: Материалы XLIV Междунар. науч. конф.(с. 71-76) Санкт-Петербург.
- Журавлев, С. В., & Гронов, Ю.** (2013). *Мода по плану: история моды и моделирования одежды в СССР 1917—1991* Москва: ИРИ РАН, 496 с.
- Зусева, В., Евсеева, Т., & Иванова, Н.** (2012). *Советский стиль*. Москва: Мир энциклопедий Аванта+, Астрель, 207 с.
- Иванова, А.** (2018). *Магазины «Березка»: парадоксы потребления в позднем СССР*. Москва: Новое литературное обозрение, 348 с.
- Клинова, М. А.** (2014). Советский модный дискурс второй половины 1970-х – 1980-х годов: эволюция трансруемых потребительских стратегий. *Вестник Пермского университета*, (4), 140-150.
- Корнієнко, О. В.** (2018а). Структура й особливості функціонування індустрії моди в УРСР у II половині ХХ ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, (3), 18-23.
- Корнієнко, О. В.** (2018b). Періодика УРСР 1950-1980-х рр. як інструмент впливу на моду та повсякденне життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України». Українознавство: історичні та філософські науки*, (27), 77-88.
- Крилов, О.** (1975). Карикатура. *Крокодил*, 6, с.1.
- Кузьменко, Ю. В., & Иванова, А. С.** (2018). Мода та дозвілля радянських жінок у 1960-1980-ті рр. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*, (92), 291-303.
- Кукрыниксы.** (1974). Карикатура. *Крокодил*, 34, с. 1.
- Кухар, В.** (2012). Явище субкультури хіпі в світі і на українських теренах. Режим доступу: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=2754>
- Лебина, Н. Б.** (1999). *Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы*. Санкт-Петербург: Летний сад, 320 с.
- Макаренко, В.** (2018). Киевский дом моделей одевал первых леди СССР. *КП в Украине*, (2620), с.8.
- Мельничук, О. С.** (1975). Словник іншомовних слів. Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 775 с.
- Пижова, С.** (1969). Улюблена нами хустина. *Радянська жінка*, 1962, 2, С.17.
- Ровна, Т.** (1967). За народними мотивами. *Радянська жінка*, 7, С.33.
- Романов, П., & Ярская-Смирнова, Е.** (2005). Фарца: Подполье советского общества потребления. *Неприкосновенный запас*, 5, С. 62-68.
- Твердюкова, Е. Д.** (2013). Комиссионная торговля в Советской России – СССР (1917–1991) *Вестник СПбГУ*, (4), 80-89.
- Тканко, З.** (2011). Мінімалізм і геометрія форм одягу в моді України 1960-х рр. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, (22),284-293.
- Цветкова, А.** (1976). Карикатура. *Крокодил*, 19, с.1.
- Шукава, Е.** (1976). Карикатура. *Крокодил*, 29, с. 1.
- Юзефова, Т.** (1967). Влітку у місті. *Радянська жінка*, 6, С.33.

Елена Цимбалюк

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
аспирантка (Украина)

Нормы и аномалии моды периода «развитого» социализма

Аннотация. Цель статьи. На основе использования метода дихотомического сравнения понятий «норма/аномалия» охарактеризовать особенности развития и проявлений моды в Советском Союзе периода брежневского «застоя» в контексте соответствия политическим и социально-экономическим задачам коммунистической власти. **Методология исследования** основана на общенаучных методах (анализа, синтеза и обобщения), специально-исторических (сравнительного, хронологического и историко-системного), методе контент-анализа классических «модных» журналов и сатирических журналов «Перец» и «Крокодил». **Научная новизна работы** заключается в попытке проанализировать феномен «моды» в Советском Союзе периода конца 60-х начала 80-х гг. XX в. с точки зрения наличия «норм» и «аномалий», как двух взаимосвязанных составляющих модных тенденций, которые были присущи советскому обществу в означенный период. **Выводы.** Явление моды в Советском Союзе объединяло в себе две составляющие – «норма» и «аномалии». «Нормы» моды соответствовали идеологии коммунистической партии и служили формированию «правильного» образа и внешнего вида советского гражданина в противовес представителям капиталистического мира. Средствами трансляции стандартизированных советских модных тенденций выступали сеть Домов моделей и журналы мод. В период так называемого «брежневского застоя» в сфере развития советской модной индустрии происходят значительные трансформации, которые были вызваны как внутренними социально-экономическими, так и внешними факторами. Несмотря на ограничения, информация о тенденциях и образцы западной моды распространялась на страницах журналов мод, косвенно с кино- и теле-экранов, вызывая возникновение и распространение так называемых «аномалий» моды. «Аномалии» моды в советском государстве связаны не только с появлением хиппи на улицах больших городов, они проявлялись и в постоянной скрытой борьбе с «нормированной» советской «скромностью» в одежде. Вместе с другими факторами, которые не входят в предмет нашего исследования, это привело к формированию новых явлений и практик в повседневной жизни населения, нарастание и в будущем обострения кризиса коммунистической системы.

Ключевые слова: аномалии, журналы мод, «застой», мода, нормы, отклонения.

Olena V. Tsymbaliuk

Zhytomyr Ivan Franko State University
graduate student(Ukraine)

Fashion Norms and Anomalies of developed socialism period

Abstract. The purpose of the article. To provide characterization of the fashion development and demonstration in the Soviet society, based on the dichotomous comparison of concepts «norm/anomaly», during Brezhnev's stagnation era in the context of correspondence to political and social-economical goals of the Communist power. **The methodology of the research** is based on general scientific methods (analysis, synthesis and generalization), special historical methods (comparative, chronological and historical-systemic methods) in combination with the principles of historicism and objectivity, content analysis of «fashionable» chronicles and satirical magazines «Perets» («The Pepper») and «Krokodyl» («The Crocodile»). **The scientific novelty of the research** is attained by an attempt to analyze the phenomenon of the concept «fashion» in the Soviet Union during the end of 60-ies – the beginning of 80-ies of the XX century through the lens of “norms” and «anomalies» as two interrelated components of fashion trends, typical of the Soviet society in the outlined period. **Conclusions.** The phenomenon of the Soviet fashion combined two components – «norms» and «anomalies». Fashion «norms» were subjected to the Communist ideology and served to form a «required» image and appearance of a Soviet citizen, in contrast to representatives of the capitalist world. A widespread net of «Fashion Houses» and fashion magazines stood as a means of distribution of standardized Soviet fashion trends. Nevertheless, in the so-called «era of stagnation» under Brezhnev's leadership the Soviet fashion industry suffered considerable transformations, initiated by both internal social-economic and external factors. The first category included conflicts between problems in consumer goods manufacturing functioning, improving population's welfare leading to a consumer boom and a deficit in consumer goods, chary of quality in

the Soviet manner. The second category of factors was connected with specificity of the fashion industry, which still had to function.

Despite the restrictions, the information about the trends and Western fashion samples were spread by fashion magazines and TV screens, thus generating and distributing the so called fashion «anomalies». The homogeneity of the Soviet fashion was aggravated by an inexpugnable desire of the Soviet women to look attractive. The freedom spirit and adherence to anarchism promoted by hippies threatened the existence of the system, and women's desire to be more beautiful became one more element of confronting the system. These factors in combination with those staying behind the subject of our research, initiated formation of new phenomena and practices in the Soviet population's everyday life, accrual and further exacerbation of the crisis in the Communist system.

Key words: anomalies, fashion magazines, stagnation era, fashion, norms, deviations.

References:

- Ahmadykina, A. A.** (2017). «Farcovka» v SSSR v 1950-h – 1980-h gg.: otrasl tenevoj ekonomiki i praktika sovetskoj realnosti [«Fartsovka» in the USSR in 1950-ies – 1980-ies: a Branch of Shadow Economy and Practice of the Soviet Reality]._«Nauchno-prakticheskij elektronnyj zhurnal «Alleya Nauki», IP Shelistov Denis Aleksandrovich (Izdatelskij centr "Quantum") (Tomsk), 16, Retrieved from https://elibrary.ru/download/elibrary_32421867_61478860.pdf [in Russian].
- B. a.** (1966a). Dlia roboty. [For Work]. *Radianska zhinka*, 7, S.28-29. [in Ukrainian].
- B. a.** (1966b). Do vesillia. [Before Wedding]. *Radianska zhinka*, 3, S.30. [in Ukrainian].
- B. a.** (1966s). Kombinovani plattia. [Combined Dresses]. *Radianska zhinka*, 7, S.28. [in Ukrainian].
- B. a.** (1967). Moda sohodni i zavtra. [Fashion Today and Tomorrow]. *Radianska zhinka*, 7, S. 30. [in Ukrainian].
- B. a.** (1968). U naiurochystishyi den. [On the High Day]. *Radianska zhinka*, 9, S.26-27. [in Ukrainian].
- B. a.** (1969a). Moda. Zdrastvui, sviato! [Fashion. Hello, Party!]. *Radianska zhinka*, 4, S. 30-31. [in Ukrainian].
- B. a.** (1969b). Traktorystkam. [For Female Tractor Operators]. *Radianska zhinka*, 7, S.28-29. [in Ukrainian].
- B. a.** (1976). KPSS. Sezd 25-j [The Communist Party of the Soviet Union, the 25th Meeting], (1). Moskva: Politizdat, 472 s (1). Moskva: Polytyzdat, 472 s. [in Russian].
- B. a.** (1981). Na kozhen den. [For Everyday]. *Radianska zhinka*, 10, S. 30-31. [in Ukrainian].
- Bobrihin, A. A., Egorova, S. I.** (2015) Odezhda kak sredstvo formirovanie sovetskoj identichnosti.[Clothes as a Means of Forming the Soviet Identity]. *Koncept*,18. Retrieved from <http://e-koncept.ru/2015/75242.htm> [in Russian].
- Bogomolov, A. A.** (2016). *Legendy pervykh lic SSSR*. [Legends of the USSR Leaders]. Moskva: Izdatelstvo ACT, 320 s. [in Russian].
- Dianova, K. A.** (2018). Istoriko-psihologicheskie aspekty vzaimovospriyatiya mody v SSSR i na Zapade (1920 - 1930-e gg.). [Historical and Psychological Aspects of Fashion Perception in the USSR and in the West (1920-1930-ies)]. *Sbornik «Istoriko-psihologicheskie aspekty vzaimovospriyatiya Rossii i Zapada»: Materialy XLIV Mezhdunar. nauch. konf.(s. 71-76) Sankt-Peterburg.* [in Russian].
- Gofman, A. B.** (1994). *Moda i lyudi. Novaya teoriya mody i modnogo povedeniya*. [Fashion and People. A New Theory of Fashion and Fashion Behaviour]. Moskva: Nauka, 160 s. [in Russian].
- Gorohov, E.** (1976). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 16, s.1. [in Russian].
- Herasymchuk, S.** (1974). Karykatura. [Caricature]. *Perets*, 20, s. 14. [in Ukrainian].
- Hladka, K.** (2015). Khipi Alik Olisevych: «Volossia dlia nas bulo symvolom svobody». «*Dzerkalo tyzhnia*», 45.[Alik Olisevych, the Hippie: "Hair was a Freedom Symbol For Us]. Rezhym dostupu: <https://dt.ua/personalities/hipi-alik-olisevich-volossya-bulo-dlya-nas-simvolom-svobodi-.html> [in Russian].
- Honcharov, V.** (1974). Karykatura. [Caricature]. *Perets*, 7, s. 9. [in Ukrainian].
- Ivanova, A.** (2018). *Magaziny «Berezka»: paradoksy potrebleniya v pozdnem SSSR*. [Magazines "Berezka": Paradoxes of Consuming in the Late Periods of the USSR History]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 348 s. [in Russian].
- Klinova, M. A.** (2014). Sovetskij modnyj diskurs vtoroj poloviny 1970-h – 1980-h godov: evolyuciya transruemykh potrebitelskikh strategij. [The Soviet Fashion Discourse of the Second Half of the 1970-ies – 1980-ies: Evolution of the Consumer Strategies]. *Vestnik Permskogo universiteta*, (4), 140-150. [in Russian].
- Korniienko, O. V.** (2018a). Struktura y osoblyvosti funktsionuvannia industrii mody v URSSR u II polovyni XX st. [Structure and Peculiarities of the Fashion Industry Functioning in the USSR in the Second Half of the XX Century]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*, (3), 18-23. [in Ukrainian].
- Korniienko, O. V.** (2018b). Periodyka URSSR 1950-1980-kh rr. yak instrument vplyvu na modu ta povsiakdenne zhyttia. [The USSR Periodicals as an Instrument of Influence on Fashion and Everyday

- Life]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia Ukrainy»*. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky, (27), 77-88. [in Ukrainian].
- Krilov, O.** (1975). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 6, s.1. [in Russian].
- Kukhar, V.** (2012). Yavlyshche subkultury khipi v sviti i na ukrainskykh terenakh. [The Phenomenon of Hippies in the World and in Ukraine]. Retrieved from <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=2754>[in Ukrainian].
- Kukryniksy.** (1974). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 34, s. 1. [in Russian].
- Kuzmenko, Yu. V., & Ivanova, A. S.** (2018). Moda ta dozvillia radianskykh zhinok u 1960-1980-ti rr. [Fashion and Leisure of the Soviet Women in 1960-1980-ies]. *Literatura ta kultura Polissia. Serii «Istorychni nauky»*, (92), 291-303. [in Ukrainian].
- Lebina, N. B.** (1999). *Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda: Normy i anomalii. 1920-1930 gody.* [Everyday Life of a Soviet City: Norms and Anomalies]. Sankt-Peterburg: Letnij sad, 320 s. [in Russian].
- Makarenko, V.** (2018). Kievskij dom modelej odeval pervykh ledi SSSR. [Kyiv Fashion House Made Clothes For First Ladies of the USSR]. *KP v Ukraine*, (2620), s.8. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. S.** (1975). *Slovnnyk inshomovnykh sliv.* [Dictionary of Foreign Words]. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi entsyklopedii AN URSSR, 775 s. [in Ukrainian].
- Pyzhova, S.** (1969). Uliublena namy khustyna.[Our Favourite Headscarf]. *Radianska zhinka*, 1962, 2. S.17. [in Ukrainian].
- Romanov, P., & Yarskaya-Smirnova, E.** (2005). Farca: Podpole sovetskogo obshestva potrebleniya. [«Fartsa»: Underground of the Soviet Consumer Society]. *Neprikosnovennyj zapas*, 5, S. 62-68. [in Russian].
- Rovna, T.** (1967). Za narodnymi motyvamy. [From the Folklore]. *Radianska zhinka*, 7, S.33. [in Ukrainian].
- Shukava, E.** (1976). Karikatura. [Caricature]. *Krokodyl*, 29, s. 1. [in Russian].
- Tkanko, Z.** (2011). Minimalizm i heometriia form odiahu v modi Ukrainy 1960-kh rr. [Minimalism and geometry forms of cloth in Ukrainian fashion of the 1960-th.]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, (22),284-293. [in Ukrainian].
- Tsvetkova, A.** (1976). Karikatura. [Caricature]. *Krokodyl*, 19, s.1 [in Russian].
- Tverdyukova, E. D.** (2013). Komissionnaya trgovlya v Sovetskoj Rossi – SSSR (1917–1991. [Comission Trade in the Soviet Russia – USSR (1917-1991)]. *Vestnik SPbGU*, (4), 80-89. [in Russian].
- Vasilev, A. A.** (2010). *Etyudy o mode i stile.* [Fashion and Style Studies]. Moskva: Glagol, Alpina Pablisher, 592 s. [in Russian].
- Venherska, V. O.** (2019). Zhurnaly mod yak viddzerkalennia sotsialnoi stratyfikatsii radianskoho suspilstva. [Fashion Magazines as the Reflexion of the Soviet Society Social Stratification]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*, 48, s.207-223. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2011).Socialno-kulturnye processy v sovetskom obshestve v epohu «deficita» i ih vliyaniya na modu.[Social and Cultural Processes in the Soviet Society in the Era of Deficit and Their Influence on the Fashion]. *Russian Journal of Education and Psychology*, 8. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-kulturnye-protsessy-v-sovetskom-obschestve-v-epohu-defitsita-i-ih-vliyanie-na-modu> [in Russian].
- Vinichenko, I. V., Najmanhova, Zh. M., Shtib, K. A., & Kurmanova, L. R.** (2013) Otnoshenie sovetskogo obshestva k poyavleniyu alternativnoj mody. [The Soviet Society's Attitude to the Alternative Fashion Appearance]. *Omskij nauchnyj vestnik*, 1(115), s.117-180. [in Russian].
- Yuzefova, T.** (1967). Vlitku u misti. [Peculiarities of Decorating Native Exclusive Clothes of the Second Half of the XX Century]. *Radianska zhinka*, 6, S.33. [in Ukrainian].
- Zhuravlev, S. V., & Gronov, Yu.** (2013). *Moda po planu: istoriya mody i modelirovaniya odezhdy v SSSR 1917—1991.*[Fashion According to the Schedule: the History of Fashion and Clothes Designing in the USSR in 1917-1991]. Moskva: IRI RAN, 496 s. [in Russian].
- Zuseva, V., Evseeva, T., & Ivanova, N.** (2012). *Sovetskij stil.* [The Soviet Style]. Moskva: Mir enciklopedij Avanta+, Astrel, 207 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 02.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.05.2020 р.

Інна Підберезних

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: innaevgenievna2017@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9906-4327>

Американсько-філіппінські відносини у сфері безпеки і оборони на початку ХХІ ст.

Анотація. Метою статті є висвітлення динаміки і спрямованості американської військової доктрини щодо Філіппін та її вплив на внутрішній розвиток країни на початку ХХІ ст. Автор характеризує зміст американсько-філіппінських проблем, ступінь конфліктності та протиріч у сфері військової безпеки. Особлива увага приділяється розкриттю динаміки і спрямованості американської військової доктрини щодо Філіппін та її вплив на внутрішній розвиток країни. В основі методології дослідження – вивчення і критичний аналіз історичних джерел та наукової літератури, застосування проблемно-хронологічного і компаративного підходів. Розвиток двосторонніх відносин між США і Філіппінами розглядається на тлі змін у зовнішній політиці цих держав і регіональної ситуації у Східній Азії. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що, використовуючи методи контент- та дискурс-аналізу, автор аналізує тенденції і перспективи розвитку американської стратегії відносно військового впливу Філіппін на динаміку процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. **Висновки.** Військовий союз США і Філіппін має бути надійною гарантією миру та безпеки у регіоні. Співпраця між країнами має далекоюсяжні військово-стратегічні цілі, розширення географічних меж демократії та нарощування спільної глобальної боротьби з тероризмом і протистояння терористичній діяльності та пропаганді тероризму. Американські політики розглядають Філіппіни як своєрідний найважливіший форпост біля берегів КНР, як ключ до наростаючого панування над Тихим океаном. Ключовими аспектами відносин залишається протидія викликів безпеки, ігноруючи яке, неможливо забезпечити стабільність і процвітання в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Підтримка стійких відносин з Вашингтоном дає Філіппінам можливості для зміцнення позицій на міжнародній арені, що може стати показником успішності реалізації незалежної зовнішньої політики.

Ключові слова: військова доктрина, зовнішні відносини, національна безпека, Філіппіни, Сполучені Штати Америки.

Постановка проблеми. Відносини між США і Філіппінами класифікуються як особливі відносини. Країни разом були під час Другої світової війни, захищаючи свободи від фашизму та мають спільні засади щодо того, яким має бути майбутній світ. Адміністрація Вашингтону виступала своєрідним протектором зовнішньої і внутрішньої безпеки Філіппін та впроваджувала активні заходи щодо стабілізації політичної ситуації, збереження демократичного ладу країни. Після теракту 11 вересня 2001 р., Вашингтон почав формувати міжнародну антитерористичну коаліцію, у якій Філіппіни зі своїм прикладом внутрішніх загроз та традиціями співпраці з США, стали майже ідеальним партнером. Це втілювалося в нових траншах військової допомоги та активним залученням американських військових та громадських спеціалістів у процес ліквідації терористичних баз та розвиток інфраструктури на острові Мінданао, участі філіппінських миротворців та громадських спеціалістів в іракській кампанії та інших спільних проєктах. Взаємні інтереси обох держав досить істотні для підтримки співпраці між двома країнами у сфері безпеки та оборони.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Окремі аспекти розвитку американсько-філіппінських відносин були висвітлені у працях Н. Городньої [Городня, 2014 : 528] і І. Підберезних [Підберезних, 2012 : 53].

На міжнародному рівні розвиток американсько-філіппінських відносин у сфері безпеки і оборони досліджують, зокрема, співробітники Національного інституту вивчення Південно-Китайського моря – Марк Дж. Валенсія [Mark J. Valencia, 2019], Національного університету Ченчи (Тайвань) – Річард Джавад Гейдарян [Richard Javad Heydarian, 2020 : 362], Євразійського науково-дослідного і аналітичного інституту – Ерік Хзмалян [Erik Khzmalyan, 2019]. Дослідженням реалізації зовнішньополітичної стратегії США щодо Філіппін займаються Чарльз Х. Стівенсон [Charles H. Stevenson. U.S., 1992] і Дж. Курланцік [Joshua Kurlantzick, 2012]. У регіональному і глобальному контексті політичний розвиток Філіппін розглядають азійські

дослідники, серед яких Патрісіо Н. Абіналес і Донна Дж. Аморосо [Patricio N. Abinales & Donna J, 464].

Хоч такі аналітичні розвідки супроводжуються історичним оглядом, вони мають обмежений характер і розкривають лише окремі аспекти цієї проблематики, що обумовлено цілями цих політологічних досліджень.

Історичні джерела для дослідження цієї проблематики можна поділити на кілька груп: 1) двосторонні і міжнародні угоди за участю США і Філіппін; 2) Стратегії національної безпеки США; 3) промови, інтерв'ю, праці президентів, держсекретарів, послів та інших посадових осіб США і Філіппін; 4) доповіді і слухання комітетів Конгресу США стосовно Філіппін; 5) матеріали Держдепартаменту США і Міністерства закордонних справ Філіппін, Посольств Філіппін в США і США у Філіппінах; 6) інформація ЗМІ. Також автор посилається на результати попередніх досліджень науковців з проблематики, що вивчається.

Метою статті є висвітлення динаміки і спрямованості американської військової доктрини щодо Філіппін на початку XXI ст. та її вплив на внутрішній розвиток країни.

Виклад основного матеріалу. Філіппіни є давнім союзником США у сфері безпеки і оборони в Південно-Східній Азії та одним з п'яти договірних союзників Сполучених Штатів в Тихоокеанському регіоні. Їх тісні зв'язки, засновані на Договорі про взаємну оборону між США і Республікою Філіппіни від 30 серпня 1951 р. [Mutual Defense Treaty Between the United States and the Republic of the Philippines, 1951], який встановлював і підкріплював американсько-філіппінський військовий союз, зобов'язував обидві сторони «діяти відповідно до загальних небезпек, озброєного нападу на столичну територію будь-якої із сторін, на острівні території, що знаходяться під його юрисдикцією в Тихому океані, або на його збройні сили, громадські судна, літаки» [Mark J. Valencia, 2019]. Зростаюча стурбованість з приводу безпеки на морі, особливо відносно дій Китаю в Південно-Китайському морі, спонукала філіппінське керівництво знову підкреслити свої відносини у сфері безпеки і оборони зі Сполученими Штатами [Sheena Chestnut Greitens, 2016 : 3-4]. У числі досягнень співпраці у сфері безпеки і оборони є визначення в 2003 р. президентом Дж. У. Бушем Філіппін як основного союзника, що не входить в НАТО, встановлення двостороннього стратегічного діалогу в 2011 р., підписання нової Угоди про розширену співпрацю у сфері безпеки і оборони (EDCA) в 2014 р., призначення значних фондів Ініціативи США по нарощуванню морського потенціалу в Південно-Східній Азії в 2015–2016-х рр. [Sheena Chestnut Greitens. 2016 : 3-4]. Ці ініціативи у сфері безпеки і оборони насамперед були спрямовані на зміцнення морської безпеки Філіппін, їх здатності брати участь в контртерористичних і протиповстанських операціях, реагувати на стихійні лиха [Sheena Chestnut Greitens. 2016 : 3-4].

Сполучені Штати постійно підтримували військово-морські та повітряні бази в країні. Хоча сенат Філіппін проголосував за припинення угод про оренду військового майна США, фактично поклавши край 100-річній військовій присутності Сполучених Штатів на Філіппінах, двостороння співпраця у сфері безпеки і оборони поновилася після територіальних суперечок між Філіппінами і КНР у 1994 р. та на початку глобальної війни з тероризмом у 2002 році. Після 2001 р. для цілей боротьби з тероризмом Філіппіни отримали різке збільшення іноземної допомоги США, включаючи не лише військову допомогу, але і охорону здоров'я, освіту, економічну допомогу в мусульманські райони Мінданао.

Цілі політики США стосовно Республіки Філіппіни передбачають підтримку американсько-філіппінського альянсу та стабільність у Південно-Східній Азії, а саме: надання допомоги Збройним силам Філіппін (AFP) у боротьбі з тероризмом, модернізації і адміністративних реформах; підтримка мирного процесу на заході Мінданао; сприяння широкому економічному зростанню і забезпеченню прав людини; допомога Філіппінам у створенні стабільних і гнучких демократичних інститутів; зміцнення демократичного управління і підтримка зусиль уряду Філіппін по сприянню всеосяжного розвитку і співпраці у сфері безпеки і оборони в Індо-Тихоокеанському регіоні. Допомога Сполучених Штатів Філіппінам сприяла широкому економічному зростанню, безпеці, покращувала здоров'я і освіту філіппінців, просуvalа демократичні цінності, зміцнювала регіональні і глобальні партнерства Державного департаменту, Міністерства оборони і програм Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Також допомога спрямована на активізацію співпраці на основі загальнодержавного підходу, який підтримує вільний і відкритий Індо-Тихоокеанський регіон. За останнє десятиліття Сполучені Штати надали народу Філіппін більше \$ 143 млн., розгорнули більше 50 американських кораблів і літаків, близько 1040 американських солдатів для операцій по наданню гуманітарної допомоги при лихах після тайфуну Хайян/Іоланда, який спустошив країну в 2013 р. [Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet]. Отже, спираючись на уроки під час тайфуну «Іоланда», Філіппіни і Сполучені Штати зміцнили свою спільну співпрацю і навчання, включаючи пошук шляхів подальшої оптимізації процесів у разі стихійних лих.

Визнаючи свою загальну повагу до філіппінських і американських ветеранів, які хоробро боролися в Другій світовій війні, Сполучені Штати і Філіппіни підписали Меморандум про взаєморозуміння відносно співпраці у відновленні, експлуатації і обслуговуванні кладовища ветеранів Кларка. Відповідно до Меморандуму уряд Сполучених Штатів надав фонд у розмірі \$ 5 млн. для відновлення кладовища ветеранів Кларк, площею в 7 гектарів, заснованого в 1947 р. на старій базі ВПС Кларка. Адміністрація Вашингтону дає належне визнання і компенсацію філіппінським ветеранам Другої світової війни. Ухвалення американського Закону про відновлення і реінвестування в 2009 р. включило компенсацію акціонерного капіталу філіппінських ветеранів (FVEC), яка надавала філіппінським ветеранам одноразову допомогу у розмірі \$ 15 тис. для громадян США і \$ 9 тис. для не громадян [Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet].

З 2002 р. Сполучені Штати надають невоєнну допомогу через Об'єднану цільову групу за спеціальними операціями – Філіппіни (JSOTF-P). Філіппінсько-американські контртерористичні зусилля допомогли значно скоротити чисельність терористичних загроз з боку декількох ісламістських організацій, включаючи Нову народну армію, «Абу Сайяфа», «Джемаа Ісламія». Спільна діяльність включає значний невоєнний компонент і допомагає понизити стимули для цивільних осіб і повстанців приєднуватися до сепаратистських і терористичних організацій [T. Lum, 2012].

19 травня 2003 р. глави держав Дж. У. Буш і Глорія Макапагал Арройо зустрілися у Білому домі, де обговорили тривалу глобальну війну з тероризмом, підтримку Філіппін операцій в Іраку, допомогу США на економічному фронті, успішне розміщення американських військ на півдні Філіппін. Під час зустрічі Буш акцентував увагу на тому, що перетворення Філіппін на великого союзника дозволить країнам спільно працювати над військовими дослідженнями і розробками, надасть Філіппінам ширший доступ до американського оборонного устаткування і матеріалів. Арройо у відповідь президентові прокоментувала: «Ми вважаємо, що лідерство США і взаємодія із США робить світ безпечніше для усіх нас» [Jim Garamone]. Обидва президенти підкреслили, що країни прихильні довгому шляху в глобальній війні з тероризмом. За словами Буша, «вбивство громадян обох країн в Саудівській Аравії пригадує, що ця війна ще не закінчена» [Jim Garamone].

30 квітня 2012 р. уперше міністр закордонних справ Альберт Ф. Дель Росаріо і міністр оборони Вольтер Газмін зустрілися зі своїми американськими колегами, секретарем Хіларі Клінтон і секретарем Леоном Панеттой у Вашингтоні, де обговорили питання, що представляли взаємний інтерес для обох країн у сфері безпеки і оборони [Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet]. У 2013 р. відвідали Філіппіни міністр оборони США Чак Хейгел і держсекретар Джон Керрі, член комітету Сенату з міжнародних відносин Марко Рубіо, делегація Конгресу на чолі з представником США Ед Ройсом, головою комітету з міжнародних відносин Палати представників [Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet].

28-29 квітня 2014 р. відвідав Філіппіни президент Сполучених Штатів Барак Обама з метою підкреслити політику США по відновленню балансу з Азією, підтвердити міцний договір про союз між двома країнами [Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet]. Співпраця у сфері оборони і безпеки, торгівля і обмін людьми, членство Філіппін у Транс-Тихоокеанському партнерстві були головними на порядку денному переговорів між Б. Обамою і президентом Філіппін Беніньо С. Акіно III [Philippines]. Угода про розширену оборонну співпрацю між Філіппінами і США (EDCA), підписана 28 квітня 2014 р., не лише надала Сполученим Штатам доступ до окремих баз Філіппін, але і дозволила доступ до американських кораблів, літаків. Зокрема, США передали країні два кораблі ВМС: високоміцний погодний катер (WHEC)–BRP Грегоріо дель Пілар (раніше USCGC Hamilton) і високоміцний катер (WHEC)–BRP Рамон Алькарас (раніше USCGC Даллас) [Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet]. Ці судна використовувалися для патрулювання філіппінських вод, проведення пошуково-рятувальних операцій, а також для доставки гуманітарної допомоги жертвам тайфунів. Білий дім відмічав, що зустріч Обама з Акіно «підкреслила економічні зв'язки і співпрацю у сфері безпеки і оборони між двома країнами, у тому числі за допомогою модернізації оборонного альянсу, зусиль із розширення економічних зв'язків та стимулювання економічного зростання через Партнерство заради зростання, а також через глибокі і стійкі зв'язки між людьми» [Obama to arrive in Manila, 2014]. Крім того, Філіппіни отримали безцінні уроки навчання і допомоги для захисту свого суверенітету, що включало більше \$ 41 млн.

Проте результати проміжних виборів 2014 р. послабили підтримку Б. Обама Конгресом. США знаходилися на роздоріжжі. Нація страждала від багатогранних проблем, внутрішнього тиску, викликаного крихкістю давнього консенсусу в сфері національної безпеки по економічних реформах, освіті і охороні здоров'я, до загроз тероризму, кібербезпеки тощо. Глибокі розбіжності між лідерами США та їх виборцями впливали на траєкторію внутрішньої і зовнішньої політики

країни [Karla Mae G. Pabeliña, 2015]. Причетність таких внутрішніх проблем до американської зовнішньої політики і лідерства на світовій арені була пояснена Зб. Бжезинським [Karla Mae G. Pabeliña, 2015]. Він відмітив, що сила США за кордоном все більше залежить від здатності країни протистояти проблемам усередині країни. Отже, як ніколи раніше, американські лідери стикаються з грандіозним вибором того, як збалансувати внутрішні пріоритети з обов'язками світового лідера. У майбутньому глобальне положення Америки залежатиме від того, чи зможе вона значно поліпшити свої внутрішні умови і ефективно сформувану нову геополітичну рівновагу в XXI ст.

6 лютого 2015 р. Білий дім оприлюднив Стратегію національної безпеки, усеосяжний документ адміністрації Б. Обами, в якому були викладені принципи і пріоритети того, як Америка продовжуватиме вести світ до більшого світу і нового процвітання [The 2015 National Security Strategy, 2015; Ralph Jennings, 2018]. Документ підтверджував цінність колективних дій, особливо в рішенні проблем, пов'язаних з агресією, тероризмом і хворобами. Спираючись на унікальні можливості Сполучених Штатів по мобілізації і керівництву міжнародним співтовариством, Стратегія національної безпеки 2015 р. стверджувала, що сильне і стійке американське лідерство сприяє глобальній безпеці та процвітання, гідності і правам людини. Адміністрація Вашингтону закликала до стратегічного терпіння і наполегливості, враховуючи той факт, що країна не має нескінченних ресурсів. Це підтверджувало, що серед багатьох конкуруючих пріоритетів був зроблений важкий вибір, який застерігав від надмірного охоплення, оскільки багато проблем безпеки не мали швидких і простих рішень. Впровадження Стратегії - поєднання військової потужності і дипломатії. Те, що інші вважали нерішучістю, Обама пояснював це як зважений вибір, щоб уникнути втягування в непотрібні конфлікти і війни. Створення коаліції і партнерство, а не застосування сили, рекламувалися як ефективніші стратегії боротьби із загрозами тероризму і агресії [Karla Mae G. Pabeliña, 2015].

Обрання президента Філіппін Родріго Дутерте в червні 2016 р. породило сумніви в майбутньому американсько-філіппінського альянсу. Після того, як Дутерте вступив на посаду на підставі народних обіцянок припинити продаж незаконних наркотиків, правозахисні організації звинуватили його в тому, що він дозволив поліції розстрілювати підозрюваних без судових розглядів, внаслідок чого було убито більше 7 тис. осіб [The 2015 National Security Strategy, 2015; Ralph Jennings, 2018]. Його рейтинги схвалення росли, оскільки філіппінці відчували, що злочини, пов'язані з наркотиками, зменшувались, але уряд США при тодішньому президентові Б. Обами розкритикував передбачувані позасудові вбивства. Вашингтон відмовив у фінансуванні Філіппінської національної поліції в мільйони доларів після того, як пообіцяв \$ 32 млн. для правоохоронних органів країни [The 2015 National Security Strategy, 2015; Ralph Jennings, 2018]. Але США офіційно не засудили тактику Дутерте, насправді, президент Д. Трамп визнав їх. Звичайно, тиск на Філіппіни за порушення прав людини ускладнювався стратегічною цінністю країни. США мали доступ до військових баз на Філіппінах, використовуючи їх як спосіб вплинути на Південно-Східну Азію, на протидію Китаю і Північній Кореї. Наприклад, Філіппіни стали новим фронтом у війні проти насильницького екстремізму, коли бойовиків ІГІЛ узяли під контроль Мараві, а США надали допомогу, щоб допомогти повернути її [Trump, Duterte, and the future of US-Philippine relations, 2017].

Незважаючи на ці глибоко укорінені відносини з Вашингтоном, адміністрація Дутерте пригрозила зруйнувати усе це. На додаток до своїх принизливих коментарів відносно президента Б. Обами і посла США на Філіппінах Філіпа Голдберга, Дутерте звинуватив Сполучені Штати в «імпорті тероризму» на Близький Схід і зажадав від Сполучених Штатів вибачень за «різанину», яку вони вчинили під час Філіппінсько-американської війни 1899–1902-х рр. [Joyce Ilas, 2016]. Філіппіни оголосили про відділення від США на користь тісніших відносин з КНР [Marina Koren, 2016]. Адміністрація Вашингтону стурбувалася тим, що адміністрація Дутерте підтримує не лише поворот убік від Сполучених Штатів, але і встановлення конструктивніших відносин з Китаєм. Ще однією ознакою переорієнтації політики країни відносно Сполучених Штатів, Дутерте заявив, що американські збройні сили повинні покинути Мінданао, південну провінцію, в якій мешкають терористичні групи, такі як «Аль-Каїда», пов'язана з «Абу Сайяфом» [Andrew Watts, 2016].

Аналізуючи поведінку Дутерте, аргументація глави держави може бути знайдена в його політичних коренях. Він – самопроголошений соціаліст, вступив на посаду після народних демонстрацій 1986 р., які привели до усунення підтримуваного Америкою президента Фердинанда Маркоса і відновлення демократичного правління на Філіппінах [Maricag Cinco, 2016]. Як мер міста Давао, одного з найбільших міст на Філіппінах, Дутерте стверджував, що найважливіші угоди про безпеку, включаючи EDCA, мають бути скасовані, якщо права філіппінців не дотримуються [Thomas Donnelly, 2016]. Ця зміна в політиці була комбінацією визнання Дутертом військової потужності Китаю відносно Філіппін, а також економічних вигод, пов'язаних з тіснішим партнерством [Thomas Donnelly, 2016]. Багато філіппінських політиків,

розглядали Китай як потенційне джерело критичних інвестицій та розвитку інфраструктури і, отже, зменшували напруженість у сфері безпеки і оборони з Пекіном [Sheena Chestnut Greitens, 2016 : 9].

За аналізом Річарда Джавад Гейдаріна, Дутерту притаманне проводити прагматичну зовнішню політику, визначену «стратегічним перебалансуванням» між Сполученими Штатами і Китаєм [Andrew Watts, 2016]. Філіппіни прагнули зберегти свої вигоди в плані безпеки від Сполучених Штатів, а також збільшити торгові і економічні вигоди від Китаю. Проте, незважаючи на важку риторичку і пристрасні розмови, маловірогідно, що світ бачив кінець багаторічному альянсу. Причина в тому, що практична перевага такої угоди вигідна була як США, так і Філіппінам [Usman Javed, 2017]. Збройні сили Філіппін, будучи однією з найслабших військових в регіоні, значно поклалися на Сполучені Штати в рішенні своїх проблем безпеки, зокрема, напруженості в Південно-Китайському морі, тероризму і стихійних лих. Військові відігравали важливу роль у безпеці країни і були життєво важливі для мирних процесів з комуністичними повстанцями та повстанськими групами. Міністр оборони Дельфін Лоренцана виразив чітку підтримку Договору про взаємну оборону США. Сполучені Штати продовжували користуватися великою підтримкою серед простих філіппінців, незважаючи на ці події. Згідно з опитуванням громадської думки, проведеним у 2016 р. на Філіппінах, 76 % респондентів заявили, що вони «дуже довіряють» Сполученим Штатам, і тільки 22 % дали таку ж відповідь відносно Китаю. Крім того, військові як і раніше залишалися в цілому проамериканськими, незважаючи на зростаючу нервозність в оборонній бюрократії [Erik Khzmalyan, 2019].

31 жовтня 2018 р. помічник міністра по планах і програмах Департаменту національної оборони Філіппін Анжеліто М. Де Леон вручив копію Стратегії національної оборони (NDS) міністрові оборони Дельфіну Н. Лоренце на 79-му засіданні агентства [Philippines]. Документ ґрунтувався на двох раніше стратегічних документах адміністрації Дутерте – Політика національної безпеки (NSP) на 2017 р. [National Security Policy for Change and Well-Being of the Filipino People. 2017-2022] і Стратегії національної безпеки 2018 р. (NSS) [National Security Policy for Change and Well-Being of the Filipino People. 2017-2022]. У NSP у загальних рисах були викладені спільні цілі національної безпеки уряду. NSS, з іншого боку, розділив інтереси Філіппін по національній безпеці на «основні», «важливі» та «інші». Потім ці інтереси були погоджені з цілями національної безпеки, з яких були визначені широкі стратегічні напрями дій. NSP «відображає процеси планування, визначення пріоритетів і виділення ресурсів відповідно до певних пріоритетів і результатів NSS» [The Philippines National Defense Strategy, 2019]. Дійсно, в NSP були визначені шість з дванадцяти цілей національної безпеки, які найбільш актуальні. Серед іншого, ці цілі національної безпеки включали: захист і збереження національного суверенітету, територіальної цілісності, гарантування безпеки морського і повітряного простору, зміцнення міжнародних відносин. Спираючись на відповідні цілі національної безпеки, NSP визначили дві категорії оборонних місій: зовнішні і внутрішні. Місіями зовнішньої оборони були: Місія морської і повітряної оборони (MarAD), Місія кібербезпеки (CS) і Місія по співпраці і взаємодії в сфері безпеки (SCE) [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019].

Усвідомлюючи взаємозв'язок документів у сфері безпеки і оборони, представлялося, що NDS має три основні напрямки. По-перше, оцінка стратегічної ситуації відносно NSP дозволила виявити проблеми зовнішньої політичної безпеки країни у рамках ширшої сфери геостратегічної конкуренції між США і КНР, що, ймовірно, визначало динаміку АТР в майбутньому. Документ визначав, що «загальний стратегічний фон і геополітичний ландшафт АТР залежать від суперництва між США і Китаєм, яке виявляється важливим чинником для стратегічних рішень країни» [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019].

Окрім Південно-Китайського моря, NDS також взяли до відома інші територіальні і морські спори в регіоні, зокрема острова Сенкаку/Дяоюйдай у Східно-Китайському морі, та проблему Тайваню. Що стосується першого, то в NDS відмітили, що воно служить «головним предметом суперечки серед економічних центрів Азії» [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019]. З іншого боку, відносини між двома сторонами протоки «домінують у взаємодії геополітичних гравців в регіоні». NDS, геополітика АТР є ширшим контекстом у розумінні викликів зовнішньої безпеки Філіппін [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019].

По-друге, NSP підтвердили альянс Філіппін і партнерства у сфері безпеки і оборони, а також центральне місце АСЕАН у багатосторонній архітектурі. Ключовою опорою NDS були відносини Філіппін у сфері безпеки і оборони з іншими країнами. Врешті-решт, як зазначено в NDS, «в інтересах країни розвивати відносини безпеки з іншими державами-однорідцями», оскільки «жодна нація не може здолати складні проблеми безпеки» [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019]. Вашингтон «залишається єдиним договірним союзником» Маніли і «можна чекати подальшого збереження стабілізуючої присутності США в регіоні», оскільки воно посилюється його тривалими оборонними діями, укладеними з державами АТР, включно з Японією і Південним регіоном [National Security Policy for Change and Well-Being of the

Filipino People. 2017-2022]. Ці заходи безпеки не лише сприяли взаємодії, але і доповнювали зусилля із розширення можливостей філіппінських військових. Окрім двосторонніх заходів безпеки, в NDS також підкреслювалося важливість АСЕАН для національної безпеки Філіппін, а саме «Філіппіни підтримують центральне місце АСЕАН у багатосторонній архітектурі регіону» [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019]. Ключовими платформами під керівництвом АСЕАН були Нарада міністрів оборони АСЕАН (ADMM), ADMM-Plus, Регіональний форум АСЕАН (ARF).

По-третє, в стратегічному документі також пропонувалися деякі зусилля із досягнення тонкого балансу відповідно до очевидних зрушень у зовнішній політиці країни. Тоді як NDS підтвердили альянс і партнерські відносини Маніли, також були визначені Китай і Росія як «нові партнери у сфері безпеки» [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019]. Включення Китаю в цю категорію представляло особливий інтерес, оскільки, як зазначалося раніше, штучні острови, побудовані Пекіном, згідно для NDS були «серйозною загрозою національної безпеки країни» [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019]. Ідентифікація Китаю як партнера по безпеці, незважаючи на його суперечку з Манілою, ймовірно, погоджувалася з «незалежною зовнішньою політикою» президента Дутерте, що частково спричиняло за собою зміцнення зв'язків з нетрадиційними країнами [The Philippines National Defense Strategy – Analysis. Eurasia, 2019].

При розгляді NDS слід підкреслити, що Філіппіни – це відносно невелика держава, розташована в регіоні, в якому динаміка конкуренції великих держав є головною темою, що формує геополітичний ландшафт. NSS, на якій закріплена NDS, підкреслила уразливість країни в цьому контексті. Дійсно, NDS зазначило, що географічне положення і природні ресурси Філіппін «послужили сильною спокусою для експансіоністських держав» [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019]. Саме з цієї причини міністерство оборони «продовжувало свої зусилля із поліпшення можливостей для територіальної оборони», через Програму оновлення можливостей AFP та Програму модернізації AFP, а також розробку програми самозабезпечення в оборонній обстановці (SRDP) [The Philippines National Defense Strategy – Analysis, 2019].

Обговорення між міністром закордонних справ Теодоро Локсіним і державним секретарем Майклом Помпео у березні 2019 р. і Спільна заява за підсумками зустрічі в Манілі між президентами Родріго Р. Дутерте і Дональдом Дж. Трампом у листопаді 2017 р. дали стратегічний напрям до нового двостороннього стратегічного діалогу (BSD), який відбувся з 15-16 липня 2019 р. у Манілі [National Security Policy for Change and Well-Being of the Filipino People. 2017-2022; Bilateral Strategic Dialogue (BSD)]. Філіппінську делегацію очолювали заступник міністра закордонних справ з політичних питань Енріке Манало і заступник міністра національної оборони Сезар Яно. Делегацію США очолювали помічник державного секретаря у справах Східної Азії і Тихоокеанського регіону Девід Стілуел і помічник міністра оборони з питань безпеки в Тихоокеанському регіоні Ренді Шривер.

Двосторонній стратегічний діалог був основним форумом для обговорення спектру політичної, економічної співпраці між Філіппінами і Сполученими Штатами: оборона і безпека; економіка, розвиток і процвітання; регіональна і глобальна дипломатична взаємодія; верховенство закону і правозастосування [8th Philippines-United States Bilateral Strategic Dialogue (BSD) Joint Statement]. Обидві сторони визнали важливість міцного альянсу Філіппін і Сполучених Штатів у зміцненні співпраці у сфері безпеки і оборони, забезпеченні регіональної стабільності та процвітання. Філіппіни і Сполучені Штати зобов'язалися посилювати співпрацю у сфері безпеки і оборони, зокрема, шляхом поліпшення оборонної інфраструктури, оновлення кадрів і процедур матеріально-технічного забезпечення, а також розширення взаємних зв'язків і координації по оперативних елементах регіональної безпеки. У цьому контексті обидві сторони зобов'язалися приступити до планування низки заходів для підвищення обізнаності в морській сфері, підтримувати свободу судноплавства, об'льоту та інших законних видів використання Південно-Китайського моря і підкреслили важливість мирного дозволу суперечок відповідно до міжнародного права, як це зазначено в Конвенції по морському праву. Обидві сторони також відмітили важливість укладення ефективного та істотного Кодексу поведінки (COC), який не завдав би збитку правам по міжнародному праву як держав-заявників, так і держав-заявників в Південно-Китайське море [8th Philippines-United States Bilateral Strategic Dialogue (BSD) Joint Statement]. Високопосадовці зобов'язалися поглиблювати свою роботу по боротьбі з тероризмом і насильницьким екстремізмом шляхом поліпшення обміну інформацією, а також безпеки портів і авіації з метою відвернення терористичних нападів на Філіппінах і транзиту іноземних бойовиків-терористів на країну. Крім того, обидві делегації узяли на себе зобов'язання дотримуватися передової міжнародної практики по виявленню і боротьбі з відмиванням грошей та фінансуванню тероризму, тісніше співпрацювати в розширенні послуг з надання правової допомоги [29 8th Philippines-United States Bilateral Strategic Dialogue (BSD) Joint Statement].

Високопоставлені офіційні особи зобов'язалися продовжувати спільну роботу по ефективному викоринюванню торгівлі людьми і в зв'язку з цим відмітили рейтинг 1-го рівня, що зберігається Філіппінами в Звіті про торгівлю людьми 2019 року [Trafficking-in-Persons-Report, 2019].

Висновки. Військовий союз США і Філіппін має бути надійною гарантією миру та безпеки у регіоні. Співпраця між країнами має далекосяжні військово-стратегічні цілі, розширення географічних меж демократії та нарощування спільної глобальної боротьби з тероризмом і протистояння терористичній діяльності й пропаганді. Американські політики розглядають Філіппіни як своєрідний найважливіший форпост біля берегів КНР, як ключ до наростаючого панування над Тихим океаном. Ключовими аспектами відносин залишається протидія викликів безпеки, ігноруючи яке, неможливо забезпечити стабільність і процвітання в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Підтримка стійких відносин з Вашингтоном дає Філіппінам можливості для зміцнення позицій на міжнародній арені, що може стати показником успішності реалізації незалежної зовнішньої політики.

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- 8th Philippines-United States Bilateral Strategic Dialogue (BSD) Joint Statement.** (2019). July 17. *U.S. Embassy in the Philippines*. Retrieved from: <https://ph.usembassy.gov/8th-philippines-united-states-bilateral-strategic-dialogue-bsd-joint-statement/>
- Andrew Watts.** (2016). Duterte and the Future of US-Philippines Relations. September 26. *Georgetown Security Studies Review*. Retrieved from: <https://georgetownsecuritystudiesreview.org/2016/09/26/duterte-and-the-future-of-us-philippines-relations/>
- Bilateral Strategic Dialogue (BSD).** (2019). *U.S. Embassy in the Philippines*. July 17. Retrieved from: <https://ph.usembassy.gov/tag/bilateral-strategic-dialogue-bsd/>
- Charles H. Stevenson** (1992). U.S. Foreign Policy in Southeast Asia: Implications for Current Regional Issues. *Contemporary Southeast Asia*. Vol. 14. No. 2. September. Retrieved from: <http://www.jstor.org/action/showPublisher?publisherCode=iseas>
- Erik Khzmalyan.** (2019). US-Philippines Relations at the Root of China's SCS Power Play. June 21. *Geopolitical Monitor*. Retrieved from: <https://www.geopoliticalmonitor.com/author/erikkhzmalyan/>
- Farewell Address to the People of the United States.** (1796). September 19. *George Washington's Mount Vernon*. Retrieved from: <https://www.mountvernon.org/library/digitalhistory/quotes/article/it-is-our-true-policy-to-steer-clear-of-permanent-alliance-with-any-portion-of-the-foreign-world/>
- Jim Garamone.** (2003). Philippines to Become Major non-NATO Ally, Bush Says. May 19. *U.S. Department of Defense*. Retrieved from: <https://archive.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=28968>
- Joshua Kurlantzick** (2012). U.S. Strategic Signals in Southeast Asia. *Council on foreign relations*. July 10. Retrieved from: <http://www.cfr.org/world/us-strategic-signals-southeast-asia/p28685>
- Joyce Ilas.** (2016). Duterte slams U.S. anew, says it 'imported terrorism'. Jul 9. *CNN Philippines*. Retrieved from: <https://cnnphilippines.com/news/2016/07/09/Duterte-United-States-imported-terrorism.html>
- Karla Mae G. Pabeliña.** (2015). US National Security Strategy and Implications for the Philippines. Vol. II, Issue 2, February. Republic of the Philippines. *Foreign Service Institute*. Retrieved from: <http://www.fsi.gov.ph/us-national-security-strategy-and-implications-for-the-philippines-by-karla-mae-g-pabelina-issue-14-february-2015/>
- Maricar Cinco.** (2016). Duterte: I'm a socialist, not a communist; last card. April 18. *Sections*. Retrieved from: <https://newsinfo.inquirer.net/779984/duterte-im-a-socialist-not-a-communist-last-card>
- Marina Koren.** (2016). The Philippine President's Vulgar Warning to Obama. Septemder 5. *The Atlantic*. Retrieved from: <http://www.theatlantic.com/news/archive/2016/09/duterte-obama-extrajudicial-killings/498710/>
- Mark J. Valencia.** (2019). To renew the US-Philippines relationship, start with ditching the American-centric lens. 1 Feb. *South China Morning Post*. Retrieved from: <https://www.scmp.com/comment/insight-opinion/united-states/article/2184430/renew-us-philippines-relationship-start>
- Mark Nevitt.** (2019). The US-Philippines Defense Treaty and the Pompeo Doctrine on South China Sea. March 11. *Just Security*. Retrieved from: <https://www.justsecurity.org/63168/u-s-philippine-relationship-south-china-sea-uncertain-future-mutual-defense-treaty/>
- Mutual Defense Treaty Between the United States and the Republic of the Philippines.** (1951). August 30. *Lillian Goldman Law Library*. Retrieved from: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/phil001.asp

- National Security Policy for Change and Well-Being of the Filipino People.** 2017-2022. *National Security Council*. Retrieved from: <http://www.nsc.gov.ph/attachments/article/NSP/NSP-2017-2022.pdf>
- Obama to arrive in Manila April 28.** (2014). April 11. *Rappler*. Retrieved from: <https://www.rappler.com/nation/55242-obama-visit-philippines-april>
- Patricio N. Abinales & Donna J. Amoroso.** (2017). *State and Society in the Philippines*. 464 p. *Rowman&Littlefield*. Retrieved from: <https://rowman.com/isbn/9781538103944/state-and-society-in-the-philippines-second-edition>
- Philippines.** Office of the Historian. Retrieved from: <https://history.state.gov/departmenthistory/travels/president/philippines>
- Philippines.** *USAID*. Retrieved from: <https://www.usaid.gov/philippines>
- Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet.** Republic of the Philippines. *Department of Foreign Affairs*. Retrieved from: <https://dfa.gov.ph/dfa-news/dfa-releasesupdate/2695-philippine-united-states-bilateral-relations-fast-sheet>
- Ralph Jennings.** (2018). Turnaround Seen for US-Philippine Ties; China Wary. February 02. *Voice of America*. Retrieved from: <https://www.voanews.com/east-asia-pacific/turnaround-seen-us-philippine-ties-china-wary>
- Richard Javad Heydarian.** (2020). *The Indo-Pacific: Trump, China, and the New Struggle for Global Mastery*. / Palgrave Macmillan. P. XVIII, 362. *Palgrave Macmillan*. Retrieved from: <https://www.palgrave.com/gp/book/9789811397981#aboutBook>
- Sheena Chestnut Greitens.** (2016). *The U.S.-Philippine Alliance in a Year of Transition: Challenges and Opportunities*. *Order from Chaos Foreign Policy in a Troubled World*. 9 p. Retrieved from: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Paper-5.pdf>
- T. Lum.** (2012). *The Republic of the Philippines and U.S. interests?* October. *Research Gate*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/291132118>
- The 2015 National Security Strategy.** (2015). Fact Sheet. February 06. *The White House President Barack Obama*. Retrieved from: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/02/06/fact-sheet-2015-national-security-strategy>
- The Philippines National Defense Strategy – Analysis.** (2019). *Eurasia Review News & Analysis*. Dec 20. *ADAS 2020*. Retrieved from: <https://www.adas.ph/the-philippines-national-defense-strategy-analysis/>
- Thomas Donnelly.** (2016). Cold water for a rekindled flame. September 19. *American Enterprise Institute*. Retrieved from: <https://www.aei.org/articles/cold-water-for-a-rekindled-flame/>
- Trafficking-in-Persons-Report.** (2019). June. *U.S. Department of State*. Retrieved from: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/06/2019-Trafficking-in-Persons-Report.pdf>
- Trump, Duterte, and the future of US-Philippine relations.** (2017). August 01. *PRI Public Radio International*. Retrieved from: <https://www.pri.org/programs/america-abroad/trump-duterte-and-future-us-philippine-relations>
- Городня, Н. Д.** (2014). *Східна Азія у зовнішній політиці США (1989-2013 рр.)*. К.: Прінт-сервіс. 528 с.
- Підберезних, І. Є.** (2012). Військовий чинник в американсько-філіппінському співробітництві в справі зміцнення безпеки в АТР. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 195. Т. 207. Історія.* 53.

Инна Подберезных

Черноморский национальный университет имени Петра Могилы
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Американо-филиппинские отношения в сфере безопасности и обороны в начале XXI в.

Аннотация. Целью статьи является освещение динамики и направленности американской военной доктрины относительно Филиппин и ее влияние на внутреннее развитие страны. Автор характеризует содержание американо-филиппинских проблем, степень конфликтности и противоречий в сфере военной безопасности. Особое внимание уделяется раскрытию динамики и направленности американской военной доктрины относительно Филиппин и ее влияние на внутреннее развитие страны. В основе методологии исследования – изучение и критический анализ исторических источников и научной литературы, применения, проблемно хронологического и компаративного подходов. Развитие двусторонних отношений между США и Филиппинами рассматривается на фоне изменений во внешней политике этих государств и региональной ситуации в Восточной Азии. Научная новизна работы заключается в том, что используя методы контент- и дискурс-анализа автор анализирует тенденции и перспективы развития американской

стратегии относительно военного влияния Филиппин на динамику процессов в АТР. **Выводы.** Военный союз США и Филиппин должен быть надежной гарантией мира и безопасности в регионе. Сотрудничество между странами имеет далеко идущие военно-стратегические цели, расширение географических границ демократии и наращивания общей глобальной борьбы с терроризмом и противостояния террористической деятельности и пропаганде. Американские политики рассматривают Филиппины как своеобразный важнейший форпост у берегов КНР, как ключ к нарастающему господству над Тихим океаном. Ключевыми аспектами отношений остается противодействие вызовам безопасности, игнорируя которые, невозможно обеспечить стабильность и процветание в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Поддержка устойчивых отношений с Вашингтоном дает Филиппинам возможности для укрепления позиций на международной арене, что может стать показателем успешной реализации независимой внешней политики.

Ключевые слова: военная доктрина, внешние отношения, национальная безопасность, Филиппины, Соединенные Штаты Америки.

Inna E. Pidbereznykh

Petro Mohyla Black Sea National University
(PhD) History, Associate Professor (Ukraine)

Us-Philippine relations in the field of security and defense at the beginning of the XXI century

Abstract. *The purpose of the article is illumination of dynamics and orientation of the American military doctrine in relation to Philippines and its influence on internal development of country. An author characterizes maintenance of the American-Philippine problems, degree of conflict and contradictions in the field of military safety. The special attention is spared opening of dynamics and orientation of the American military doctrine in relation to Philippines and its influence on internal development of country. In basis of research methodology – study and walkthrough of historical sources and scientific literature, application is a problem chronologic and komparativnogo approaches. Development of bilateral relations between the USA and Philippines examined on a background changes in the foreign policy of these states and to the regional situation in East Asia. The scientific novelty of work consists in that, that using the methods of kontent- and diskurs-analiz an author analyses tendencies and prospects of development of American strategy in relation to military-technical influence of Philippines on the dynamics of processes in the Asia-Pacific region. Conclusions. Military Alliance of the US and the Philippines should be a reliable guarantee of peace and security in the region. Cooperation between countries has far-reaching military-strategic aims, the expansion of the geographical boundaries of democracy and enhance the overall global fight against terrorism and to counter terrorist activity and propaganda. American politicians are considering the Philippines as a kind of an important Outpost off the coast of China as the key to increasing domination over the Pacific Ocean. Key aspects of counteracting the security challenges, ignoring that, it is impossible to ensure stability and prosperity in the Asia Pacific region. Support for sustainable relations with Washington gives the Philippines the opportunity to strengthen positions on the international arena that could become the indicator of the successful implementation of an independent foreign policy.*

Key words: *external relations, military doctrine, national safety, Philippines, United States of America.*

References:

- 8th Philippines-United States Bilateral Strategic Dialogue (BSD) Joint Statement.** (2019). July 17. *U.S. Embassy in the Philippines*. Retrieved from: <https://ph.usembassy.gov/8th-philippines-united-states-bilateral-strategic-dialogue-bsd-joint-statement/>. [in English].
- Andrew Watts.** (2016). Duterte and the Future of US-Philippines Relations. September 26. *Georgetown Security Studies Review*. Retrieved from: <https://georgetownsecuritystudiesreview.org/2016/09/26/duterte-and-the-future-of-us-philippines-relations/>. [in English].
- Bilateral Strategic Dialogue (BSD).** (2019). *U.S. Embassy in the Philippines*. July 17. Retrieved from: <https://ph.usembassy.gov/tag/bilateral-strategic-dialogue-bsd/>. [in English].
- Charles H. Stevenson** (1992). U.S. Foreign Policy in Southeast Asia: Implications for Current Regional Issues. *Contemporary Southeast Asia*. Vol. 14. No. 2. September. Retrieved from: <http://www.jstor.org/action/showPublisher?publisherCode=iseas>. [in English].
- Erik Khzmalyan.** (2019). US-Philippines Relations at the Root of China's SCS Power Play. June 21. *Geopolitical Monitor*. Retrieved from: <https://www.geopoliticalmonitor.com/author/erikkhzmalyan/>. [in English].

- Farewell Address to the People of the United States.** (1796). September 19. *George Washington's Mount Vernon*. Retrieved from: <https://www.mountvernon.org/library/digitalhistory/quotes/article/it-is-our-true-policy-to-steer-clear-of-permanent-alliance-with-any-portion-of-the-foreign-world/>. [in English].
- Gorodnya, N.D.** (2014). *Shidna Asia u Zovnishniy Politytsi SShA (1989-2013)*. [East Asia in the U. S.' Foreign Policy]. Kyiv: Print Service, 528. [in Ukrainian].
- Jim Garamone.** (2003). Philippines to Become Major non-NATO Ally, Bush Says. May 19. *U.S. Department of Defense*. Retrieved from: <https://archive.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=28968>. [in English].
- Joshua Kurlantzick** (2012). U.S. Strategic Signals in Southeast Asia. *Council on foreign relations*. July 10. Retrieved from: <http://www.cfr.org/world/us-strategic-signals-southeast-asia/p28685>. [in English].
- Joyce Ilas.** (2016). Duterte slams U.S. anew, says it 'imported terrorism'. Jul 9. *CNN Philippines*. Retrieved from: <https://cnnphilippines.com/news/2016/07/09/Duterte-United-States-imported-terrorism.html>. [in English].
- Karla Mae G. Pabeliña.** (2015). US National Security Strategy and Implications for the Philippines. Vol. II, Issue 2, February. Republic of the Philippines. *Foreign Service Institute*. Retrieved from: <http://www.fsi.gov.ph/us-national-security-strategy-and-implications-for-the-philippines-by-karla-mae-g-pabelina-issue-14-february-2015/>. [in English].
- Maricar Cinco.** (2016). Duterte: I'm a socialist, not a communist; last card. April 18. *Sections*. Retrieved from: <https://newsinfo.inquirer.net/779984/duterte-im-a-socialist-not-a-communist-last-card>. [in English].
- Marina Koren.** (2016). The Philippine President's Vulgar Warning to Obama. September 5. *The Atlantic*. Retrieved from: <http://www.theatlantic.com/news/archive/2016/09/duterte-obama-extra-judicial-killings/498710/>. [in English].
- Mark J. Valencia.** (2019). To renew the US-Philippines relationship, start with ditching the American-centric lens. 1 Feb. *South China Morning Post*. Retrieved from: <https://www.scmp.com/comment/insight-opinion/united-states/article/2184430/renew-us-philippines-relationship-start>. [in English].
- Mark Nevitt.** (2019). The US-Philippines Defense Treaty and the Pompeo Doctrine on South China Sea. March 11. *Just Security*. Retrieved from: <https://www.justsecurity.org/63168/u-s-philippine-relationship-south-china-sea-uncertain-future-mutual-defense-treaty/>. [in English].
- Mutual Defense Treaty Between the United States and the Republic of the Philippines.** (1951). August 30. *Lillian Goldman Law Library*. Retrieved from: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/phil001.asp. [in English].
- National Security Policy for Change and Well-Being of the Filipino People.** 2017-2022. *National Security Council*. Retrieved from: <http://www.nsc.gov.ph/attachments/article/NSP/NSP-2017-2022.pdf>. [in English].
- Obama to arrive in Manila April 28.** (2014). April 11. *Rappler*. Retrieved from: <https://www.rappler.com/nation/55242-obama-visit-philippines-april>. [in English].
- Patricio N. Abinales & Donna J. Amoroso.** (2017). State and Society in the Philippines. 464 p. *Rowman & Littlefield*. Retrieved from: <https://rowman.com/isbn/9781538103944/state-and-society-in-the-philippines-second-edition>. [in English].
- Philippines.** Office of the Historian. Retrieved from: <https://history.state.gov/departmenthistory/travels/president/philippines>. [in English].
- Philippines.** *USAID*. Retrieved from: <https://www.usaid.gov/philippines>. [in English].
- Philippine-United States Bilateral Relations Fast Sheet.** Republic of the Philippines. *Department of Foreign Affairs*. Retrieved from: <https://dfa.gov.ph/dfa-news/dfa-releasesupdate/2695-philippine-united-states-bilateral-relations-fast-sheet>. [in English].
- Pidbereznyh, I.E.** (2012). Rozvytok Vidnosyn miz SShA i Vietnamom: Suchasnyi Stan, Napriamky, Perspektiv. [Development of relations between the US and Vietnam: current status, trends and prospects]. *Naukovi pratsi istorychnogo facultetu Zaporizkogo Nationalnogo Universytetu*. XXXIV. 242-247. [in Ukrainian].
- Ralph Jennings.** (2018). Turnaround Seen for US-Philippine Ties; China Wary. February 02. *Voice of America*. Retrieved from: <https://www.voanews.com/east-asia-pacific/turnaround-seen-us-philippine-ties-china-wary>. [in English].
- Richard Javad Heydarian.** (2020). The Indo-Pacific: Trump, China, and the New Struggle for Global Mastery. / Palgrave Macmillan. P. XVIII, 362. *Palgrave Macmillan*. Retrieved from: <https://www.palgrave.com/gp/book/9789811397981#aboutBook>. [in English].
- Sheena Chestnut Greitens.** (2016). The U.S.-Philippine Alliance in a Year of Transition: Challenges and Opportunities. *Order from Chaos Foreign Policy in a Troubled World*. 9 p. Retrieved from: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Paper-5.pdf>. [in English].

- T. Lum.** (2012). The Republic of the Philippines and U.S. interests? October. *Research Gate*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/291132118>. [in English].
- The 2015 National Security Strategy.** (2015). Fact Sheet. February 06. *The White House President Barak Obama*. Retrieved from: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/02/06/fact-sheet-2015-national-security-strategy>. [in English].
- The Philippines National Defense Strategy – Analysis.** (2019). Eurasia Review News & Analysis. Dec 20. *ADAS 2020*. Retrieved from: <https://www.adas.ph/the-philippines-national-defense-strategy-analysis/>. [in English].
- Thomas Donnelly.** (2016). Cold water for a rekindled flame. September 19. *American Enterprise Institute*. Retrieved from: <https://www.aei.org/articles/cold-water-for-a-rekindled-flame/>. [in English].
- Trafficking-in-Persons-Report.** (2019). June. *U.S. Department of State*. Retrieved from: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/06/2019-Trafficking-in-Persons-Report.pdf>. [in English].
- Trump, Duterte, and the future of US-Philippine relations.** (2017). August 01. *PRI Public Radio International*. Retrieved from: <https://www.pri.org/programs/america-abroad/trump-duterte-and-future-us-philippine-relations>. [in English].

Статтю надіслано до редколегії 07.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.05.2020 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94.27–789.5–053.81(4) «15/16»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-103-113>**Тетяна Зузяк**

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
доктор педагогічних наук, доцент (Україна)
email: zuzyak@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5437-0272

Руслан Басенко

Полтавський інститут економіки і права
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»,
кандидат педагогічних наук (Україна)
email: basenko_ruslan@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9760-6321

Історичні джерела дослідження християнсько-гуманістичних практик піклування єзуїтів про схоластів у ранній Новий час

Анотація. Метою статті є атрибуція, систематизація та верифікація історичних першоджерел дослідження ренесансно- та християнсько-гуманістичного контексту єзуїтських практик опіки над схоластами орденських колегіумів у країнах Європи ранньомодерної доби. У зв'язку з історіографічною контраверсійністю у розгляді та оцінках соціокультурної діяльності ордену єзуїтів, а також його конфесійною приналежністю, **методологічними орієнтирами** дослідження виступають принципи наукової об'єктивності, наступності, міждисциплінарності, джерелознавчого аналізу, конфесійної нейтральності та світоглядного плюралізму. В основі дослідження покладено пріоритети внутрішньої та зовнішньої критики історичних першоджерел, які дають змогу цілісно, системно, комплексно та інтегровано розглянути гуманістичний зміст, ціннісно-орієнтовані стратегії та людинотворчу роль орденського досвіду освітньої, духовної та соціальної опіки над схоластами у ранній Новий час. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що вперше за інтегрованими критеріями (зміст, цільове призначення та спосіб фіксації інформації) представлено класифікацію історичних джерел дослідження окресленої проблематики та атрибутовано десять джерельних корпусів: інституційно-правові документи Товариства Ісуса; філософсько-педагогічні трактати гуманістів європейського Відродження; духовно-релігійні та гомілетичні твори; біографічні та агіографічні першоджерела; епістолярії; теологічні трактати членів ордену єзуїтів; дидактична література єзуїтських колегіумів; полемічні джерела; матеріали діловодної документації; зображальні пам'ятки. Зроблено **висновок** про те, що інтеграція в історичне дослідження названих першоджерел, їхня внутрішня та зовнішня критика, наукове осмислення та інтерпретація забезпечують необхідні підстави для обґрунтування тези про гуманістичну релевантність соціокультурної діяльності Товариства Ісуса у сфері піклування про молоде покоління країн Європи у ранній Новий час, затребуваність та важливість відповідних ініціатив для розвитку новоєвропейської цивілізації. Історичні джерела, що систематизовані у статті, дають змогу розглянути генезу суспільних ініціатив Товариства Ісуса комплексно, розкривають зміст ціннісних, ідеологічних, духовно-сміслових та організаційно-педагогічних вимірів піклування учителів-єзуїтів про ранньомодерну молодь європейських країн.

Ключові слова: орден єзуїтів (Товариство Ісуса), історичне джерело, джерелознавство, класифікація джерел, «єзуїтський гуманізм», схоластики, ренесансний гуманізм, герменевтика, джерельний корпус.

Постановка проблеми. У повсякденних діалогах сьогодні ще можна зустріти вживання терміну «по-єзуїтськи» у синонімічному ряді з хитрістю, підступністю, нечесністю, маніпулюванням і зрадою. Витоки такого «чорного міфу» належать періоду інтеграції ордену єзуїтів серед православного населення наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Упродовж наступних періодів імперська, а згодом радянська влада лише підважувала антиєзуїтську риторику, поширювала у суспільстві ідеологічно заангажовані, прескриптивні та відверто популістсько-пропагандистські наративи, безкомпромісно виставляючи ченців-єзуїтів у винятково негативних відтінках. Відповідні формули та кліше були інтегровані й до науково-історичного вивчення діяльності єзуїтів, риторика якого мало чим відрізнялася від поширеного у

.....

суспільстві неприйняття і таврування. Можна констатувати, що в значному масиві тематичних праць, що присвячені історії Товариства Ісуса, неозброєним оком видно антисезуїтську риторику, багатьом авторам й сьогодні не вдається повністю відмовитися від антинаукових міфів та стереотипів щодо оцінки суспільних ініціатив ченців ордену сезуїтів. Історики зіштовхуються зі складнощами відокремити наукове осмислення від власних релігійних або атеїстичних мотивів, їм подекуди не вдається подолати трафаретно-шаблонні трактування та оцінки суспільної діяльності ченців-сезуїтів, що містилися в попередній історіографії. Відтак практично не висвітленим або ж несправедливо засудженим у значному масиві історіографії виявився гуманістичний зміст суспільно-культурних та освітніх ініціатив сезуїтів, багатьма ученими XVII-XIX ст. було проігноровано той факт, що орден сезуїтів став єдиною інституційною силою, яка на практиці втілювала ренесансно-гуманістичні ідеї у заснованих ним практиках піклування про освіту, духовно-релігійне та соціальне становлення молодого покоління. Така ситуація є наслідком поверхового та тенденційного сприйняття суспільних ініціатив Товариства Ісуса, які багато в чому обумовлені відсутністю доступу дослідників до першоджерел, що дозволили б об'єктивніше та повніше висвітлити історичний портрет сезуїта.

Позитивним сигналом для реалізації джерелознавчого принципу в проведенні історичних досліджень стали сучасні процеси демократизації та інформатизації як в структурі ордену сезуїтів, так й в академічному пізнанні на пострадянському просторі. Зняття орденських заборон на оприлюднення повнотекстових варіантів першоджерел, пряий, передусім web доступ до змісту раніше маловідомої та секретної інформації, активна археографічна та видавнича діяльність, поєднання цифрових технологій і свободи інтерпретаційних практик дають змогу повному розкрити та зрозуміти значний масив раніше спорадично, а почасті ангажовано, упереджено та епізодично висвітлених історичних проблем. Доступ сучасних істориків до орденських документів та першоджерел дає змогу обґрунтувати тезу про гуманістичний характер діяльності сезуїтів, їхню активну участь у заснуванні системної опіки над молоддю у ранній Новий час. Герменевтичний аналіз першоджерел свідчить, що у ранній Новий час попри ідейні антагонізми, що існували між гуманістами та сезуїтами, в справі розробки підходів до піклування про молоде покоління відбулася консолідація їхніх зусиль: і вчителі-сезуїти, і наставники-гуманісти, спільно звернули увагу на молодь, актуалізували цивілізаційну потребу формування соціально-культурного середовища для освіти та розвитку тогочасних молодих людей. Гуманісти запропонували ідеї необхідності піклування про молоде покоління, а лідери Контрреформації – вчителі-сезуїти, на практиці стали головною силою легітимації у суспільстві мотивів та ідеалів молодіжної політики. Тому переосмислення феномену сезуїтизму є пізнавально, методологічно та світоглядно виправданим. До того ж викриття фальсифікацій, замовчувань й атавізмів атеїстичного тоталітаризму в радянському наративі з історії Товариства Ісуса сприятиме появі нових історичних синтезів, в основу побудови яких буде поставлено критерій глибини та добросовісності наукового аналізу, залучення належної джерельної бази, фактологічності, обґрунтованості висновків, професіоналізацію історіографічного дискурсу.

Сезуїти сьогодні – це міжнародний масштаб і системний характер суспільної роботи. Транснаціональний рівень діяльності ордену був помітним уже під час його утворення у 1534 р.: засновник сезуїтів іспанець Ігнатій Лойола згуртував однодумців для присяги на вірність церкві на французькому Монмартрі, а центральним офісом генерала ордену, цілком природно, став Рим. Мультикультурність, глобалізація та динамічний розвиток – це ті атрибути, що збагачують міжнародний імідж сезуїтів, дають йому можливість відігравати вагомий роль в облаштуванні світового культурно-релігійного, освітнього та ціннісно-смиислового ландшафту. Примітно, що цього року один із найвпливовіших чернечих орденів католицької церкви відзначає 480-ліття з дня затвердження римським Понтифіком, яке урочисто відбулося 1540 р. Можна констатувати, що саме молодіжні ініціативи сезуїтів забезпечили «ренесанс» європейської молоді, адже у ранній Новий час відбулося заснування орденської молодіжної політики, зміст якої забезпечив модернізацію статусу молоді, яку почали навчати не тільки спогляданню та молитві, але й діяльному та раціональному життю, активній життєвій філософії. До того ж саме сезуїти стали засновниками таких необхідних атрибутів, як партнерство та лідерство у молодіжному середовищі, соціальний ліфт, стали активними популяризаторами освіченості та вченості.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Оглядові та аналізові першоджерел з історії соціокультурної діяльності сезуїтів у ранній Новий час спеціальних досліджень не присвячено. Водночас окремі аспекти цієї проблематики вміщено у синтезах з історії ордену сезуїтів таких зарубіжних та українських авторів, як В. Бангерт, Р. Бірлі, Т. Блінова, Дж. Бродрік, Б. Год, М. Інлот, В. Кметь, А. Коваль, Ж. Лакутюр, В. Лявшук, Д. Мітчелл, А. Папазова, С. Сєряков, К. Холіс, Т. Шевченко, Д. Шмонін та інших. Відтак очевидний брак наукової уваги до осмислення та актуалізації джерельного забезпечення висвітлення молодіжної роботи сезуїтів й вмотивовує пізнавальний інтерес представленої студії.

Мету нашого дослідження ми вбачаємо в атрибуції та обґрунтуванні класифікації першоджерел із історії розвитку ренесансно-гуманістичних ідей у ранньомодерних єзуїтських практиках піклування про молоде покоління, визначенні їхнього пізнавально-методологічного значення та окресленні принципів інтерпретації, розуміння та актуалізації в історичному дослідженні. Системний і критичний аналіз першоджерел дає змогу розкрити як ідейно-теоретичні та ціннісно-сміслові, так і структурно-функціональні, інституційно-процесуальні, організаційно-педагогічні та методико-технологічні аспекти орденських практик піклування про ранньомодерну молодь країн Європи.

Виклад основного матеріалу. Джерельну базу дослідження за інтегрованим критерієм (зміст, цільове призначення та спосіб фіксації інформації) класифіковано на десять корпусів. Перший корпус першоджерел складають **інституційно-правові документи Товариства Ісуса**. У їхніх нормах було визначено мету, механізм заснування, систему управління, організаційні засади та юрисдикційний статус молодіжної роботи ордену єзуїтів. Мова йде насамперед про «Формули Інституту Товариства Ісуса», які становлять собою статут, у якому стисло і загально було окреслено мету та метод соціокультурної діяльності ченців-єзуїтів серед молодого покоління, представлено вимоги до духовно-педагогічного, апостольсько-просвітницького, освітньо-інтелектуального та соціального служіння учителів Товариства Ісуса. Документ складався із 9 пунктів, які були викладені й затверджені в апостольських листах (буллах) Павла III «Regimini Militantis Ecclesiae» від 27 вересня 1540 р. та Юлія III «Exproscit Debitum» від 21 липня 1550 р. Їхнє схвалення Понтифіками дало змогу стати частиною не лише орденського, але й папського права [Конституції ..., 2005 : 14]. У буллах було проголошено цінність опіки над молоддю країн Європи, а метою діяльності Товариства Ісуса було визначено «... докладання особливих зусиль для поступу душ у християнському житті та науці особливо через навчання дітей» [Формули ..., 2005 : 3-4].

Основним документом, який визначав організаційно-ідеологічні засади орденських практик піклування про молодь були «Конституції Товариства Ісуса» («Constitutiones Societatis Iesu»). Їхній проєкт підготував засновник єзуїтів Ігнатій Лойола іспанською мовою 1550 р., а його схвалення І Генеральною конгрегацією ордену відбулося 1558 р. «Конституції» склалися з 10 частин, кожна з яких визначала сутність місії та духовності Товариства Ісуса, унормовувала духовно-педагогічні умови формації новиків (нових учасників ордену), впорядковувала структуру, методи та форми навчання і виховання в колегіумах, окреслювала стратегії та прийоми залучення молоді до Товариства Ісуса, називала засоби збереження його цілісності, внутрішньої єдності та механізми управління. Низка норм «Конституцій Товариства Ісуса» була присвячена окресленню педагогічного ідеалу, визначенню системи чеснот і християнської досконалості схоластів ордену. Слід звернути увагу на те, що у документі, відповідно до ренесансно-гуманістичної парадигми піклування про молодь, було підкреслено важливість поєднання «молитви з наукою, побожності з навчанням, породжених серцем порухів волі з логічними роздумами» [Рібаденейра, 2005 : XV].

Вагоме значення для вивчення діяльності єзуїтів серед молоді належить «Першому і Загальному екзамену, який слід пропонувати всім, хто звертається з проханням про вступ до Товариства Ісуса» («Examen Generalis»). Це документ інформативного характеру, у якому було представлено відомості про місію та спосіб духовно-суспільної ініціативи Товариства Ісуса. В «Екзамені», який також належав перу Ігнатія Лойоли, було обґрунтовано структуру молодіжної роботи ордену, яка складалася з двох основних напрямів: опіка над орденською (Scholastici S. I.) та світською (Scholares Externi) молоддю. Крім того, у документі було описано спосіб життя та уклад Товариства Ісуса, висвітлено організаційно-педагогічні і методичні засади пробацій (вступних іспитів) до колегіумів ордену тощо [Перший ..., 2005 : 21].

Методологічним документом, який унормовував заснування та реалізацію молодіжної роботи Товариства Ісуса був шкільний статут. Його офіційна назва – «Ratio Atque Institutio Studiorum Societatis Iesu» (1599 р.) (переклад українською – «Уклад студій Товариства Ісуса»). У ньому було визначено перелік вимог, компетентностей, умінь та навичок, духовно-педагогічних і моральних якостей, якими повинні були володіти особи, які здійснювали адміністрування та модерування навчання в ордені єзуїтів. Це такі посади, як провінціал, ректор, префект і професор вищих (філософії і теології) та нижчих (граматики, поетики, риторики) студій. Крім того, було зображено модель проведення занять, визначено методику викладання дисциплін, представлено опис методів і форм проведення лекцій, диспутів, бесід, театральних дійств, висвітлено механізм функціонування т. зв. «академії», методику організації ваканцій (відпочинку) та багато інших регулятивних аспектів освітнього процесу [Ratio Studiorum ..., 2008].

Цінною вважаємо думку сучасного вченого Д. Шмоніна, який, розглядаючи розвиток європейських освітніх реформ раннього Нового часу, зазначав, що «Ratio Studiorum» – це не лише педагогічний регламент, але й нова ідея освіти, її філософія. Дослідник наголошував, що шкільний стандарт єзуїтів мав універсально-кодифікуючий зміст, який, завдяки широкому

.....
впровадженню єзуїтських шкіл у країнах Європи другої половини XVI ст., здобув статус загальноєвропейського освітнього стандарту. Крім того, Д. Шмонін звертав увагу на те, що «Ratio Studiorum» унормовував організаційно-педагогічні та методичні основи досягнення головної ідеї єзуїтської освіти – послідовного інтелектуального та духовно-морального вдосконалення особистості. Способом досягнення проголошеної місії освітній регламент називав два взаємопов'язані принципи – розбудову християнських чеснот і дисциплінарний розподіл наук, за якої теологія, філософія та «вільні мистецтва» хоч були відокремлені одне від одного, проте взаємопов'язувалися духовними завданнями [Шмонін, 2011 : 309-310]. Підтримувала думку Д. Шмоніна й італійська дослідниця С. Негруццо, яка розглядала «Ratio Studiorum» як вершину та джерело католицької педагогіки. Вона звертала увагу на те, що універсалізм, цілісність і ціннісно-сміслова визначеність єзуїтської освітньої програми, її концептуальна та організаційно-педагогічна обґрунтованість свідчить про універсальність і системність шкільного статуту Товариства Ісуса [Негруццо, 2013 : 88]. До того ж орденський шкільний статут заклав основи сучасної європейської курикулярної теорії. Він є взірцем нормативно-регламентаційного упорядкування навчальних планів та академічних програм.

Значну цінність для висвітлення розвитку ренесансних ідей освіти і виховання у молодіжній роботі Товариства Ісуса становлять декрети Тридентського собору (Concilium Tridentinum) – XIX Вселенського зібрання католицької церкви 1545-1563 рр., зміст яких відіграв вагомое значення у модернізації роботи Ватикану серед молодого покоління. Мова йде про такі документи, як «Декрет про священство», «Декрет про реформу церкви», «Декрет про шлюб», «Декрет про папський авторитет», «Декрет про таїнства» [Учення ..., 2002]. Їхній зміст визначає впровадження семінарій для навчання майбутніх священників, регламентував правила поведінки та моральний кодекс вихованців орденських колегіумів тощо. Також було окреслено зміст навчального процесу, визначено особливості механізмів фінансування та управління новоствореними навчальними закладами, унормовано професійне зростання випускників тощо.

Оригінальні тексти названих документів (конституції, правила, трактати латиною, що регламентували здійснення молодіжної роботи Товариства Ісуса) було представлено у кількох орденських видавничих проєктах – збірниках джерел «Institutum Societatis Iesu» та «Monumenta Historica Societatis Iesu» («MHSI»). З-поміж них вагомое значення для аналізу змісту та методики молодіжної роботи учителів-єзуїтів становлять окремі корпуси «MHSI», зокрема «Monumenta Paedagogica» та «Monumenta Ignatiana» [Monumenta Ignatiana ..., 1903; Monumenta Paedagogica ..., 1965]. Для сучасного дослідника в електронному форматі доступне видання цієї серії за редакцією єзуїта Л. Лукаша (L. Lukacs). Упродовж 1965-1992 рр. було оприлюднено сім томів цього багатотомного проєкту. Цінність збірника полягає в тому, що в ньому було систематизовано тексти конституцій і правил організації єзуїтського шкільництва, розклади занять та описи способів педагогічної діяльності ордену в Німеччині, Італії, Австрії та інших країнах тогочасної Європи, представлено низку документів, що регламентували проведення уроків, організацію дозвілля орденських схоластів тощо.

Другий корпус історичних першоджерел – **філософсько-педагогічні трактати гуманістів європейського Відродження**, зміст яких мав вплив на заснування та розвиток ідейно-сміслових та організаційних засад молодіжної роботи ордену єзуїтів. Насамперед це праці Еразма Роттердамського: релігійно-етичний твір «Зброя християнського воїна», сатирико-критична робота «Похвала глупоті», трактати «Про виховання дітей», «Про метод навчання», «Про пристойність дитячих звичаїв». До джерельної бази цього корпусу увійшли й твори інших гуманістів, як-от Х.Л. Вівеса «Про причини занепаду мистецтв», «Про навчання наукам, або християнське навчання». Чимало автентичних текстів Х.Л. Вівеса опубліковано у збірнику «Vives J. L. Tratado de la Ensenanza. Introduccion a la Sabiduria. Escolta del Alma. Dialogos. Pedagogia Pueril» (2004 р.) [Vives, 2004]. Для дослідження важливими також є твори таких представників ренесансного гуманістичного руху, як М. Веджо, П.П. Верджеріо, Г. Верона, Й. Штурм, Ф. Меланхтон та інших.

Відомо, що на становлення ціннісно-сміслового універсуму та аксіологічної ідентичності молодіжної роботи єзуїтів значний вплив мало релігійно-етичне вчення представників проторенесансного руху «Devotio moderna» («Нове благочестя») – Г. Гроте, Й. Бусха, а особливо – Ф. Кемпійського, знайомство засновника єзуїтів із трактатами якого підтверджено документально. У творі «Про наслідування Христа» Ф. Кемпійський послідовно обґрунтовував думку про індивідуальну моральну боротьбу та постійне самоудосконалення як есенційні чесноти особистості [Фома Кемпийський, 2007]. Саме такі міркування були покладені в ідеологічну основу діяльності ордену єзуїтів.

У третій корпус історичних першоджерел нами об'єднано **духовно-релігійні та гомілетичні твори**. Вони представлені духовними трактатами засновника єзуїтів, релігійними проповідями, духовними повчаннями. Передусім мова йде про духовно-релігійні трактати Ігнатія Лойоли, особливе місце серед яких належить «Духовним вправам» («Exercitia Spiritualia»).

«Духовні вправи» – це посібник, де було викладено механізм виховання душі, для її спасіння. Над текстом Лойола розпочав працювати в манреській печері 1522 р. і лише 31 липня 1546 р. папа римський Павло III буллою «*Approbatio Exercitiorum*» схвально відгукнувся на адресу останніх, рекомендувавши їх усім віруючим [Лойола, 2007]. Щодо їхнього написання Ігнатій Лойола в «Автобіографії» згадував: «... не склав усі Вправи одразу, а спостерігаючи у своїй душі деякі зміни і вважаючи, що вони принесуть користь людям, записував їх» [Заповіт ..., 2003 : 94]. «Духовні вправи» – це «будь-який спосіб випробовування совісті, роздуми, споглядання, молитви та інші дії» [Заповіт ..., 2003 : 15]. Їхній зміст становила детальна регламентація дій людини, що вправляється у розвитку душі, впродовж чотирьох тижнів. Науковий аналіз «Духовних вправ» Ігнатія Лойоли дає змогу виявити чинники та мотивацію заснування єзуїтами молодіжної роботи, з'ясувати її мету, завдання, методи і форми реалізації тощо. Крім того, «Духовні вправи» свідчать про високий рівень новизни мислення Ігнатія Лойоли у порівнянні з тогочасними суспільними уявленнями суспільства, а їхній зміст розкриває характер партнерства гуманізму та релігії в стратегії ігнатіанської духовності, відбиває християнсько-гуманістичний зміст духовності єзуїтського шкільництва.

До гомілетичних першоджерел належить значний масив повчань Ігнатія Лойоли та перших єзуїтів П. Фавра, А. Араози, П. Рібаденейри, Л. Камари, Я. Лайнеса, Х. Поланко, Є. Надаля, духовно-релігійні трактати членів Товариства Ісуса новітнього часу (як-от духовна спадщина П.-Г. Кольвенбаха), у яких можна прослідкувати еволюцію духовного вчення та ціннісно-сміслових стратегій єзуїтів.

Біографічні та агіографічні джерела об'єднані нами в четвертий джерельний корпус. Він представлений передусім автобіографічною розповіддю Ігнатія Лойоли – «Заповітом прочанина» [Заповіт ..., 2003]. У творі перший єзуїт, називаючи себе прочанином, осмислював шлях свого духовного становлення, охопивши період з 1521 по 1538 рр. Текст, який було записано секретарем Лойоли Луїсом Гонсалесом де Камарою іспанською і частково італійською мовами, викладено від третьої особи. Автобіографія дає змогу виявити низку вимірів духовного розвитку Ігнатія Лойоли, з'ясувати його інтелектуальну дискусію з тогочасними суспільними течіями як-от християнським гуманізмом чи духовно-релігійним рухом «*Devotio moderna*», розкрити різні аспекти духовної харизми та генези етико-антропологічних і духовно-релігійних ідей першого єзуїта. Значний інтерес може викликати знайомство читача й із «Духовним щоденником» Ігнатія Лойоли [Лойола, 2002]. Це два невеликі зошити, записи в яких охоплюють час із 2 лютого 1544 р. по 27 лютого 1545 р. Зміст «Духовного щоденника» становить виняткову цінність для розуміння містичного досвіду Ігнатія Лойоли, свідчить про його «внутрішнє мовлення» та «внутрішній монолог».

Вагомий масив его-джерел представлений книгами новіціатів, персональними формулами, каталогами та некрологами членів домів Товариства Ісуса. Для історичного дослідження насамперед важливою є інформація, що містилася в персональних каталогах – списках єзуїтів із кожної провінції за певний час. Каталоги (*Catalogi*) поділялися на шоквартальні (*Catalogi Breves Trimesters*), щорічні (*Catalogi Informationi*) та трирічні (*Catalogi Triennales*). Трирічні каталоги містили детальну інформацію про єзуїтів: від професів до новиків. Вони були впорядковані в трьох частинах: перший (*Catalogus Primus*), другий (*Catalogus Secundus*) і третій (*Catalogus Tertius*) трирічний каталоги [Danieluk, 2001 : 418]. Орденські каталоги як першоджерела становлять значну цінність для встановлення персоналій молодіжної роботи єзуїтів, адже містили відомості про розумові здібності, чесноти, риси характеру та життєвий досвід учасників Товариства Ісуса. Інформативність каталогів значно доповнювали книги новіціатів, де наводилися відомості про соціальне і територіальне походження нових членів ордену (новиків), рівень їхньої освіти, фах, батьків і сестер тощо [Шевченко, 2005 : 19]. Інформацію біографічного змісту також було запропоновано в персональних формулах фінальних обітів (*Ultima Vota*) (власноруч написані членами ордену єзуїтів тексти статутів та обітів) і некрологах (*Necrologia*).

Листи (*Epistolae*), особиста і ділова кореспонденція керівництва та членів ордену єзуїтів (*Epistolae Generalium*), листуванням представників європейського гуманістичного руху XVI-XVII ст. об'єднані нами у **п'ятий корпус першоджерел**. Мова йде насамперед про листи засновника єзуїтів Ігнатія Лойоли, чимало з яких опубліковано у збірниках і монографіях з історії єзуїтів періоду т. зв. «стародавнього товариства» (1540-1773 рр.). Більшість текстів епістолярної спадщини Ігнатія Лойоли опубліковано у згадуваному вже багатотомному проєкті «MHSI» у корпусі «*Monumenta Ignatiana*», що нараховує чотири серії. Значний інтерес для нашого дослідження становить зміст фрагментів листів із видання «*Monumenta Ignatiana. Seriea Prima. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Jesu Fundatoris. Epistolae et Instructiones*» (Tomus Primus-Duodecimus) (вид. 1911 р.) [Monumenta Ignatiana ..., 1903].

Для історичної інтерпретації теми дослідження важливими є такі листи Ігнатія Лойоли, як «Про гуманізм», «Як спілкуватися», «Сестрі Терезі Реджатель», «Отцю Мануїлу Міоне»,

«Франциску Борджа герцогу Гандійському» тощо. Слід назвати й листування між членами ордену, яке також представлено в проекті «MHSI» у корпусах «Epistolae P. Hieronymi Nadal Societatis Jesu», «Epistolae P. Alphonsi Salmeronis Societatis Jesu» тощо. Окремо відзначимо такі листи, як «Лист Хуана де Поланко до провінціала Іспанії Антоніо де Араоза», «Блаженний П'єр Фавр. Два листа Франциску Ксаверію», «П. Фавр та П. Кодюр. Співбесіда перших отців», а також ранньомодерну кореспонденцію Ватикану, звіти, доповідні записки посадових осіб, листування між єзуїтами і світськими особами тощо. Інтеграція відповідних джерел до дослідження розвитку ренесансних ідей освіти у молодіжній роботі єзуїтів вимагає пильного погляду та прочитання «між рядків». Саме в епістолярній спадщині міститься чимало інформації про заснування єзуїтської молодіжної роботи, її ціннісні, релігійні, світоглядні та організаційні засади. Листи лідерів ордену дають змогу виявити специфіку методу роботи єзуїтів серед молоді, визначити рівень їхньої освіченості та фаховості тощо.

Шостий корпус історичних першоджерел – **теологічні трактати лідерів Товариства Ісуса**. Це передусім трактати засновників Саламанкської школи – Ф. Суареса («Метафізичні міркування»), Л. Моліни («Про правосуддя і право», «Згода вільної волі з дарами благодаті»), Г. Васкеса («Моральні твори»). Зміст вказаних творів був гуманістичний, насамперед з огляду на те, що у центрі міркувань авторів була людина, шляхи та методи її духовно-релігійного та морального удосконалення. До того ж червоною лінією названих трактатів проходила ідея доцільності поєднання духовного розвитку із фізичним, соціальним та психоемоційним удосконаленням особистості, що відповідало гуманістичній парадигмі виховання. Зміст праць Ф. Суареса, Л. Моліни, Г. Васкеса та інших теологів ордену єзуїтів засвідчує значний вплив гуманістичної ідеології, ренесансного права індивідуальності та аргументації свободи особистості на розробку філософсько-педагогічних і морально-етичних засад доктрини єзуїтизму.

Сьомий корпус історичних першоджерел – **навчальна і навчально-методична література**, яку використовували в закладах освіти єзуїтів у ранній Новий час. Це: «Грамматика латинської мови» («De Institutione Grammaticae, Libri Tres») іспанського ученого єзуїта Е. Альвареса, трактат із поезики Ю. Скалігепа «Poëtices Libri Septem», підручники Еразма Роттердамського «De Ratione Studii», «De Copia Verborum», «De Conscribendis Epistolis», «De Octo Partibus Rationis Constructione», «De Civilitate Morum», граматики Л. аллі, Х.Л. Вівеса [Monumenta Paedagogica ..., 1965]. Слід підкреслити, що використання в орденській освіті відповідних підручників є одним із яскравих свідчень інтеграції учителями-єзуїтами до навчання та виховання молоді гуманістичного інструментарію.

Полемічні джерела об'єднано нами у восьмий джерельний корпус. Їхня цінність обумовлюється тим, що відображена в полемічних трактатах суспільна дискусія про значення молодіжної роботи єзуїтів була вагомим чинником формування суспільних уявлень (позитивних чи негативних) про ченців-єзуїтів. До того ж саме полемічні твори ставали основою міфів та стереотипів в оцінках єзуїтської діяльності, заклали основи для антиєзуїтської риторики про заперечення «єзуїтського гуманізму». Східнослов'янські полемісти в численних антиєзуїтських памфлетах, філіпічних трактатах, метафорах дискредитуючого змісту презентували Товариство Ісуса як контрреформаційний та антигуманістичний рух, спрямований на окатоличення та асиміляцію православної молоді. Особливе місце серед них належить «Таємним настановам» («Monita Secreta/Privata», 1614 р.) – інструкціям, що набули поширення як внутрішній секретний документ Товариства Ісуса [Тайные ... 1869]. У ньому так представлявся зміст стратегій, рівнів, методів і форм організації життя ордену, що в багатьох європейців виробилося уявлення про єзуїтів як підступних і хитрих «місіонерів», метою діяльності яких було лише особисте збагачення. Утім, сьогодні доведено, що насправді «Таємні настанови» – антиєзуїтський памфлет, документальна фальсифікація, автором якої вважають екс-члена ордену Є. Загоровського. Він належав до відомого православного шляхетського роду, й будучи виключеним із Товариства Ісуса, використав саме такий шлях зведення рахунків.

Полемічні джерела представлені й низкою творів руських авторів – І. Вишенського («Послання до князя Василя Острозького»), Г. Смотрицького («Ключ до царства небесного»), М. Смотрицького («Тренос, або плач за Святою Східною Церквою»), прислів'ями, творами усної народної творчості, у яких критикувався процес інтеграції вчителів-єзуїтів у русько-православне середовище, акцентувалася увага на денационалізуючому характері єзуїтських ініціатив. Історичний аналіз названих джерел дає змогу описати тогочасні стереотипи щодо ідей та освітніх практик Товариства Ісуса, а рівень полеміки, який засвідчували вказані тексти, промовисто демонструє силу впливу діяльності єзуїтів серед молоді країн Європи у ранній Новий час.

Матеріали діловодної документації (державної, орденської, приватної) складають дев'ятий корпус першоджерел. До нього ми відносимо насамперед джерела релігійно-церковного, державно-політичного, адміністративно-розпорядчого, фінансово-економічного та військово-місійного призначення. Матеріали діловодства було представлено фундаційними

актами, зокрема, листами про фундування приватними особами для ордену земельної та нерухомої власності, яка ставала основою для орденської інфраструктури (домів, колегій, бурс музикантів тощо), державними привілеями орденським закладам освіти, керівними інструкціями та записками, листами, різноманітними приписами, скаргами населення, актами місцевої влади, інвентарями, книгами прибутків і видатків орденських домів тощо. З-поміж великого масиву вказаних документів у дослідженні ренесансно-гуманістичного контексту молодіжної роботи єзуїтів значний інтерес становлять такі тексти, як «Привілей польського короля Яна II Казимира школі Львівського єзуїтського колегіуму про надання статусу університету», «Привілей єпископа М. Шишковського на заснування в Луцьку єзуїтського колегіуму», «Привілей короля Владислава IV про передачу Новгород-Сіверського Спаського монастиря ордену єзуїтів», «Уривок з листа А. Поссевіно до папи Григорія XIII», «З інструкції віце-провінціала ордену єзуїтів Ф. Суньєро, даній П. Скарзі» та інші. Об'єднані у цьому корпусі історичні першоджерела містять цінну інформацію щодо просторових та хронологічних аспектів заснування молодіжної роботи учителів-єзуїтів, дають змогу визначити значення та роль підтримки орденських ініціатив з боку держави та приватних осіб, передусім меценатів та фундаторів орденських осередків, розкрити характер внутрішньо-орденського регулювання. Вони містять інформацію про взаємини ордену та місцевого населення тощо.

У десятому джерельному корпусі нами систематизовано **зображальні пам'ятки**. Мова йде про портрети історичних діячів, які відіграли вагомий роль у заснуванні молодіжної роботи єзуїтів, зокрема Ігнатія Лойоли, Еразма Роттердамського, Х. Л. Вівеса та інших; гравюри, у яких було відбито специфіку тогочасних суспільних уявлень про учителів-єзуїтів, низку міфів та контраверсій щодо Товариства Ісуса; зображення символів єзуїтів, його герба, печаток тощо; картини та інші живописні твори, у яких було запропоновано образне відображення історії єзуїтського шкільництва; архітектурні пам'ятки, зокрема будівлі домів, університетів, колегій, конвентів, бурс музикантів, каплиць тощо; титульні аркуші орденських стародруків, його офіційних документів; фотокартки сучасної історії Товариства Ісуса; інтерфейси його офіційних Інтернет-представництв тощо.

Названі нами в десяти джерельних корпусах першоджерела репрезентовані вітчизняному досліднику різними способами: чимало з них археографічно опубліковано в окремих збірниках джерел, значний масив представлено в монографіях і працях з історії Товариства Ісуса. Більшість автентичних текстів латиною розміщено в електронному форматі на офіційному інтернет-порталі Римського архіву Товариства Ісуса (RASJ).

Висновки. Як бачимо, джерельне забезпечення новітньої історичної реінтерпретації гуманістичного контексту молодіжної роботи єзуїтів є, загалом, репрезентативним. Усю сукупність першоджерел можна класифікувати на десять джерельних корпусів: інституційно-правові документи Товариства Ісуса («Формули», «Конституції», «Перший і Загальний екзамен», «Уклад студій», декрети Генеральних Конгрегацій, апостольські листи та інші документи про організацію єзуїтської діяльності); філософсько-педагогічні трактати гуманістів європейського Відродження (П. П. Верджеріо, Г. Веронезе, Еразм Роттердамський, Х. Л. Вівес та ін.); духовно-релігійні та гомілетичні твори («Духовні вправи» Ігнатія Лойоли, його повчання, твори перших єзуїтів); біографічні та агіографічні першоджерела («Заповіт прочанина» Ігнатія Лойоли та його «Духовний щоденник», книги новіціатів, персональні формули та каталоги домів єзуїтів, тестаменти і панегирики їхніх фундаторів і меценатів); епістолярії (листи Ігнатія Лойоли та співзасновників ордену єзуїтів, ділова кореспонденція його керівництва, листування гуманістів Ренесансу тощо); теологічні трактати членів ордену єзуїтів (Ф. Суарес, Л. Моліна, Г. Васкес), у центрі міркувань яких була особистість, духовно-педагогічні способи розбудови її чеснот; дидактична література єзуїтських колегіумів; полемічні джерела («Таємні настанови», твори руських авторів, антиєзуїтська народна творчість); матеріали діловодної документації (фундаційні акти, державні привілеї, розпорядчі інструкції тощо); зображальні пам'ятки (портрети персоналій теми дослідження, гравюри, що відбивали шкільництво єзуїтів, архітектурні пам'ятки, титули стародруків тощо). Аналіз та інтерпретація атрибутованих нами першоджерел дає необхідний інструментарій для дослідження розвитку ренесансних ідей освіти та виховання в заснованій єзуїтами молодіжній роботі. Можемо констатувати, що у змістовому вимірі, більшість із проаналізованих джерел є комплексними, адже відображають молодіжну роботу учителів-єзуїтів системно, дають змогу висвітлювати її ідеологію та освітню філософію, організаційну систему та управління, конкретні засоби та прийоми роботи ченців-єзуїтів зі схоластами. Водночас слід підкреслити, що опрацювання орденських першоджерел необхідно здійснювати на засадах сучасної методології наукового аналізу, дотримуючись принципів об'єктивності, цілісності, джерелознавчої автопсії та контекстуальної інтерпретації.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

.....
Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Заповіт прочанина : автобіографія святого Ігнатія Лойоли, засновника єзуїтів (2003) / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 98 с.

Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми (2005) / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, XXV, 532 с.

Лойола, И. (2002). Духовный дневник / пер. со староисп. А. Н. Ковалея. *Точки-Puncta* / гл. ред. О. В. Ландин. Москва : Ин-т филос., теол. и ист. св. Фомы, 1-2, 159–238.

Лойола, И. (2007). Духовные упражнения / пер. с лат. С. Лихаревой. *Орден иезуитов : правда и вымысел* : сборник / сост. А. Лактионов. Москва : АСТ МОСКВА, 413–528.

Негруццо, С. (2013). Преподавание после иезуитов. *Религиозное образование в России и Европе в XVIII веке* : [сб. науч. тр.] / под ред. Е. Токаревой, М. Инглота. Санкт-Петербург : Изд-во РХГА, 250–264.

Перший і Загальний екзамен, який слід пропонувати всім, хто звертається з проханням про вступ до Товариства Ісуса (2005). *Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми* / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 21–54.

Рібаденейра де Педро (2005). Браттям Товариства Ісуса [Передне слово до першого видання Конституцій]. *Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми* / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, XI–XVI.

Тайные наставления Общества Иисуса (1869). Гризингер Т. *Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени* : в 2 т. / пер. со 2-го нем. изд. Санкт-Петербург ; Москва : Изд. М. О. Вольфа, 1868-1869. Т. 2. 1869, 271–307.

Учение о таинстве священства. Тридентский собор (XIX Вселенский), 23-я сессия, 15 июля 1563 г. (2002). *Христианское вероучение. Догматические тексты учительства церкви III-XX вв.* Санкт-Петербург : Изд-во св. Петра, 2002, 457–461.

Фома, Кемпийский (2007). О подражании Христу / пер. с лат. К. П. Победоносцева. Одесса : [Б. и.], 154 с.

Формули Інституту Товариства Ісуса, схвалені і підтверджені папами Павлом III і Юлієм III (2005). *Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми* / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 1–13.

Шевченко, Т. М. (2005). Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. Львів : Свічадо, 340 с.

Шмонин, Д. В. (2006). В тени Ренессанса : вторая схоластика в Испании. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 277 с.

Шмонин, Д. В. (2011). «Порядок и устройство». К публикации раздела «Ratio Studiorum» (1599). *Вестник Русской христианской гуманитарной академии.* Санкт-Петербург : Изд-во РХГА, 12, 4, 308–326.

Danieluk, R. (2011). Michal Boym, Andrzej Rudomina and Jan Smogulecki – Three Seventeenth-Century Missionaries in China. A Selection of Documents from the Roman Jesuit Archives. *Monumenta Serica : Journal of Oriental Studies*, LIX, 417–424.

Monumenta Ignatiana. Seriea Prima. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Jesu Fundatoris. Epistolae et Instructiones : v 12 t. / Ignatii de Loyola. Matriti : Typis Gabrielis Lopes del Horno, 1903-1911. Tomus Primus. 1903. 809 p.

Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Nova Editio Penitus Retractata : v 7 vol. / ed. L. Lukacs. Romae : Institutum Historicum Societatis Iesu, 1965-1992. Vol. I : 1540-1556. 1965. 683 p.

Ratio Studiorum : Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти (2008) / пер. з лат. Р. Паранько ; пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 252 с.

Vives, J. L. (2004). Tratado de la Enseñanza. Introduccion a la Sabiduria. Escolta del Alma. Dialogos. *Pedagogia Pueril* / est. preliminar y prologos J. M. Villalpando. Mexico : Editorial Porrúa, 447. 448 p.

Татьяна Зузяк

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского,
доктор педагогических наук, профессор (Украина)

Руслан Басенко

Полтавский институт экономики и права
Открытого международного университета развития человека «Украина»,
кандидат педагогических наук (Украина)

Исторические источники исследования христианско-гуманистических практик заботы иезуитов о схоластах в раннее Новое время

Аннотация. Целью статьи является атрибуция, систематизация и верификация исторических первоисточников исследования ренессансно- и христианско-гуманистического контекста иезуитских практик опеки над схоластами орденских коллегий в странах Европы раннего модерна. В связи с историографической контраверсионностью в рассмотрении и оценках социокультурной деятельности ордена иезуитов, а также его конфессиональной принадлежностью, **методологическими ориентирами** исследования выступают принципы научной объективности, преемственности, междисциплинарности, источниковедческого анализа, конфессиональной нейтральности и мировоззренческого плюрализма. В основе исследования положены приоритеты внутренней и внешней критики исторических первоисточников, которые позволяют целостно, системно, комплексно и интегрировано рассмотреть гуманистическое содержание, ценностно-ориентированные стратегии и человекотворческую роль орденского опыта образовательной, духовной и социальной опеки над схоластами в раннее Новое время. **Научная новизна** исследования заключается в том, что впервые за интегрированными критериями (содержание, целевое назначение и способ фиксации информации) представлена классификация исторических источников исследования этой проблематики и атрибутировано десять корпусов первоисточников: институционально-правовые документы Общества Иисуса; философско-педагогические трактаты гуманистов европейского Возрождения; духовно-религиозные и гомилетические произведения; биографические и агиографические первоисточники; эпистолярные; теологические трактаты членов ордена иезуитов; дидактическая литература иезуитских коллегий; полемические источники; материалы делопроизводительной документации; изобразительные памятники. Сделан **вывод** о том, что интеграция в историческое исследование названных первоисточников, их внутренняя и внешняя критика, научное осмысление и интерпретация обеспечивают необходимые основания для аргументации тезиса о гуманистической релевантности социокультурной деятельности Общества Иисуса в сфере заботы о молодом поколении стран Европы в раннее Новое время, востребованности и важности соответствующих инициатив для развития новоевропейской цивилизации. Большинство из атрибутированных в статье источников по своему содержанию есть комплексными, они содержат информацию как об идейно-смысловых и ценностных основаниях общественных инициатив иезуитов, так и об особенностях методических механизмов, форм и технологий реализации орденской заботы о молодежи стран Европы в раннее Новое время.

Ключевые слова: орден иезуитов (Общество Иисуса), исторический источник, источниковедение, классификация источников, «иезуитский гуманизм», схоластики, ренессансный гуманизм, герменевтика, исходный корпус.

Tatiana Zuzyak

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

Ruslan Basenko

Poltava Institute of Economics and Law
Open International University of Human Development "Ukraine"
Candidate of Pedagogical Sciences (Ukraine)

Historical sources for the study of Christian-humanistic practices of caring Jesuits about the scholastics in the early modern period

Abstract. The aim of the article is to attribute, systematize and verify the historical sources of the study of the Renaissance and Christian-humanistic context of the Jesuit practices of guardianship over the scholastics of the Order colleges in the countries of early modern Europe. Due

to the historiographical controversy in the consideration and evaluation of the socio-cultural activities of the Jesuit order, as well as its religious affiliation, the **methodological** guidelines of the study are the principles of science, historicism, objectivity, continuity, interdisciplinary, source analysis, religious neutrality and worldview. The study is based on the priorities of internal and external critique of historical sources, which allow a holistic, systematic, comprehensive and integrated consideration of humanistic content, value-oriented strategies and the human role of the Order's experience of educational, spiritual and social care for scholastics in the early modern period. **The scientific novelty** of the research is that for the first time according to the integrated criteria (content, purpose and method of recording information) the classification of historical sources of research is presented and ten source corpora are attributed: institutional and legal documents of the Society of Jesus; philosophical and pedagogical treatises of humanists of the European Renaissance; spiritual-religious and homiletic works; biographical and hagiographic primary sources; epistolary; theological treatises of members of the Jesuit order; didactic literature of Jesuit colleges; polemical sources; materials of office documentation; pictorial sights. It is **concluded** that the integration of these primary sources into historical research, their internal and external criticism, scientific understanding and interpretation provide the necessary grounds for substantiating the thesis on the humanistic relevance of the socio-cultural activities of the Society of Jesus in caring for the younger generation of Europe and the importance of relevant initiatives for the development of modern European civilization. Most of the sources attributed in the article are complex in their content, they contain information about the ideological and semantic and value bases of Jesuit social initiatives, and about the peculiarities of methodological mechanisms, forms and technologies of the Order's care for the youth of Europe in early modern times.

Key words: Jesuit order (Society of Jesus), historical source, source studies, classification of sources, "Jesuit humanism", scholastics, renaissance humanism.

References:

- Danieluk, R.** (2011). Michal Boym, Andrzej Rudomina and Jan Smogulecki – Three Seven-teenth-Century Missionaries in China. A Selection of Documents from the Roman Jesuit Archives. *Monumenta Serica : Journal of Oriental Studies*, LIX, 417–424 [in China].
- Foma Kempijskij** (2007). *O podrazhanii Hristu [About the imitation of Christ]* / per. s lat. K. P. Pobedonosceva. Odessa : [B. i.], 154 s. [in Russian].
- Formuly Instytutu Tovarystva Isusa, skhvaleni i pidtverdzeni papamy Pavlom III i Yuliiem III [Formulas of the Society of Jesus Society, approved and approved by Pope Paul III and Julius III] (2005). *Konstytutsii Tovarystva Isusa ta ikh Dodatkovi Normy – The Constitution of the Society of Jesus and Their Supplementary Rules* / per. z anhl. A. Masliukh. Lviv : Svichado, 1–13 [in Ukrainian].
- Konstytutsii Tovarystva Isusa ta ikh Dodatkovi Normy [The Constitution of the Society of Jesus and Their Supplementary Rules]* (2005) / per. z anhl. A. Masliukh. Lviv : Svichado, 2005. XXV, 532 s. [in Ukrainian].
- Lojola, I.** (2002). Duhovnyj dnevnik [Spiritual diary] / per. so staroisp. A. N. Kovalja. *Tochki-Puncta – Puncta-Points* / gl. red. O. V. Landin. Moskva : In-t filos., teol. i ist. sv. Fomy, 1-2, 159–238 [in Russian].
- Lojola, I.** (2007). Duhovnye uprazhnenija [Spiritual exercises] / per. s lat. S. Liharevoj. *Orden iezuitov : pravda i vymysel – Jesuit Order: Truth and Fiction* / sost. A. Laktionov. Moskva : AST MOSKVA, 413–528 [in Russian].
- Monumenta Ignatiana. Seriea Prima. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Jesu Fundatoris. Epistolae et Instructiones** (1903) : v 12 t. / Ignatii de Loyola. Matrili : Typis Gabrielis Lopes del Horno, 1903-1911. Tomus Primus, 809 p. [in Italy].
- Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Nova Editio Penitus Retractata** (1965) : v 7 vol. / ed. L. Lukacs. Romae : Institutum Historicum Societatis Iesu, 1965-1992. Vol. I : 1540-1556. 1965, 683 p. [in Italy].
- Negrucio, S.** (2013). Prepodavanje posle iezuitov [Teaching after the Jesuits]. *Religioznoe obrazovanie v Rossii i Evrope v XVIII veke – Religious education in Russia and Europe in the 16th century* / pod red. E. Tokarevoj, M. Inglova. Sankt-Peterburg : Izd-vo RHGA, 250–264 [in Russian].
- Pershij i Zahalnyj ekzamen, iakyj slid proponuvaty vsim, khto zvertaietsia z prokhanniam pro vstup do Tovarystva Isusa [The first and general exam to offer to anyone who applies to join the Society of Jesus]* (2005). *Konstytutsii Tovarystva Isusa ta ikh Dodatkovi Normy – The Constitution of the Society of Jesus and Their Supplementary Rules* / per. z anhl. A. Masliukh. Lviv : Svichado, 21–54 [in Ukrainian].
- Ratio Studiorum : Uklad studij Tovarystva Isusovoho. Systema iezuitskoi osvity** (2008) / per. z lat. R. Paranko ; per. z anhl. A. Masliukh. Lviv : Svichado, 2008, 252 s. [in Ukrainian].
- Ribadenejra de Pedro** (2005). Brattiam Tovarystva Isusa [Perednie slovo do pershoho vydannia Konstytutsij] [To the Brethren of the Society of Jesus [Preface to the First Edition of the Constitutions]].

Konstytutsii Tovarystva Isusa ta ikh Dodatkovi Normy – The Constitution of the Society of Jesus and Their Supplementary Rules / per. z anhl. A. Masliukh. Lviv : Svichado, XI–XVI [in Ukrainian].

Shevchenko, T. M. (2005). *Yezuitske shkylnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverti XVI – seredyny XVII st. [Jesuit schooling in the Ukrainian lands of the last quarter of the 16th – mid 17th centuries]*. Lviv : Svichado, 340 s. [in Ukrainian].

Shmonin, D. V. (2006). *V teni Renessansa : vtoraja sholastika v Ispanii [In the shadow of the Renaissance: the second scholasticism in Spain]*. Sankt-Peterburg : Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 277 s. [in Russian].

Shmonin, D. V. (2011). “Porjadok i ustroenie”. K publikacii razdela “Ratio Studiorum” [“Order and dispensation”. To publication of the “Ratio Studiorum” section] (1599). *Vestnik Russkoj hristianskoj gumanitarnoj akademii – Bulletin of the Russian Christian Humanitarian Academy*. Sankt-Peterburg : Izd-vo RHGA, 12, 4, 308–326 [in Russian].

Tajnye nastavlenija Obshhestva Iisusa [The Secret Instructions of the Society of Jesus] (1869). Grizinger T. *Iezuity. Polnaja istorija ih javnyh i tajnyh dejanij ot osnovanija ordena do nastojashhego vremeni – Jesuits. The full story of their explicit and secret deeds from the foundation of the order to the present : v 2 t. / per. so 2-go nem. izd.* Sankt-Peterburg ; Moskva : Izd. M. O. Volfa, 1868-1869, 2, 271–307 [in Russian].

Uchenie o tainstve svjashhenstva. Tridentskij sobor (XIX Vselenskij), 23-ja sessija, 15 ijulja 1563 g. [The doctrine of the sacrament of the priesthood. The Council of Trent (XIX All-Ölensky), 23rd session, July 15, 1563] (2002). *Hristianskoe verouchenie. Dogmaticheskie teksty uchitelstva cerkvi III-XX vv. – Christian creed. Dogmatic texts of the teaching of the church of the III-XX centuries*. Sankt-Peterburg : Izd-vo sv. Petra, 457–461 [in Russian].

Vives, J. L. (2004). *Tratado de la Ensenanza. Introduccion a la Sabiduria. Escolta del Alma. Dialogos. Pedagogia Pueril / est. prelim. y prologos* J. M. Villalpando. Mexico : Editorial Porrúa, 447, 448 p. [in Mexico].

Zapovit prochanyna : avtobiohrafiiia sviatoho Ihnatiia Lojoly, zasnovnyka iezuitiv [The Will of the Pilgrim: Autobiography of St. Ignatius of Loyola, the Founder of the Jesuits] (2003) / per. z anhl. A. Masliukh. Lviv : Svichado, 98 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 09.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.05.2020 р.

Наталія Семергей

Українська медична стоматологічна академія

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: nsemergey@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3095-3131>

Історія та історики у піднесенні українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: новітня історіографія

Анотація. Метою статті є систематизація та аналіз студій новітньої української історіографії про розвиток історичної думки доби українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, новий етап нагромадження яких розпочався на зламі 80-х-90-х років XX століття. В основі дослідження – цивілізаційна та соціокультурна методологія, системний науково-концептуальний підхід історіографічного аналізу, інструментарій яких дав змогу досягти пріоритетів науковості та об'єктивності у висвітленні історіографічних фактів, історизму та наступності у побудові історіографічного наративу, міждисциплінарності та інтеграції історіографічних висновків. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що на основі аналізу сучасних історичних студій охарактеризовано динаміку новітнього вивчення історичної думки та діяльності істориків у другій половині XIX – першій третині XX століття. З'ясовано, що на початку 1990-х років історикам (Я. Верменич, Г. Касьянов, В. Кравченко, Г. Мерніков, Я. Пиріг, П. Сохань, С. Стельмах та інші) вдалося емпірично накопичити багатий матеріал та розпочати системне осмислення змісту, специфіки та цивілізаційного значення української історичної думки імперської доби. Упродовж 2000-2015 років історики (Я. Калакура, В. Коцур, В. Масненко, П. Радько, О. Реєнт, О. Удод, О. Ясь та інші) запропонували синтетично-концептуальний зріз історичної думки окресленої доби, на основі новітньої цивілізаційної методології всебічно та цілісно розглянули зміст, особливості розвитку та націєтворчий потенціал історичної думки другої половини XIX – першої третини XX століття, запропонували системне уявлення про місце і роль історичних досліджень у генезі українського національно-культурного відродження. З'ясовано, що із середини 2010-х років й до сьогодні історики (Я. Калакура, В. Смолій, О. Удод, В. Яремчук, О. Ясь) звертаються до вивчення специфічності, локальності та мікроісторичності у розвитку історичної думки досліджуваного періоду. Вчені аналізують субдисциплінарні напрями тогочасного історієписання, стилі історичного мислення, інтелектуальні, персоналістичні та інституційні виміри української історичної думки, її суспільні та політичні контексти тощо. **Висновки.** З'ясовано, що в сучасній історичній науці проблематика місця і ролі історичних знань та істориків у піднесенні національного руху представлена репрезентативно. Здобутки новітньої історіографії засвідчують виняткове значення історичної думки та науково-дослідницьких і соціокультурних ініціатив тогочасних істориків у розвитку національної свідомості українців та активізації процесів націєтворення та державного будівництва доби Української демократичної революції 1917-1921 років.

Ключові слова: новітня українська історіографія, українське національно-культурне відродження, історія, історична думка, історики, М. Грушевський, націєтворення.

Постановка проблеми. У побудові Україною сучасних стратегій протидії гібридній агресії, пошуку адекватних та ефективних методів захисту національного інформаційного, ціннісного та смислового ландшафту виняткового значення набуває науково-історичне знання. Історії на історикам належить особлива роль щодо просвітництва суспільства про суверенність українського історичного процесу, його єдність, неподільність та окремішність. Наукове збагачення та суспільна легітимація вибудованого М. Грушевським розуміння українського історичного поступу займає ключове місце з-поміж завдань новітнього етапу консолідації українського суспільства. Не викликає сумніву теза про те, що національна історія є первинним джерелом націєтворення. Історична пам'ять та історична мітологія завжди виступали «... підсилючими чинниками, своєрідними каталізаторами національної свідомості в цілому» [Кресіна, 1998 : 97]. Яскравим свідченням співучасті істориків у творенні нації є розвиток історичного знання у добу національно-культурного відродження, зокрема у період другої половини XIX – першої третини XX століття. Саме в цей час не лише сформувався науково-

історичний стиль українського історіописання та його методологічний інструментарій, але й виявилася виняткова роль історії у піднесенні національного, культурного та політичного життя українства.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Цивілізаційне розуміння історії та антропологічний «поворот» до осмислення місця і ролі особистостей у творенні нації обумовили звернення сучасної історичної науки до вивчення історичної думки та діяльності істориків як творців національного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Серед дослідників, які вивчали різні аспекти порушеної нами теми, слід назвати: В. Верстюка, Я. Грицака, С. Єкельчика, Л. Зашкільняка, Я. Ісаєвича, Я. Калакуру, Г. Касьянова, В. Кравченка, В. Масненка, Ю. Присяжнюка, В. Сарбея, В. Яремчука, О. Яся та інших. Предметом їхніх наукових доробків були різні питання розвитку історичного пізнання, зокрема: умови створення, історіософія та тематика тогочасних історичних досліджень; місце і роль історичної думки у націєтворенні; біографічні портрети істориків, аналіз їхнього стилю історіописання; світоглядний потенціал історичних студій у протидії імперській колоніальній та шовіністичній політиці. У той же час осмислення вказаних наукових студій на сьогодні не було предметом окремого дослідження, що й вмотивовує гносеологічну та практичну актуальність публікації.

Мета статті. Дослідницькі пріоритети статті ми вбачаємо в систематизації та аналізі новітніх досліджень, що присвячені розвитку історичної думки та діяльності істориків у другій половині XIX – першій третині XX століття, – періоді піднесення історичних студій, на якому започатковано формування ціннісних підвалин національного змісту української історії. Вибір нижньої хронологічної межі предмета дослідження пов'язаний із появою академічних інституцій та праць істориків, що заклали національні традиції української історіографії (Київська археографічна комісія, науково-історичні пошуки М. Максимовича, М. Костомарова та інших). Натомість вибір верхньої хронологічної межі дослідження вмотивовуємо збереженням у 20-ті – на початку 30-х років XX століття традицій національної історіографії значною когортою істориків, активізацією їхнього протистояння більшовицькій ідеології, а також розвитком зарубіжного українознавства (І. Крип'якевич, С. Томашівський, В. Липинський та інші). Ми ставимо завдання виявити зміст «рефлексії» сучасних істориків щодо ролі українських історичних студій імперської доби у піднесенні національно-культурного відродження, розкрити значення історичної думки у політизації національного життя та розв'язанні світоглядно-ціннісних завдань творення української державності.

Виклад основного матеріалу. Д. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Грушевський, С. Томашівський, В. Липинський, М. Слабченко, М. Яворський – це неповний «пантеон» тогочасних істориків, праця яких багато в чому прислужилася розвою сучасного наукового розуміння української національної історії. Не дивно, що у науковій дискусії щодо драйверів національного відродження, з-поміж яких вчені називають суспільно-політичних лідерів, інтелігенцію, митців, вчених, все ж спільною є думка про виняткову роль істориків, які першими розпочали наполегливо боротися за відродження української культури, стали збирачами українського фольклору, зберігачами історичної пам'яті та популяризаторами національної мови. Вчені, емпірично збираючи фактаж та історіософськи узагальнюючи український історичний поступ, оприлюднили та легітимізували у суспільстві парадигму самостійного та цілісного українського історичного процесу, уявлення про який стало невід'ємним складником як концепції національного відродження, так й ціннісної основи українського націє- та державотворення. Цілком виправданою вважаємо думку сучасного історика В. Яремчука, який, осмислюючи внесок тогочасних істориків в українське націєтворення, метафорично зазначав: «...створячи Україну через минуле» [Яремчук, 2017 : 84]. Він підкреслював, що на межі XIX-XX століть було остаточно концептуалізовано засади національної історії та запропоновано цілісний образ українського минулого. На думку В. Яремчука «... українська історія повинна була постати як високоякісний інтелектуальний продукт, який мав одночасно і вивести націю із стану летаргії, і консолідувати її в соціальному й регіональному сенсах, і переконати недружніх до українців сусідів у наявності історичних виправдань і прецедентів на заявлені сучасними лідерами претензії на національне самовизначення» [Яремчук, 2017 : 85].

У новітній історіографії наукове осмислення розвитку історичного пізнання в добу українського національного відродження було започатковано у 1990-х роках у наукових доробках Я. Верменич [1997], Я. Грицак [1996], Г. Касьянова [1993; 1999], Б. Кравченка [1997], В. Кравченка [1996], Г. Мернікова [1997], Я. Пирога [1993], П. Соханя [1993], С. Стельмаха [1997; 2000] та інших вчених. Характерною ознакою відповідних студій було пропедевтично-емпіричне накопичення дослідницького матеріалу,

.....
концептуальний аналіз розвитку історичного знання, виявлення тематики та змісту тогочасних історичних студій, їхній розгляд у хронологічній послідовності та динаміці. Дослідникам належить пріоритет у вивченні наукової діяльності тогочасних істориків, центрів історичної науки (Львівський, Харківський, Київський, Новоросійський та Чернівецький університети), наукових установ (Наукове товариство імені Шевченка, Товариство Нестора Літописця, Київська археографічна комісія, Українське історичне товариство, Історична секція ВУАН, керівником якої був М. Грушевський) та історичних часописів («Київська старовина», «Україна») тощо.

Беззаперечний авторитет у вивченні українського історіографічного процесу імперської доби належить В. Кравченку [1996]. Історик одним із перших запропонував огляд еволюції української історичної думки з другої половини XVIII – до середини XIX століття, розглянув її розвиток як домінанту національного відродження. Погоджуємося із оцінкою істориків про виняткову методологічну цінність висновків В. Кравченка щодо збігу основних етапів національного відродження із еволюцією його важливого складника – тогочасної історіографії [Киян, 1999 : 146]. Такі тези дослідника підкреслюють вагомe місце історичного пізнання у тогочасних складних та суперечливих процесах протидії імперській політиці. Наукове вивчення української минушини (запорозьких традицій, гайдамацького руху тощо) позитивно впливало на активізацію масової національної свідомості українців, надавало необхідні історичні та ціннісно-світоглядні підстави для боротьби за державно-політичне відродження. Цінність наукового доробку В. Кравченка посилюється й тим, що йому вдалося прослідкувати процес розвитку модерної української історичної думки від «Історії Русів» до середини XIX століття. Він дійшов висновку про те, що історичні пошуки тогочасних дослідників відіграли вирішальну роль у протидії російській шовіністичній концепції, адже послідовне обґрунтування окремішності українського історичного процесу крок за кроком позбавляло російську історіографію імперських аргументів про єдність української та російської культур, елімінувало «шароварщину» та синдром декількох лояльностей, що були властиві українському суспільству наприкінці XVIII – на початку XX століття [Кравченко, 1996].

Значним кроком уперед у виявленні змісту та цивілізаційного значення тогочасної історичної думки стала поява досліджень Я. Верменич [1997] та Г. Мернікова [1997]. Вчені розглянули розвиток історичного пізнання під кутом зору історичних шкіл і центрів науково-історичних досліджень, які розпочали формуватися у другій половині XIX століття. Автори підкреслювали, що підготовлений тогочасними істориками матеріал, високий рівень його концептуалізації та наукової обґрунтованості дає підстави говорити про те, що наприкінці XIX століття українська історична думка еволюціонує, набуває національного змісту та необхідних академічних форм.

Вагомі досягнення історичного пізнання в імперську добу були предметом досліджень С. Стельмаха [1997ab; 2000ab]. Історика цікавила динаміка та тенденції розвитку історичної науки XIX – початку XX століття, він звертав особливу увагу на зміну теорії тогочасного історичного пізнання. Серед чинників його розвитку С. Стельмах виняткового значення приділяв позитивістській філософії, яка руйнувала залишки традиційного релігійного та метафізичного уявлення про світ, пропонувала нове бачення ідей прогресу та соціальної динаміки [Стельмах, 2000b : 67-68]. Крім того, цінним для розуміння шляхів розвитку історичної думки були висновки дослідника про те, що наприкінці XIX – на початку XX століття, за умови соціально-політичної кризи розпочався якісно новий етап у розвитку історичного пізнання, наслідком чого стало зародження історії як соціально-орієнтованої науки [Стельмах, 1997b : 153]. Було очевидним те, що спрощене і одностороннє тлумачення позитивізмом історичного розвитку, як плавного і детермінованого у висхідному напрямі руху до апріорно визначеної мети, методологічний монізм та орієнтація на об'єктивний бік історії позбавляли її індивідуальної самобутності [Стельмах, 2000a : 205]. Вчений констатував, що панівною тенденцією в розвитку історичної науки на початку XX століття було визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез [Стельмах, 2000a : 219]. Історіографічний наратив названих вчених вибудував новітнє уявлення про розвиток української історичної думки, дозволив осмислити місце і роль становлення наукової історії України для розв'язання політичних, соціальних та духовно-культурних завдань, що поставали перед українським суспільством на межі XIX-XX століть.

Виняткову цінність для осмислення місця і ролі істориків у національному відродженні становлять наукові праці Г. Касьянова [1993; 1999]. Вчений, аналізуючи український та світовий досвід становлення націй, наголошував, що історики відіграли вагому роль не тільки у розвитку теорій «політичної» та «етнічної» націй, але й стали творцями життєво необхідного для появи нації історичного міту. Г. Касьянов підкреслював, що історики виконали завдання легітимізації національно-державних домагань української нації історичними аргументами, виступили її «будителями», запропонувавши формування

суспільних уявлень про український історичний поступ [Касьянов, 1999 : 288].

Кінець 1990-х – початок 2000-х років ознаменувався «бумом» у вивченні історичної думки досліджуваного періоду. У цей час світ побачили наукові синтети, у яких на основі новітньої цивілізаційної методології було всебічно та цілісно розглянуто зміст, особливості розвитку та націєтворчий потенціал історичної думки другої половини XIX – першої третини XX століття. Упродовж 2000-2015 років історики запропонували синтетично-концептуальний зріз історичної думки окресленої доби. Це наукові доробки таких істориків, як С. Єкельчик [2010], Я. Калакура [2004], В. Коцур [1999], І. Колесник [2000, 2013], П.-Р. Маґочій [2012], В. Масненко [2001], С. Плохій [2013], П. Радько [1999], О. Реєнт [2003], О. Удод [2000; 2001], Р. Шпорлюк [2000], О. Ясь [2014ab] та інші. Завдяки оприлюдненню підготовлених вченими досліджень на сьогодні в історіографії вибудувалося системне уявлення про місце і роль історичних досліджень у ґенезі українського національно-культурного відродження. Можна констатувати про наявність багатого історіографічного знання щодо умов, шляхів та специфіки формування української національної історіософії наприкінці XIX – на початку XX століття.

Вагоме значення для актуалізації та розроблення методологічних проблем дослідження розвитку історичної думки доби національного відродження становить науковий доробок Я. Калакури. Вчений одним із перших у новітній історіографії здійснив цілісний та системний аналіз розвитку історичного знання. Цінною, зокрема, є запропонована дослідником періодизація української історичної думки, критерієм якої серед інших стала поява принципово нових явищ у суспільному і науковому житті, які істотно змінили характер і зміст історичних знань. Для нашого дослідження інтерес становлять такі виокремлені Я. Калакурою періоди розвитку історичної думки, як четвертий (середина XIX століття), що характеризувався появою університетських центрів історичних досліджень, діяльністю спеціальних організацій, що займалися дослідженням української минувшини, науково-історичними пошуками М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, історіософією Т. Шевченка; п'ятий (остання чверть XIX – початок XX століття), що позначився остаточним утвердженням української історичної науки, діяльністю Київської історичної школи документалістів, синтезом української історії М. Грушевським, збагаченням історичної думки творчістю М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, Д. Донцова, реалізацією національної історіософії в Українській національно-демократичній революції; шостий (20-ті – початок 30-х років XX століття), під час якого інерція динамічного розвитку української історичної думки тривалий час протистояла більшовизму, а наукові пошуки істориків материкової України (Д. Багалій, І. Крип'якевич, М. Слабченко, С. Томашівський, Д. Яворницький) та діаспори (Д. Дорошенко, В. Липинський) зберігали та примножували традиції національної історіографії [Калакура, 2004 : 38-40].

Крім того, Я. Калакура дійшов висновку, що з другої половини XIX століття розвиток історичної думки слід оцінювати як динамічний та національно спрямований. Саме в цей час формувалися концептуальні та методологічні засади наукової історії України, вибудовувалася її історіософія. З-поміж чинників, що позитивно впливали на тогочасне історичне пізнання дослідник називав розвиток університетських осередків української історичної науки; діяльність галузевих організацій та установ, зокрема Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора Літописця, Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, Одеського товариства історії та старожитностей; діяльність Наукового товариства імені Шевченка та осередків «Просвіти» тощо [Калакура, 2004 : 40].

Особливий інтерес становить думка Я. Калакури про те, що розвиток історичних знань був тісно пов'язаний із літературно-художнім життям тогочасної України. П. Куліш, І. Франко, Т. Шевченко, П. Чубинський значно долучилися до розвитку національно-демократичної спрямованості тогочасної історичної науки. Окремо Я. Калакура досліджував вплив творчості Т. Шевченка на формування історіософських засад національної історії. Дослідник підкреслював, що національно-визвольна ідея та глибокий історизм творів Кобзаря реабілітували українську історію. Т. Шевченко «... розбудив понижену, приспану, перервану державницьку ідею українського народу. Він очищав історію від псевдогероїчних мітів, великодержавницьких фальсифікацій, різного роду спотворень, доводив безперервність етногенезу українців від найдавніших часів [Калакура, 2004 : 199].

Точкою біфуркації у розвитку української історичної думки, без сумніву, була наукова діяльність М. Грушевського. Запропонована ним схема історії українського народу стала науковим обґрунтуванням суспільного вибору на користь суверенітету, окремішності та самобутності українства. Я. Калакура, спільно з іншими дослідниками (Я. Пиріг, П. Сохань, В. Ульяновський) звертав увагу на те, що «Історія України-Руси» Грушевського, у якій вперше було викладено системне бачення історії України та засвідчено її безперервність і тяглість від найдавніших періодів до новітнього часу, відіграла ключову роль у зростанні історичної та національної самосвідомості українства, стала необхідним чинником нового піднесення національно-визвольного руху доби Української національно-демократичної революції

[Калакура, 2004 : 229, 233].

Вагоме значення для вивчення української історичної думки наприкінці XIX – у першій третині XX століття становлять дослідження В. Масненка [2001]. У них, на основі багатого джерельного матеріалу, розглянуто вплив історичного пізнання на націєтворчі процеси в тогочасній Україні. Методологічну цінність передусім становить розгляд В. Масненком проблематики взаємовпливів історичних студіювань і національної свідомості за допомогою теоретичного інструментарію таких категорій, як «історична пам'ять», «історична традиція», «історичний досвід», «історична свідомість», «національна свідомість» [Масненко, 2001 : 69]. Вчений дійшов важливого теоретичного висновку про те, що із XIX століття історична свідомість почала формуватися на основі наукових теорій, зокрема історичного обґрунтування походження народу. На зміну етнографізму прийшов історизм, а історична пам'ять розпочала виконувати вагомі компенсаторські та мотиваторські функції щодо розвитку етнонаціональної свідомості [Масненко, 2001 : 83-84].

На окрему вагу заслуговує розгляд В. Масненком діяльності українських наукових історичних установ і періодичних видань як чинника національної комунікації. Історик підкреслював, що історичні установи та видання забезпечили поширення та тлумачення у тогочасному суспільстві національного розуміння української історії, виконали роль необхідного ресурсу протидії імперським шовіністичним тлумаченням української минувшини [Масненко, 2001 : 184]. Історичні друковані видання виконували стратегічне завдання, яке, на думку В. Масненка, точно формулювалося на сторінках наукового часопису «Україна»: «маніфестацію відродження української наукової праці на широкому полі українознавства, від пре-історії й історії матеріальної культури та мистецтва, від мови, фольклору й письменства до історії соціальної і політичної» [Масненко, 2001 : 187].

Окремо В. Масненко наголошував на такій специфічній ознаці тогочасної історичної думки, як синтез загальнонаціональної історії та історії національних менших, що дало змогу реалізувати соборницький потенціал історичного знання. Дослідник наголошував, що національно-демократична революція 1917-1921-х років започаткувала етнонаціональний ренесанс, який обумовив зростання інтересу до дослідження культури та історії національних меншин [Масненко, 2001 : 300]. Крім того, специфічною рисою історичної думки 1920-х років В. Масненко вважав дослідження ролі інтелігенції у модерному українському націєтворенні. Тогочасні історики звертали особливу увагу на історичних постатей громадського життя, виявляли їхнє місце у процесі українського національного відродження, намагалися знайти континуїтет між давнім та модерним українством [Масненко, 2001 : 325].

Істотним кроком у вивченні розвитку історичної думки другої половини XIX – першої третини XX століття стали наукові надбання І. Колесник [2000]. Дослідниця запропонувала аналіз взаємозв'язку національного відродження та української історіографії, виокремили етапи такої взаємодії. Так, на її думку, саме на XIX століття припадає процес перетворення української історіографії з складової частини загальноросійської історичної науки на самостійну ідейно-організаційну структуру зі своїми установами, кадрами, науковою ідеологією, незалежними від російської, польської чи німецької історичної науки [Колесник, 2000 : 204]. Підтримуємо думку І. Колесник про те, що історична думка відіграла вагому роль у генезі національного відродження. Вона зазначала, що зміст інтелектуального чинника українського національного руху XIX століття становили передусім історико-топографічні та етнографічні студії, а також поширення знань про минуле українства серед широкого загалу [Колесник, 2000 : 211].

Значно розширює суспільні уявлення місце історичної думки у національному відродженні, запропонована І. Колесник періодизація їхніх взаємовпливів. Дослідниця, на основі критерію ідеологічних настанов українства, виокремила такі періоди українського відродження: реставраційний (80-ті роки XVIII – перша чверть XIX століття), для якого характерним було ангажування історичної публіцистики ідеями українського автономізму, історичний легітимізм, метою якого було відновлення старої державності в її давніх межах; романтичний (20-60-ті роки XIX століття), під час якого в історичних дослідженнях спостерігався поворот від автономізму до ідеї слов'янської єдності та міжслов'янського федералізму; народницько-громадівський (60-80-ті роки XIX століття), специфічною рисою якого була його просвітницька спрямованість, поширення історичних знань у недільних школах, читальнях, бібліотеках, публікація першоджерел, документів та історичних пам'яток; національно-політичний (80-ті роки XIX – початок XX століття), на якому відбулося остаточне оформлення національного руху, активізувалися процеси кристалізації ідеї державності в структурах масової та науково-історичної свідомості [Колесник, 2000 : 217-219]. Крім визнання істотного впливу історичної думки на якісно нові здобутки у процесі національного відродження, І. Колесник зробила висновок й про те, що саме історики (М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський та інші) забезпечили ідейний та організаційний провід національного відродження [Колесник, 2000 : 221]. Більше того, саме культурно-просвітницькі та науково-історичні організації відіграли вирішальну

роль у процесі накопичення та збереження інтелектуального потенціалу української нації, трансляції культурної традиції та духовного досвіду, були єдиною можливою формою організації розумової праці, її апробації та поширення серед освічених кіл українського суспільства [Колесник, 2000 : 224].

Важливо звернути увагу й на оцінку місця й ролі історичної думки у процесі національного відродження. І. Колесник висувала тезу про те, що українська історіографія виступила як засіб ідейно-теоретичного обґрунтування процесу національного відродження. Її роль обумовлювалася кількома аспектами: по-перше, історіографія постала як інструмент формування як масової національної свідомості, так і професійної та історичної культури; по-друге, науково-історична праця активістів національного руху сприяла обґрунтуванню політичних програм українства, адже ідея державності виникла саме в наративах історичних досліджень; по-третє, українська історіографія була щільно пов'язаною з культурно-громадською і просвітницькою діяльністю, популяризацією знань про минуле рідного краю, Україну та український народ, активною археографічною діяльністю відомих учених, літераторів, етнографів, знавців старовини; крім того, історіографічна практика відіграла вагомий роль в організаційному становленні українського руху у формі науково-літературних осередків, наукових установ, університетських центрів, теоретичних напрямів і наукових шкіл [Колесник, 2000 : 246-247].

У середині 2010-х років світ побачили нові видання присвячені аналізу місця і ролі історичної думки у національно-культурному та державно-політичному житті України досліджуваного періоду. Це наукові надбання таких сучасних істориків, як І. Гирич [2014], Я. Калакура [2016], В. Смолій [2019], О. Удод [2000; 2001], В. Яремчук [2017], О. Ясь [2014ab; 2017] та інші. Характерною ознакою новітнього етапу вивчення змісту, розвитку та значення історичних знань у контексті національного відродження є те, що предмет дослідження все більше набуває специфічності, локальності та мікроісторичності. Мова йде про аналіз субдисциплінарних напрямів тогочасного історієписання, стилів історичного мислення, інтелектуальних, персоналістичних та інституційних вимірів української історичної думки, її суспільних і політичних контекстів тощо.

Упродовж цього часу значної популярності набули персоналістичні студії, яскравим репрезентантом яких стало фундаментальне видання О. Яся «Історик і стиль. Визначні постаті українського історієписання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.)» [Ясь, 2014ab]. Дослідник зосередився на аналізові концептуальних, методологічних та інструментальних вимірів стилю історичного письма тогочасних вчених, зокрема В. Антоновича, Д. Бантиш-Каменського, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Липинського, М. Максимовича та інших. О. Ясь, на прикладі аналізу стилів мислення істориків національного відродження, розглянув еволюцію історичної думки від романтичного козакофільства до раціонального культурництва, виявив специфіку інтеграції позитивістської методології до історичного пізнання, розкрив зміст т. зв. «першого позитивізму» (В. Антонович, М. Драгоманов) та прослідкував його трансформацію у «критичний позитивізм».

Окремої уваги заслуговує інтерпретація О. Ясем історичної спадщини М. Грушевського, яку він розглядав як оптимістичний метанаратив. На його думку, історик вдалося модернізувати велику українську оповідь та її провідного героя – народ, поєднати критично-аналітичні та логіко-раціоналістичні складники із ірраціональними та інтуїтивними компонентами. Такий підхід дозволив М. Грушевському подолати державно-політичну дискретність й етнокультурну розмитість українського історичного життя (чергування відроджень і занепадів), а також підпорядкувати виклад історії телеологічній (цілеспрямованій) репрезентації минулого України, яка мала увінчатися потужним відродженням нації та інтенсивним національним розвитком [Ясь, 2014a : 495].

Цінною вважаємо запропоновану О. Ясем оцінку діяльності тогочасних істориків, аналіз їхнього історичного мислення та історіософії. Так, науковий набуток М. Максимовича він розглядав як перший крок у відтворенні цілісності українського історичного процесу [Ясь, 2014a : 182]. Історієписання М. Костомарова дослідник оцінював у контексті художнього представлення української минушини, що дозволило героїзувати українців, посилити ціннісно-сміслові підстави національного відродження [Ясь, 2014a : 242]. В. Липинського дослідник розглядав як вченого, приватний статус якого додавав свободи його культурним, дослідницьким та соціальним практикам, давав можливість позбавитися від тогочасних офіційних позицій, стереотипів та настанов [Ясь, 2014a : 586].

Аналізуючи науково-історичні стилі істориків другої половини ХІХ – початку ХХ століття, О. Ясь дійшов висновку про формування українського історієписання на перехресті двох культур – просвітництва та романтизму, що обумовило появу історика-критика та історика-художника. Дослідник підкреслював: «... романтизм спричинив потужні стильові трансформації українського історичного письма, зокрема перехід від великих багатотомних історій до дрібних публікацій з

.....
обсягу численних дослідницьких практик – етнографічних, фольклорних, літературних, мовознавчих, архівних, краєзнавчих, археологічних, мистецтво-естетичних, музичних тощо. ... тотальність настанов раціоналістичного та природно-правового мислення досить швидко перетворилася у строкате розмаїття фрагментарних, мозаїчних і динамічних мисленнєвих структур. ... із «мовної програми» романтизму фактично розпочався проєкт «винайдення України» [Ясь, 2014b : 400]. На зміну романтизму прийшов позитивізм, який обумовив появу своєрідного типу історика-енциклопедиста М. Грушевського, спричинився до упорядкування народницької та державницької шкіл української історіографії [Ясь, 2014b : 402-403].

На той факт, що саме у добу національного відродження відбулося становлення української наукової історіографії, звертав увагу Я. Калакура. Вчений зазначав, що українська історіографія почала складатися й утверджуватися як спеціальна галузь історичної науки і навчальної дисципліни на рубежі XIX-XX століть. Це було зумовлено, з одного боку, розвитком самої історичної науки в Україні, настійною потребою підсумувати її здобутки, з іншого – стимулом розвитку української історіографії були зростання національної свідомості, поширення національно-визвольного руху, Українська революція 1917-1921 років, могутній національно-визвольний рух спротиву комуністичному режиму [Калакура, 2016 : 36-37].

Значним внеском у розширення знань про умови, суспільно-політичний та соціокультурний контекст розвитку історичної думки у другій половині XIX – першій третині XX століття були наукові узагальнення В. Яремчука [2017]. Історик розглянув українську історіографію через призму суспільних і політичних контекстів її історії та запропонував модель національної історіографії як суспільного явища. Погоджуємося із думкою В. Яремчука, що російський царат «прослав» становлення національної української історії. Це, на думку дослідника, відбувалося в умовах, коли Російська імперія продовжувала розглядати діяльність українських інтелектуалів на ниві письменства, етнографії, фольклористики, мовознавства як невинне вивчення регіональних особливостей «русского народа», що дало можливість науковій історії зміцнити власний дослідницький рівень та суспільний статус [Яремчук, 2017 : 61]. У процесі становлення ідейних засад української історії В. Яремчук особливо підкреслював роль В. Антоновича, який легітимізував національну історію, став першим вченим, який обрав чітку і недвозначну українську ідентичність [Яремчук, 2017 : 72].

Погоджуємося із думкою М. Яремчука про те, що не тільки історична думка та її світоглядно-ціннісний потенціал підготували Українську революції 1917-1921 років, але й сама революція дала вагомий поштовх для українського історієписання, адже історики від переживання тих буремних подій отримали неоціненний досвід, що спонукав їх до перегляду попередніх поглядів [Яремчук, 2017 : 96]. Вчені зосередилися на вивченні причин поразки тогочасних державотворчих змагань, звернули увагу на історичні виміри державо- та націєтворчих інтенцій українського народу. В. Яремчук констатував, що процеси українського націєтворення кінця XIX – перших десятиліть XX століття породили соціальний запит на національну історію, якого не було в умовах невизначеної національної ідентифікації більшості українського населення обох імперій. Схвально оцінюємо позицію дослідника про те, що історичні дослідження активізували суспільний інтерес до минулого, стали активним чинником етнічних процесів та ментальних трансформацій у середовищі українства, відіграли вагому роль в науково-історичному обґрунтуванні права українців на національне самовизначення [Яремчук, 2017 : 97].

Заслуговує на окрему увагу й розгляд В. Яремчуком цивілізаційного значення історичної спадщини М. Грушевського, яке, на думку дослідника, полягало передусім в обґрунтуванні не лише хронологічної єдності та безперервності українського історичного процесу, але й територіальної соборності українських земель. В «Історії України-Руси» було представлено історичну «приватизацію» українцями їхніх етнічних земель, обґрунтовано не лише територіальну, але й духовну інтеграцію українців в єдиний організм [Яремчук, 2017 : 106-107].

Аналізуючи еволюцію українського історичного пізнання, В. Яремчук у контексті співставлення 1920-х та 1930-х років вживає метафору «від золотого віку до історіографічної пустелі» [Яремчук, 2017 : 113]. Таку оцінку дослідник пояснює сприятливими умовами для розвитку історичної науки у 1920-х роках завдяки передусім політиці українізації, яка частково послабила ідеологічний тиск на істориків, дала можливість продовжити історичні пошуки на основі національної історіософії [Яремчук, 2017 : 120]. У той же час деякі історики зберегли національно-демократичну мотивацію (М. Грушевський, А. Кримський, Д. Багалій), а деякі стали на позиції українського комунізму (М. Слабченко, О. Оглоблин, О. Гермайзе, М. Яворський) [Яремчук, 2017 : 122-123]. До позитивних тенденцій розвитку історичної думки у 1920-ті роки В. Яремчук відносив: підтримку більшістю істориками самостійності українського історичного процесу; започаткування вивчення української історії на засадах марксистської методології, що привернуло увагу вчених до економічної та соціальної історії [Яремчук,

2017 : 124-125]. Натомість причини занепаду національної історіографії у 1930-х роках В. Яремчук вбачав у зміні внутрішнього політичного курсу в СРСР, його переходу до тоталітарних механізмів управління суспільством [Яремчук, 2017 : 130].

В останні роки історіографія збагатилася новими дослідженнями, предметом зацікавлень яких був розвиток субдисциплінарних напрямів української історичної думки другої половини XIX – першої третини XX століття, а також погляди тогочасних істориків на майбутнє. Так, інтерес викликає колективна монографія «Нариси з соціокультурної історії українського історієписання : субдисциплінарні напрями» [2019]. Її автори (О. Удод, С. Блащук, Я. Верменич, О. Ковалевська та О. Ясь) розглядають, зокрема, специфіку зародження сучасних субдисциплінарних напрямів історичних досліджень – локальної та соціальної історії, історії повсякдення тощо. У монографії обґрунтовується думка про те, що у 1920-х роках відбулося становлення такого напрямку історії, як історія права. Свідченням інституціонування нового субдисциплінарного напрямку історичних досліджень вчені називають створення науково-дослідних установ (катедра історії західноруського та вкраїнського права УАН, Комісії для виучування звичаєвого права), дослідження та публікацію історико-юридичних пам'яток тощо [Нариси, 2019 : 168]. Важливе значення, на думку вчених, мало й становлення економічної історії, яке пов'язують із дослідженнями М. Грушевського, а з 1920-х років М. Слабченка [Нариси, 2019 : 182-183]. Вивчення розвитку субдисциплінарних напрямів історії наприкінці XIX – на початку XX століття дає змогу констатувати, що саме в цей період відбувається не лише формування історіософських засад української національної історіографії, але й зростає її професіоналізація, диференціація та формування методологічного апарату.

У новітній історіографії звернено увагу не лише на дослідження істориками другої половини XIX – першої третини XX століття українського минулого, але й розглядаються їхні футуристичні погляди щодо проєкцій українського майбутнього. Цьому присвячена монографія В. Смолій та О. Яся «Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX - початку XXI ст.» [Смолій, Ясь, 2019]. З-поміж низки порушених у дослідженні актуальних проблем, вчені розглядають уявлення про майбутнє української ідеї та українства, загалом в історіософії таких лідерів національного відродження, як І. Франко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Донцов, В. Липинських та інших. Так, В. Смолій та О. Ясь зазначали, що М. Грушевський розглядав майбутнє винятково у контексті здобутків українського відродження XIX століття. Національне відродження імперської доби він сприймав як пролог майбутнього державотворення [Смолій, Ясь, 2019 : 52]. Подібні уявлення були й у І. Франка, який висловлював думку про те, що розвиток політичної ідеї можливий лише за активної участі українців в адміністративних справах, їхнього доступу до влади. Національний ідеал він розглядав у світлі горизонту реальних політичних можливостей, культурних потреб, зацікавлень й устремлінь тогочасного українства, розділеного імперськими кордонами [Смолій, Ясь, 2019 : 56]. Такі дослідження дають змогу вияскравити діалектику історичних студій, підкреслити виняткове значення вивчення тогочасними істориками української минувшини для прогнозування та проєктування українського націєтворення, актуалізують значущість історичної науки для новітнього етапу розвитку українства.

Висновки. Сучасні історики зазначають, що попри деструктивність колоніальних, шовіністичних, українофобських, імперських, а згодом радянських та більшовицьких умов, історична думка у другій половині XIX – першій третині XX століття переживала період інтелектуального піднесення. Тогочасні історики знайшли необхідні резерви для репрезентації нової парадигми українського історичного поступу, в основі якої була ідея самостійності, суверенності, окремішності та соборності української історії. Національний ціннісно-смысловий та історіософський потенціал історичної думки забезпечив позитивну динаміку розвитку національної ідентичності та ментальних трансформацій українства. Сформована у першій половині XIX століття малоросійська ідентичність, завдяки збагаченню та популяризації історичного знання, поступово змінюється переконаністю в окремішності українського народу, а подальша політизація національного відродження забезпечує появу вимог української соборності та політичної самостійності. Розвиток історичних досліджень дав винятково важливий поштовх для національно-культурного відродження, став його філософсько-світоглядною основою. Українські історики та українознавці, збирачі фольклору та народних старожитностей відігравали ключову роль в ґенезі та розвої українського національного руху. Утвердження національної свідомості та ідентичності в тогочасних українців було б неможливим без історичної основи – наукового обґрунтування та поширення у суспільстві переконаності в окремішності, самобутності та цілісності українського історичного процесу. Історики та українознавці стали ідейно-світоглядними драйверами націєтворення, забезпечили побудову сучасної концепції української історії та національної пам'яті.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Верменич, Я. В.** (1997). *Початки національної історичної науки : київські центри регіональних досліджень у 50-70 рр. XIX ст.* Київ : [Б. в.], 44 с.
- Гирич, І.** (2014). *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.)* / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник, 496 с.
- Грицак, Я.** (1996). *Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття* : навч. посіб. Київ : Генеза, 360 с.
- Скельчик, С.** (2010). *Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття.* Київ : КІС, 272 с.
- Калакура, Я.** (2004). *Українська історіографія : курс лекцій.* Київ : Генеза, 496 с.
- Калакура, Я. С.** (2016). *Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник.* Київ : ВПЦ «Київський університет», 319 с.
- Касьянов, Г.** (1999). *Теорії нації та націоналізму.* Київ : Либідь, 352 с.
- Касьянов, Г. В.** (1993). *Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть : соціально-політичний портрет.* Київ : Либідь, 176 с.
- Киян, О. І.** (1999). [Рец. на кн. : Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа, 1996. 376 с.]. *Український історичний журнал*, 1, 145–148.
- Колесник, І. І.** (2000). *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття).* Київ : Генеза, 256 с.
- Колесник, І.** (2013). *Українська історіографія : концептуальна історія.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 566 с.
- Коцур, В. П., Коцур, А. П.** (1999). *Історіографія історії України. Курс лекцій.* Чернівці : Золоті литаври, 520 с.
- Кравченко, Б.** (1997). *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.* Київ : Основи, 423 с.
- Кравченко, В. В.** (1996). *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.).* Харків : Основа, 376 с.
- Кресіна, І.** (1998). *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : етнополітичний аналіз : монографія.* Київ : Вища школа, 391 с.
- Маґочій, П.-Р.** (2012). *Україна. Історія її земель та народів* / пер. з англ. : Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 794 с.
- Масненко, В.** (2001). *Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.).* Київ – Черкаси : Відлуння-Плюс, 439 с.
- Мерніков, Г. І.** (1997). *Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. : проблеми теорії та історіографії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06* / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 215 арк.
- Нариси з соціокультурної історії українського історієписання : субдисциплінарні напрями – 2 : колект. монограф.** (2019) / О. Удод та ін. ; упоряд. Н. Пазюра ; за заг. ред. В. Смолія. Київ : Генеза, 288 с.
- Піріг, Я.** (1993). *Життя Михайла Грушевського : останнє десятиліття (1924-1934).* Київ, 122 с.
- Плохій, С.** (2013). *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій* / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ : Laurus, 440 с.
- Радько, П.** (1999). *Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX – XX ст. : концепції, ідеї, реалії.* Київ, 136 с.
- Реснт, О.** (2003). *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.).* Київ, 340 с.
- Смолій, В., Ясь, О.** (2019). *Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст.* / за ред. В. Смолія; упоряд. бібліограф., імен, і предмет, покаж. С. Блащук. Київ : Інститут історії України, 302 с.
- Сохань, П. С., Ульяновський, В. І., Кіржаєв, С. М.** (1993). *М. С. Грушевський і Асадетіа.* Київ, 196 с.
- Стельмах, С. П.** (2000b). Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини XIX століття. *Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Т. 18. Історичні науки*, 63–69.

- Стельмах, С.** (1997a). *Історична наука в Україні XIX – початку XX століття*. Київ : [Б. в.], 175 с.
- Стельмах, С.** (1997b). Парадигми історичної науки у XX столітті. *Політична думка*, 4, 153–169.
- Стельмах, С.** (2000a). Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*, 203–219.
- Удод, О. А.** (2000). *Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках*. Київ : Генеза, 292 с.
- Удод, О. А.** (2001). *Історія: осягнення духовності*. Київ : Генеза, 192 с.
- Шпорлюк, Р.** (2000). *Імперія та нації: пер. з англ.* Київ : Дух і Літера, 354 с.
- Яремчук, В. П.** (2017). *Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник*. Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 288 с.
- Ясь, О.** (2014a). *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія*. Київ : НАН України ; Ін-т історії України, Ч. 1. 587 с.
- Ясь, О.** (2014b). *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія*. Київ : НАН України ; Ін-т історії України, Ч. 2. 650 с.

Наталія Семергей

Українська медична стоматологічна академія
кандидат історических наук, доцент (Україна)

История и историки в подъеме украинского национально-культурного возрождения второй половины XIX - первой трети XX века: новейшая историография

Аннотация. Целью статьи является систематизация и анализ исследований новейшей историографии, предметом которых было изучение исторической мысли украинского национально-культурного возрождения второй половины XIX - первой трети XX века. В основе исследования - цивилизационная и социокультурная методология, системный научно-концептуальный подход историографического анализа, инструментарий которых позволил достичь приоритетов научности и объективности в освещении историографических фактов, историзма и преемственности в построении историографического нарратива, междисциплинарности и интеграции историографических выводов. **Научная новизна** работы заключается в том, что на основе анализа тематики современных исторических исследований выделены этапы и охарактеризована динамика нового изучения исторической мысли и деятельности историков во второй половине XIX - первой трети XX века: пропедевтично-эмпирический (1990-е годы), который представлен научными студиями Я. Верменич, Г. Касьянова, В. Кравченко, Г. Мерникова, Я. Пирога, П. Соханя, С. Стельмаха и других историков, совершивших накопление и концептуальный анализ исследовательского материала о содержании, специфике и цивилизационном значении украинской исторической мысли имперской эпохи; синтетически-концептуальный (2000-2015 годы), представленный именами таких историков, как Я. Калакура, В. Коцур, В. Масненко, П. Радько, А. Реент, А. Удод, А. Ясь и других, которые на основе новейшей цивилизационной методологии всесторонне и целостно рассмотрели содержание, особенности развития и нацпеобразующий потенциал исторической мысли второй половины XIX - первой трети XX века, предложили системное представление о месте и роли исторических исследований в генезисе украинского национально-культурного возрождения; этап инновационной историографии (середина 2010-х годов - с.в.), в течении которого историки (Я. Калакура, В. Смолий, А. Удод, В. Яремчук, А. Ясь) обращаются к изучению специфики, локальности и микроисторичности в развитии исторической мысли исследуемого периода. Ученые анализируют субдисциплинарные направления исторического периода, стили исторического мышления, интеллектуальные, персоналистические и институциональные измерения украинской исторической мысли, ее общественные и политические контексты и тому подобное. **Выводы.** Установлено, что в современной исторической науке проблематика места и роли исторических знаний и историков в подъеме национального движения представлена репрезентативно. Достигновения новой историографии свидетельствуют об исключительном значении исторической мысли и научно-исследовательских и социокультурных инициатив историков в развитии национального сознания украинцев и активизации процессов нации и государственного строительства времен Украинской демократической революции 1917-1921 годов.

Ключевые слова: новейшая украинская историография, Украинское национально-культурное возрождение, история, историческая мысль, историки, М. Грушевский, нации.

Nataliia V. Semerhei

Ukrainian Medical Stomatological Academy
(PhD) History, Associate Professor (Ukraine)

History and historians in the regeneration of the ukrainian national and cultural revival of the second half of the XIXth – the first third of the XXth century: modern historiography

Abstract. The purpose of the article is to systematize and analyze the studies of modern historiography, the subject of which was to study the historical thought of the Ukrainian national and cultural revival of the second half of the XIXth – the first third of the XXth century. The study is based on a civilizational and socio-cultural methodology, a systematic scientific conceptual approach to historiographic analysis. Scientific tools of these approaches enabled to achieve the priorities to be scientific, historical, objective and logical in the coverage of historiographical facts, as well as interdisciplinarity and integration of the study results. **The scientific novelty** of the work is that on the basis of the analysis of the subject of contemporary historical studies the stages are distinguished and the dynamics of the newest study of the historical thought and activity of historians in the second half of the XIXth – the first third of the XXth century are presented. They are: propedeutical and empirical (1990s), the studies of Ya. Vermenych, H. Kasianov, V. Kravchenko, H. Mernikov, Ya. Pyroh, P. Sokhan, S. Stelmakh and other historians who carried out the accumulation and conceptual analysis of the research material on the content, specificity and civilizational significance of Ukrainian historical thought of the imperial age; synthetic and conceptual (2000-2015) represented by the names of such historians as Ya. Kalakura, V. Kotsur, V. Masnenko, P. Radko, O. Rerent, O. Udod, O. Yas and others, based on the latest civilization methodologies have fully and comprehensively considered the content, features of the development and national potential of the historical thought in the second half of the XIXth – the first third of the XXth century; the stage of innovative historiography (mid-2010s – present) during which historians (Ya. Kalakura, V. Smolii, O. Udod, V. Yaremchuk, O. Yas) begin to study specificity, locality and microhistoricity in the development of historical thought of the period under study. Scholars analyze the subdisciplinary trends of contemporary historical science, styles of historical thinking, intellectual, personal and institutional dimensions of Ukrainian historical thought, its social and political contexts, and other aspects. **Conclusions.** It has been found out that the problem of the place and the role of historical knowledge and historians in the regeneration of the national movement is represented in the present-day historical science in a rather representative way. The achievements of modern historiography testify the exceptional importance of the historical thought and research and socio-cultural initiatives of the historians of that time in the development of the national consciousness of the Ukrainians and the intensification of the processes of nationalization and state-creation during the Ukrainian Democratic Revolution of 1917-1921.

Key words: modern Ukrainian historiography, Ukrainian national and cultural revival, history, historical thought, historians, M. Hrushevsky, nation-creation.

References

- Hrytsak, Ya.** (1996). *Narys istorii Ukrainy : formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX-XX stolittia [Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX-XX centuries]: navch. posib.* Kyiv : Heneza, 360 s. [in Ukrainian].
- Hrych, I.** (2014). *Ukrains'ki intelektualy i politychna okremishnist' (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian intellectuals and political separation (mid 19th – early 20th centuries)] / vidp. red. O. Rublov.* Kyiv : Ukr. pysmennyk, 496 s. [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya.** (2004). *Ukrainska istoriografiia : kurs lektсий [Ukrainian historiography: a course of lectures].* Kyiv : Heneza, 496 s. [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya. S.** (2016). *Metodolohiia istoriografichnoho doslidzhennia : naukovo-metodychnyj posibnyk [Methodology of historiographic research: a scientific and methodological manual].* Kyiv : VPTs «Kyivskiy universytet», 319 s. [in Ukrainian].
- Kasianov, H.** (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu [Theories of nation and nationalism].* Kyiv : Lybid, 352 s. [in Ukrainian].
- Kasianov, H. V.** (1993). *Ukrainska intelihentsiia na rubezhi XIX-XX stolit : sotsialno-politychnyj portret [Ukrainian intelligentsia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries: a socio-political portrait].* Kyiv : Lybid, 176 s. [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I.** (2013). *Ukrainska istoriografiia : kontseptualna istoriia [Ukrainian historiography: conceptual history].* Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 566 s. [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. I.** (2000). *Ukrainska istoriografiia (XVIII – pochatok XX stolittia) [Ukrainian historiography (XVIII – beginning of XX century)].* Kyiv : Heneza, 256 s. [in Ukrainian].
- Kotsur, V. P. & Kotsur, A. P.** (1999). *Istoriografiia istorii Ukrainy. Kurs lektсий [Historiography of the history of Ukraine. Course of lectures].* Chernivtsi : Zoloti lytavry, 520 s. [in Ukrainian].

- Kravchenko, B.** (1997). *Sotsial'ni zminy i natsional'na svidomist' v Ukraini XX st.* [Social change and national consciousness in Ukraine in the XX century]. Kyiv : Osnovy, 423 s. [in Ukrainian].
- Kravchenko, V. V.** (1996). *Narysy z ukrainskoi istoriohrafii epokhy natsionalnoho vidrozhennia (druga polovyna XVIII – seredyna XIX ct.)* [Essays on Ukrainian historiography of the national revival era (second half of XVIII – middle of XIX century)]. Kharkiv : Osnova, 376 s. [in Ukrainian].
- Kresina, I.** (1998). *Ukrainska natsionalna svidomist' i suchasni politychni protsesy : etnopolitychnyj analiz : monohrafiia* [Ukrainian national consciousness and current political processes: an ethnopolitical analysis]. Kyiv : Vyscha shkola, 391 s. [in Ukrainian].
- Kyian, O. I.** (1999). [Rets. na kn. : Kravchenko V. V. *Narysy z ukrainskoi istoriohrafii epokhy natsionalnoho vidrozhennia (druga polovyna XVIII – seredyna XIX ct.)*. Kharkiv : Osnova, 1996. 376 s.]. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*, 1, 145–148. [in Ukrainian].
- Magochij, P.-R.** (2012). *Ukraina. Istoriia ii zemel' ta narodiv* [Ukraine. History of its lands and peoples] / per. z anhl. : E. Hyjdel', S. Hrachova, N. Kushko, O. Sydorchuk ; red. ukr. vyd. L. Il'chenko ; vidp. red. V. Padiak. Uzhhorod : Vyd-vo V. Padiaka, 794 s. [in Ukrainian].
- Masnenko, V.** (2001). *Istorychna dumka ta natsiietvorennia v Ukraini (kinets XIX – persha tretyna XX st.)* [Historical thought and national formation in Ukraine (end of XIX – first third of XX century)]. Kyiv – Cherkasy : Vidlunnia-Plius, 439 s. [in Ukrainian].
- Mernikov, H. I.** (1997). *Shkoly v ukrainskij istorychnij nauksi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. : problemy teorii ta istoriohrafii* [Schools in Ukrainian historical science of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries : problems of theory and historiography]: dys... kand. ist. nauk : 07.00.06 / Dnipropetrovskij derzh. un-t. Dnipropetrovsk, 215 ark. [in Ukrainian].
- Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriepyssannia : subdystsyplinarni napriamy – 2 : kolekt. monohraf.** [Essays on the socio-cultural history of Ukrainian historical writing: subdisciplinary directions] (2019) / O. Udod ta in. ; uporiad. N. Paziura ; za zah. red. V. Smoliiia. Kyiv : Heneza, 288 s. [in Ukrainian].
- Plokhij, S.** (2013). *Kozats'kyj mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperij* [Cossack myth. History and nation-building in the era of empires] / avtoryz. per. z anhl. M. Klymchuka. Kyiv : Laurus, 440 s. [in Ukrainian].
- Pyrh, Ya.** (1993). *Zhyttia Mykhajla Hrushevskoho : ostannie desiatylittia (1924-1934)* [The Life of Michael Hrushevsky: The Last Decade (1924-1934)]. Kyiv, 122 s. [in Ukrainian].
- Radko, P.** (1999). *Natsionalni tradytsii derzhavotvorennia v ukrainskij istoriohrafii ta politychnij literaturi XIX – XX st. : kontseptsii, idei, realii* [National traditions of state formation in Ukrainian historiography and political literature of the 19th – 20th centuries : concepts, ideas, realities]. Kyiv, 136 s. [in Ukrainian].
- Reient, O.** (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX century)]. Kyiv, 340 s. [in Ukrainian].
- Shporliuk, R.** (2000). *Imperiia ta natsii* [Empire and Nation] : per. z anhl. Kyiv : Dukh i Litera, 354 s.
- Smolij, V. & Yas, O.** (2019). *Suspilni idealy ta uivni proektsii ukrainskoho majbutnoho u reprezentatsii «diiuchykh» heneratsij intelektualiv XX – pochatku XXI st.* [Social ideals and imaginary projections of the Ukrainian future in the representation of "acting" generations of intellectuals of XX – beginning of XXI centuries] / za red. V. Smoliiia; uporiad. bibliohraf., imen, i predmet, pokazh. S. Blaschuk. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 302 s. [in Ukrainian].
- Sokhan, P. S., Ulianovskyj, V. I. & Kirzhaiev, S. M.** (1993). *M. S. Hrushevskij i Academia* [M. S. Hrushevskij i Academia]. Kyiv, 196 s. [in Ukrainian].
- Stelmakh, S.** (1997a). *Istorychna nauka v Ukraini XIX – pochatku XX stolittia* [Historical science in Ukraine of the 19th – beginning of the 20th centuries]. Kyiv : [B. v.], 175 s. [in Ukrainian].
- Stelmakh, S.** (1997b). *Paradyhmy istorychnoi nauky u XX stolitti* [Paradigms of historical science in the twentieth century]. *Politychna dumka*, 4, 153–169. [in Ukrainian].
- Stelmakh, S.** (2000a). *Uchast istorykiv Ukrainy u mizhnarodnij metodolohichnij dyskusii naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Participation of Ukrainian historians in the international methodological debate in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Ukrainskyj istorychnyj zbirnyk*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 203–219. [in Ukrainian].
- Stelmakh, S. P.** (2000b). *Teoretychni novatsii u vitchyznianij istoriohrafii druhoi polovyny XIX stolittia* [Theoretical innovations in the national historiography of the second half of the nineteenth century]. *Naukovi zapysky / Nats. un-t «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. T. 18. Istorychni nauky. 63–69. [in Ukrainian].
- Udod, O. A.** (2000). *Istoriia v dzerkali aksiolohii : Rolistorychnoi nauky ta osvity u formuvanni dukhovnykh tsinnostej ukrainskoho narodu v 1920-1930-kh rokakh* [History in the Axiology Mirror: The Role of Historical Science and Education in the Formation of the Spiritual Values of the Ukrainian People in the 1920s and 1930s.]. Kyiv : Heneza, 292 s. [in Ukrainian].
- Udod, O. A.** (2001). *Istoriia : osiahnennia dukhovnosti* [History: understanding of spirituality]. Kyiv : Heneza, 192 s. [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. V. (1997). *Pochatky natsionalnoi istorychnoi nauky : kyivski tsentry rehionalnykh doslidzhen u 50-70 rr. XIX st.* [The Beginnings of National Historical Science: Kyiv Centers for Regional Studies in the 1950s and 1970 s.]. Kyiv : [B. v.], 44 s. [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. P. (2017). *Ukrainska istoriohrafiiia : suspilno-politychna istoriia : posibnyk* [Ukrainian historiography: socio-political history: a guide]. Ostroh : Vyd-vo Nats. un-tu «Ostrozka akademiia», 288 s. [in Ukrainian].

Yas, O. (2014a). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.) : monohrafiia* [Historian and style. Distinctive figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (beginning of XIX – 80 years of XX century): monograph]: u 2 ch. / za red. V. A. Smoliia. Kyiv : NAN Ukrainy ; In-t istorii Ukrainy, Ch. 1. 587 s. [in Ukrainian].

Yas, O. (2014b). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.) : monohrafiia* [Historian and style. Distinctive figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (beginning of XIX – 80 years of XX century): monograph]: u 2 ch. / za red. V. A. Smoliia. Kyiv : NAN Ukrainy ; In-t istorii Ukrainy, Ch. 2. 650 s. [in Ukrainian].

Yekel'chuk, S. (2010). *Ukrainofily : Svit ukrains'kykh patriotiv druhoi polovyny XIX stolittia* [Ukrainophiles: The World of Ukrainian Patriots of the Second Half of the 19th Century]. Kyiv : KIS, 272 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.05.2020 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 378:94(477.44)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-32-127-129>

Тетяна Сідлецька

Вінницький національний технічний університет
кандидат мистецтвознавства, доцент (Україна)
e-mail: sidletska79@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8209-8387>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3630975/tetyana-sidletska/>

Олена Зінько

Вінницький національний технічний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: zinko-ov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9470-55838>

Легенди та історії Вінниці / М. М. Пащенко. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2019. – 524 с.

Анотація. У статті прорецензована книга «Легенди та історії Вінниці» письменника Михайла Пащенко, яка є важливим джерелом з вивчення історії Вінниці. Книга є енциклопедією легенд, переказів та балад про історичні події від найдавніших часів і до сьогодення. Автор висвітлює легенду заснування Вінниці, розкриває історію Вінницьких замків та районів міста, а також пояснює зміни назв вулиць та майданів під час декомунізації.

Ключові слова: Вінниця, історія, краєзнавство, легенди, пам'ятки архітектури, світлина.

Рецензоване видання є важливим джерелом з вивчення історії м. Вінниці та вагомим доробком до скарбниці краєзнавчої літератури краю. Видання є енциклопедією легенд, переказів та балад про історичні події та видатні постаті. Книгу видано коштом «Бюджету громадських ініціатив» для популяризації краєзнавства на Вінниччині серед молоді.

Розділи книги побудовані за історико-тематичним принципом та близькістю сюжетів. Опираючись на широкий спектр архівних та опублікованих документальних матеріалів, довідкової літератури та періодичних видань, спогади старожилів, М. Пащенко висвітлює легенду заснування міста, описує історію Вінницьких замків, острова Кемпа, подає легенди про річку Бог (Буг), Старого міста, Замостя, Єрусалимки, Кумбар, Сабарова, П'ятничан, Тяжилова та інших районів міста. У виданні архівні матеріали вдало поєднані з легендами, які зацікавлять читача своєю художньою привабливістю.

У книзі йдеться про провідні підприємства й господарське життя Вінниці та її мешканців, які своєю працею зробили вагомий внесок у розбудову обласного центру. Відзначено міських голів та вшановано знатних мешканців міста – Почесних громадян. Окремі сюжети видання присвячені змінам назв вулиць та майданів міста під час декомунізації, подані обґрунтування доцільності таких перейменувань.

Вагоме місце у праці належить визначним зразкам культурної спадщини міста – Церкві Святого Миколая, збудованій 1746 р., що є перлиною народної подільської архітектури, та вінницьким «Мурам» – найдавнішій з уцілілих історичних та архітектурних міських пам'яток. Велику зацікавленість становлять свідчення про підземелля Вінниці й автор порушує проблему дослідження вінницьких підземель, підкреслюючи їхній туристичний потенціал.

Окремий розділ роботи присвячено вінницькій Єрусалимці – самобутньому району міста, де проживало єврейське населення. Дослідник описує особливості архітектури Єрусалимки, адміністративний устрій єврейської громади, побут і ремесла євреїв.

Значну увагу в книзі приділено добі Срібного відродження. Автор висвітлює історію будівництва Києво-Балтської залізниці, що сприяла економічному розвитку Вінниці. Дослідник характеризує новобудови міста початку ХХ ст. (Народний дім, міська публічна бібліотека ім. М. В. Гоголя, міський театр, Міністерська жіноча гімназія, реальне училище, міська дума, водонапірна вежа, готель «Савой» та ін.) і подає їхні світлина, на яких продемонстровано особливості архітектури цих споруд. М. Пащенко розкриває історію численних муніципальних проектів, що реалізувалися у Вінниці у 1910-х рр., – будівництва водогону, електрифікації й телефонізації міста, появи громадського транспорту.

Важливим і цінним у виданні є фактичний матеріал про визначних людей міста початку ХХ ст., які багато зробили для його розбудови. Особливе місце у роботі належить відомому міському голові Вінниці початку минулого століття М. Оводову (1899-1917). Дослідник розкриває

різнобічну плідну діяльність М. Оводова й відзначає його організаторські здібності. Лікар за фахом, випускник університету Святого Володимира в Києві, отримав любов містян за велику шану до Вінниці, куди він приїхав на роботу. У період його головування відбувся значний економічний розвиток міста та розбудова соціально-культурної сфери. Завдяки М. Оводову у провінційному містечку з'явилися перші будівлі європейського стилю. Архітектура знаменитої міської водонапірної башти запозичена у Франції, а готель «Савой» збудований в англійському стилі. Значну увагу М. Пащенко приділяє діяльності головного міського архітектора Г. Артинова, який працював у тандемі з М. Оводовим та здійснив проектування близько 39 споруд, які й дотепер є архітектурною перлиною сучасної Вінниці.

У розділі «Культура Срібного відродження» висвітлено історії Вінницького театру від його заснування й до сучасності, подано цікаві факти про заснування театрального руху у місті. Автор розкриває вінницький період життя і творчості відомого українського композитора М. Леонтовича та знаного художника Н. Альтмана. Дослідник характеризує діяльність Вінницької міської публічної бібліотеки ім. М. В. Гоголя й Центрального парку культури та відпочинку ім. М. Горького.

Розділ «Легенди про видатні особистості» присвячений відомим персоналіям української історії, життя і діяльність яких пов'язані з Вінницею. Подано інформацію про видатних козацьких ватажків І. Богуна, М. Кривоноса, Б. Хмельницького, які боронили місто від іноземних загарбників. Висвітлено нові факти життя і творчості дослідників історії Вінниці В. Отамановського та І. Шиповича, видатного хірурга М. Пирогова, відомого мікробіолога Д. Заболотного, українського письменника М. Коцюбинського.

У роботі дослідник подає розлогий матеріал щодо історії вінницьких вулиць. Використовуючи архівні матеріали, М. Пащенко подає список перейменування вулиць у ХХ ст. та значний масив інформації щодо пам'ятних дат і особистостей, іменами яких названо вулиці Вінниці. Дослідник висвітлює історію вінницьких топонімів, подає легенди та історії, які пов'язані з Кумбарами, Сабаровом, Калічею, Садками, П'ятничанами, Тяжоловом та іншими районами міста.

Робота М. Пащенко підготовлена на широкому документальному матеріалі, значна частина якого вперше пропонується для загалу. На сторінках видання чимало портретів як відомих постатей, так і звичайних вінничан. Для ілюстрування книги використано листівки, світлини закладів освіти та культури, провідних підприємств, мостів, краєвидів та мапи районів міста, які значно доповнюють текст і відтворюють колорит та самобутність Вінниці у різні періоди.

Так, книга М. Пащенко «Легенди та історії Вінниці» є важливим джерелом вивчення історії Вінниці. Поданий у праці матеріал є свідченням невіддільності минулого Вінниці від його сьогодення. Книга є корисною для істориків, краєзнавців, мешканців міста, які цікавляться його історією.

Татьяна Сидлецкая

Винницкий национальный технический университет
кандидат искусствоведения, доцент (Украина)

Елена Зинько

Винницкий национальный технический университет
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Легенды и истории Винницы / М. Н. Пащенко. – Винница: ПП Балюк И. В. – 2019. – 524 с.

Аннотация. В статье прорецензированная книга «Легенды и истории Винницы» писателя Михаила Пащенко, которая есть важным источником изучения истории Винницы. Эта книга - энциклопедия легенд и баллад об исторических событиях от давних времен и до сегодняшнего дня. Автор рассказывает легенду основания Винницы, раскрывает историю Винницких замков и районов города, а также объясняет изменения названий улиц и площадей во время декоммунизации.

Ключевые слова: Винница, краеведение, история, легенды, памятники архитектуры, фотографии.

Tatyana I. Sidletska

Vinnytsia National Technical University,
PhD (Art criticism), Associate Professor (Ukraine)

Olena V. Zinko

Vinnytsia National Technical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Legends and history of Vinnytsia / M. M. Pashchenko. – Vinnytsia: PP Balyuk I. B. - 2019. – 524 p.

Abstract. *The article reviews the book «Legends and stories of Vinnytsia» by the writer Mykhailo Pashchenko as an important source for studying the history of Vinnytsia, for popularizing local history among young people. The book is an encyclopedia of legends and ballads about historical events from ancient times to the present. The author covers the legend of Vinnytsia's founding, reveals the history of the Vinnytsia castles and districts of the city. It also explains the changes in street and street names during decommissioning.*

The book also tells about large and small enterprises, which are proud of Vinnitsa residents, about the mayors of Vinnitsa and their contribution to the development of the city. The book honors the famous contemporaries of the city - Honorary citizens. The archival material borders on a book with legends that arouse the interest of ordinary people in local studies.

M. Pashchenko's book Legends and History of Vinnytsia is an important source of study of Vinnytsia's history. The material presented in the work is a testimony to the inseparability of Vinnitsa's past from its present, with the development of the modern city its history does not disappear. The book is useful for historians, local historians, residents of the city who are interested in its history.

Key words: *Vinnytsia, history, lokal history, legends, architectural monuments, photographs.*

Статтю надіслано до редколегії 09.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.04.2020 р.

Людмила Бабенко

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: babenko_clio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6828-1414>

**Проблеми українського соціуму та окупованих українських територій
у дослідженнях сучасних українських істориків:**

Рецензія на монографію: Іваненко А.О. Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. – Чернівці: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с.

***Анотація.** У статті прорецензовано монографію А. О. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри». Автор рецензії зазначає, що робота справляє позитивне враження завершеного дослідження. А. Іваненко привернула увагу дослідників до проблеми, яка не вичерпана монографією і може стимулювати нові напрямки дослідження подій Другої світової війни в Україні.*

***Ключові слова:** автор, монографія, дослідження, розділ, окупація, суд.*

Події Другої світової війни упродовж кількох десятиліть залишаються в центрі уваги значної когорти як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Різні аспекти цієї глобальної трагедії знайшли висвітлення на сторінках монографій і тематичних збірників, обговорення на наукових форумах. Проте нові методологічні підходи, введення в обіг численних неопублікованих документів, наукові і політичні дискусії виявляють чимало недосліджених аспектів, а також проблем, що потребували переосмислення. Серед найбільш контроверсійних маркерів Другої світової війни залишається її окупаційний сегмент. Годі було очікувати об'єктивного аналізу всіх складників життя українців під окупацією в історіографії радянської доби. Радянський наратив мав у своєму арсеналі заідеологізовані виміри життя в умовах війни. Тож звернення дослідниці А. О. Іваненко до теми функціонування соціально-правових інституцій окупаційної влади на території України у 1941–1944 рр. є спробою пошуку відповідей на складні питання історичного минулого.

Друга світова війна не була суто військовим конфліктом. Своїми наслідками вона спричинила глобальні етнічні, соціальні, культурні, правові, геополітичні зміни, які наклали відбиток на подальшу долю кожної країни-учасниці. Так, на території України, як відомо, було встановлено декілька адміністративно-територіальних окупаційних управлінь: дистрикт «Галичина» (складова частина Генерал-губернаторства), губернаторство «Трансністрія», що перебувало в управлінні Румунії, Райхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ) та військова зона окупації (далі – ВЗО). Останню окупанти планували приєднати до Райхскомісаріату «Україна». Окрім власне апарату окупаційного управління, на підконтрольних територіях запроваджувалися нове законодавство та судова система, зміст і діяльність яких досі не отримали всебічного висвітлення у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Одним із таких досліджень, яке покликане заповнити цю прогалину, під іншим кутом зору поглянути на українське суспільство окупаційного періоду, є монографія А. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941 – 1944 рр.): соціально-правові виміри».

Географічно дослідження охоплює територію сучасних Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Херсонської та Черкаської областей України, які входили до складу РКУ, та Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської – складової частини ВЗО. Отже, можемо розглядати результати дослідження як репрезентативні, що дають можливість робити певні узагальнення.

Дослідницькі завдання, сформульовані авторкою монографії, є достатньо вмотивованими і спрямовані на розкриття предмету дослідження. Так, авторка зосередила увагу на характеристиці нормативно-правової бази, на основі якої врегульовувалися кримінальні правопорушення, і цивільні та сімейні правовідносини місцевого населення; окресленні основних закономірностей створення й практичної роботи місцевих цивільних та кримінальних

судів; розкритті особливостей створення та функціонування установ нотаріату й адвокатури; визначенні можливостей місцевого населення на судовий захист цивільних прав та інтересів; виявленні особливостей кримінального судочинства в РКУ та ВЗО; створенні узагальнюючого соціально-професійного образу працівників юридичної сфери часів окупації; простеженні долі працівників юридичної сфери після повернення радянської влади.

Перший розділ монографії традиційно присвячений історіографії теми дослідження, аналізу джерельної бази та методології дослідження. Авторка структурує аналіз історіографії за хронологічним принципом, поділяючи науковий доробок на два періоди (радянський і сучасний). А.О. Іваненко звертає увагу на заідеологізованість публікацій першого періоду, які традиційно глорифікували поняття героїзму радянських людей, всенародної боротьби з ворогом, непереможності СРСР тощо. Питання повсякдення на окупованій території, функціонування адміністративних та інших органів висвітлювалися однобоко і здебільшого фрагментарно, перебуваючи під пресингом цензури. Авторка наголошує на тому, що згадки про налагодження роботи місцевих кримінальних та цивільних судів, адвокатури та нотаріату на окупованих теренах України у роботах радянських істориків відсутні, за винятком декількох робіт, які так і не були опубліковані. Ширше характеристики гітлерівського окупаційного режиму були подані у низці праць дослідників 1960–1980 рр., хоча й вони лише побіжно торкалися наявного «окупаційного законодавства» та системи судових органів (с. 19 – 20). Розглядаючи сучасну історіографію проблеми функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату, авторка, поряд із іншими дослідниками періоду Другої світової війни, детально зупиняється на дослідженнях О. Гончаренка, О. Лисенка, М. Куницького, В. Шайкан, які були першопрохідцями у сучасній українській історіографії щодо деяких аспектів соціально-правового життя населення під час німецької окупації. Дослідники частково розкривають у своїх працях законодавче регулювання шлюбно-сімейних відносин, соціально-правове становище населення, наголошують на існуванні певною мірою стабільної судової системи на окупованих територіях. Не обійшла увагою авторка і праці зарубіжних істориків. Відзначивши їх важливу роль у ствердженні новаторської методології, тематичного розмаїття дослідницьких пріоритетів, вона підкреслила, що станом на середину 1990-х рр. західні вчені спеціально не вивчали особливостей функціонування судової системи, адвокатури та нотаріату, соціально-правового статусу місцевого населення (с. 64). Зауважимо, що до аналізу проблем, висвітлених у монографії, її авторкою не було залучено дослідження сучасних російських та білоруських істориків. Можемо припустити, що авторці не вдалося виявити спеціальних досліджень. Ймовірно, що наукова комунікація із російськими дослідниками унеможливилася агресивною політикою Російської Федерації щодо України, а неоімперська риторика, реанімація позитивного іміджу сталінізму в оцінках воєнних подій минулого більшості російських дослідників створює однобоке історичне тло.

Джерельна база дослідження класифікована на п'ять основних груп (архівні документи, збірники документів і матеріалів радянської доби, документальні збірники сучасного періоду, місцева газетна періодика, мемуаристика), кожна з яких достатньо широко представлена та проаналізована у монографії. Стратегічні для написання праці інформаційні блоки становлять неопубліковані джерела із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Державних архівів Вінницької Волинської, Житомирської, Запорізької, Київської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Херсонської, Черкаської та Чернігівської областей, а також матеріали архівно-слідчих справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України та регіональних архівних управлінь СБУ. Авторка зауважує, що у зв'язку з відомими причинами матеріали архівів Донецької та Луганської областей не були доступні, але стверджує, що цей документальний масив було компенсовано матеріалами інших обласних архівів за принципом аналогії. На нашу думку, це буде стимулом для дослідниці у продовженні роботи над темою після припинення російсько-української війни на Сході України. Загалом представлена джерельна база є репрезентативною.

Важливою для розуміння реконструйованих подій є методологія, запропонована авторкою дослідження. А. Іваненко виходить із того, що криза радянської ідеологічної історіографії, неспроможність марксистської теорії для пояснення причинно-наслідкових зв'язків подій досліджуваного періоду, своєрідний «методологічний вакуум» на рубежі 1980 – 1990-х рр. призвели до вироблення і застосування абсолютно нових для українських вчених наукових дослідницьких методів. Дослідниця справедливо зауважує, що окремі автори, досліджуючи події окупаційного минулого, досить механічно намагаються використати метод синергії, який, як відомо, прийшов з іншої наукової сфери, і доводять, що він має універсальний характер та дає змогу простежити чинники, які супроводжують входження суспільного організму у фазу нестабільності, перебування в «точці біфуркацій» та вихід з неї. Вона поділяє критичні аргументи на адресу суспільствознавців, які у своїх опублікованих роботах вдаються до механічної компіляції синергетичних підходів, понять, термінології.

Авторка монографії оперує спеціальною термінологією у контексті теми дослідження – «місцеві цивільні суди», «місцеві кримінальні суди», «адвокатура», «нотаріат». Уведення до термінологічних маркерів судових установ назви «місцеві», на думку А. Іваненко, необхідне з огляду на потребу їх чіткої ідентифікації та розрізнення з функціями і межами повноважень надзвичайних і німецьких судових установ окупаційної влади.

Другий розділ окреслює в цілому складники, характер і зміст нацистського окупаційного режиму на теренах РКУ та ВЗО. Особливу увагу приділено характеристиці системи управління територіями, структурі органів і їх кадрового наповнення. Авторка повторює відомі тези, якими, можливо, варто було б поступитися на користь суто новго матеріалу: про негайну ліквідацію будь-яких ознак радянської державності, адміністративно-територіального й політичного устрою довоєнної УРСР; винищення соціально-політичної опори сталінського режиму, а саме колишніх комуністів, а також так званої радянської номенклатури й «активу»; тотальну фізичну ліквідацію народів, визнаних нацистською ідеологією расово неповноцінними (євреїв та циган), психічнохворих осіб; деурбанізація і знелюднення населення окупованої країни; експлуатація сировинних, продовольчих та людських ресурсів; деінтелектуалізація українського населення, здебільшого молоді (с. 99). Для впровадження «нового порядку» працювала вся бюрократична машина Третього Райху, створена система органів окупаційного адміністрування, зокрема Райхсміністерство східних окупованих територій, РКУ та ВЗО. Авторка зазначає, що, не дивлячись на всю жорстокість режиму Третього райху, населення все ж продовжувало власне життя: створювалися сім'ї, у яких народжувались діти, помирили люди, а також відбувались і неправомірні діяння: крадіжки, побої, семейні сварки. Усі ці процеси потребували адміністративно-правового регулювання. І хоч з початком окупації радянська законодавча база була фактично скасованою, німецьким адміністраторам довелося санкціонувати дію частини довоєнних нормативно-правових актів, згодом і створити власну нормативно-правову базу, а на її основі судову систему.

Розділ третьої монографії присвячений аналізу структури та діяльності органів управління, які тимчасово або постійно певним чином урегульовували правовідносини у тій чи тій галузі права. Авторка дослідження наголошує, що судові установи, адвокатура та нотаріат не могли розпочати роботу відразу ж після встановлення окупаційного режиму. А вирішувати питання соціального життя потрібно було негайно, тому фактично і було надано певним установам судові функції. У цьому розділі А.Іваненко достатньо побіжно звертає увагу на створення судових установ, нотаріату та юридичних консультацій вже у період літа – осені 1941 р. (с. 126 – 127). Велику увагу авторка приділяє одному з найбільш показових документів – так званім «Тимчасовим правилам», що були видані Київською міською управою восени 1941 р. (с. 146). Це був проект нормативно-правового акту, який мав регулювати цивільні та кримінальні правовідносини і бути основою для відповідних судових розглядів. Він базувався в основному на радянському законодавстві, але в законну силу так і не вступив. Тож, на нашу думку, авторка мала би провести ретельний компаративний аналіз змісту і дії даного акту та норм німецького законодавства в аналогічних сферах, включити дані аналізу в основний текст, а вже самі «Правила», які вперше публікуються саме у цій монографії, винести у «Додатки».

Четвертий розділ репрезентує читачеві аналіз нормативної бази у кримінальному та цивільному праві, що були встановлені на теренах РКУ та ВЗО. У цьому розділі проаналізовано Німецький кримінальний кодекс, та співставлено його із нормативно-правовими актами та статтями вказаного кодексу, які були введені на території окупованої України. Аналогічно з попереднім розділом, хотілося б бачити у додатках Німецький кримінальний кодекс та нормативно-правові акти, що були видані у РКУ та ВЗО у повному обсязі, а ось у тексті лише принципові відмінності та задля більшої переконливості окремі цитування документа. У рецензованій монографії детально проаналізовано та прослідковано відмінність між законодавством РКУ та законодавством ВЗО, як у цивільному праві, так і в кримінальному. Причому авторка наводить приклади дії статей нормативно-правових актів, які відрізнялися специфікою застосування не лише між зонами окупації, але й у межах самої ВЗО. Виявляється на території останньої у різних областях видавались окремі «Правила», де санкції за одні й ті ж злочини були відмінними, та й сам перелік правопорушень різнився. Авторка доводить на конкретних прикладах, що навіть така процедура як укладання шлюбу, мала специфічні особливості.

П'ятий розділ розкриває читачеві принципи діяльності не лише судових установ, а й нотаріату та адвокатури. А. Іваненко на конкретних статтях відповідних регулюючих нормативно-правових актів вибудовує структуру існуючих установ, способи і джерела формування їх штату та посадові обов'язки кожного службовця. У розділі чітко прослідковується розмежування галузевих напрямків діяльності цивільних та кримінальних судів, можливість у зв'язку із браком кваліфікованих кадрів та незадовільним рівнем матеріальної бази, об'єднання їх у одну судову установу.

У шостому розділі дослідниця доводить факт наявності суттєвої різниці у законодавстві РКУ та ВЗО, не лише у матеріальному праві, а й процесуальному. У цьому розділі досить детально розкрито процес судового провадження від подання позовної заяви до касаційного розгляду та вступу судового вироку в силу. Дослідниця ретельно та скрупульозно проаналізувала, виявлені в регіональних архівах України тогочасні судові кримінальні і цивільні справи та виявила: які документи мали долучатися до цивільних та кримінальних справ; чи проводилося досудове розслідування; які обиралися запобіжні заходи; чи відповідали оголошені види і розміри покарань тяжкості вчинених правопорушень. Слід зазначити, що деякі види правопорушень представлені двома-трьома судовими справами, які відклалися в архівах, що не може дати досить чіткої картини реального стану речей. Для подальшого дослідження теми слід брати до розгляду більшу кількість однотипних справ, аби була можливість не тільки ілюструвати, але й узагальнювати статистику правопорушень цивільним українським населенням, їхній характер, роботу суддів у контексті окупаційного законодавства, об'єктивність чи упередженість судового розгляду як чинника визначення жорсткості покарання тощо.

Сьомий розділ дає змогу глибше усвідомити реалії людського буття та особистісного виміру колабораціонізму – явища, яке супроводжувало нацистський окупаційний режим як в Україні, так і в інших країнах Європи. У цьому структурному підрозділі монографії авторка здійснює спробу виявити сутність внутрішньої і зовнішньої мотивації суддів, нотаріусів та адвокатів, котрі йшли на співпрацю з окупантами. Зміст підрозділу сприймається з неабияким інтересом, оскільки проливає світло на історію повсякдення часів окупації з усіма його політичними і соціально-економічними особливостями. Зокрема, текст добре персоніфікований, що відповідає завданню підрозділу монографії. Подається цікаве спостереження, яке впливає з вивчених архівних справ – представники нацистської окупаційної влади охоче віддавали перевагу при призначеннях на посади фахівцям-юристам, котрі здобули дореволюційну університетську освіту. Але брак кадрів спонукав до призначення людей без спеціальної і навіть будь-якої закінченої вищої освіти.

Дослідниця не обходить увагою також проблему відповідальності перед радянською системою суб'єктів юридично-правової діяльності окупаційного періоду. Як стверджує авторка, вперше у сучасній історіографії їй вдалося виявити, проаналізувати та включити у контекст монографічного дослідження архівно-слідчі справи Галузевого державного архіву СБУ та архівів регіональних управлінь цієї спецслужби. Усі справи стосуються людей, які в період окупації перебували на службі в судах, адвокатурі та нотаріаті РКУ і ВЗО, а по закінченні війни були засуджені радянською владою. Безумовним позитивним фактом є введення в науковий обіг цього, здебільшого маловідомого, пласту неопублікованих документів.

Авторка робить висновок, що практично увесь контингент суддівського окупаційного корпусу репрезентував людей із вищою юридичною освітою, серед яких були й репресовані. Усунуті радянською владою від своєї професійної діяльності, вони виконували інші соціальні ролі. Більшість цих людей мали досить поважний, зрілий вік, і на допитах вони покликалися на тяжке матеріальне становище, яке змушувало шукати джерела заробітку. У дослідженні авторка уникає однозначних оцінок мотивів колаборації, як і явища в цілому, і залишає це поле для роздумів науковців і читачів.

А. О. Іваненко намагається знайти відповідь на питання, чому ця категорія не потрапила в число реабілітованих у незалежній Україні. І, здається, вона знайшла пояснення у тому, що ці люди, виконуючи суддівські повноваження, «обрамлювали» нацистський окупаційний режим у юридичній площині, легітимізували його.

Звичайно, наша рецензія не в змозі охопити увесь зміст монографії Аліни Іваненко. Але в цілому робота справляє позитивне враження завершеного дослідження. Цей висновок впливає з новизни проблеми дослідження, повноти й репрезентативності джерельної бази, достатнього для аргументації завдань і висновків фактологічного матеріалу. Авторка безперечно привернула увагу дослідників до проблеми, яка не вичерпана цією монографією і може стимулювати нові напрямки дослідження подій Другої світової війни в Україні. Сформульовані у дослідженні завдання в основному розв'язані. Звісно, в рецензованому дослідженні мають місце окремі недоліки у вигляді технічних та стилістичних помилок, повторів сюжетних ліній, загострення уваги на відомих фактах. Однак у цілому зазначені недоліки не применшують значення монографії. Сподіваємося, що вона увійде в українську історіографію як актуальна фахова наукова праця, яка буде спонукати як її авторку, так і науковий загал до подальшого студіювання проблем новітньої історії України.

Людмила Бабенко

Полтавский национальный педагогический университет имени В. Г. Короленко
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Проблемы украинского социума и оккупированных украинских территорий в исследованиях современных украинских историков:

Рецензия на монографию: Иваненко А.А. Местные судебные учреждения, адвокатура и нотариат в системе оккупационного аппарата власти Рейхскомиссариата «Украина» и военной зоны оккупации (1941-1944 гг.): Социально-правовые измерения: монография. – Чернигов: ОАО «ПГК» Десна », 2020. – 486 с.

Аннотация. В статье прорецензировано монографию А. А. Иваненко «Местные судебные учреждения, адвокатура и нотариат в системе оккупационного аппарата власти Рейхскомиссариата «Украина» и военной зоны оккупации (1941-1944 гг.): Социально-правовые измерения». Автор рецензии отмечает, что работа производит положительное впечатление завершенного исследования. А. Иваненко привлекла внимание исследователей к проблеме, которая не исчерпана монографией и может стимулировать новые направления исследования событий Второй мировой войны в Украине.

Ключевые слова: автор, монография, исследования, раздел, оккупация, суд.

Liudmyla L. Babenko

Poltava V.G.Korolenko National Pedagogical University
Dr (History), Associate professor (Ukraine)

Problems of Ukrainian society and occupied Ukrainian territories in the research of modern Ukrainian historians:

Review of the monograph: A.O. Ivanenko Local judicial institutions, advocacy and notary in the system of the occupational apparatus of Reich Commissariat "Ukraine" and the military zone of occupation (1941-1944): socio-legal dimensions: monograph. Chernihiv: Public Joint-Stock Company, Polygraphic and Publishing Complex "Desna", 2020. 486 p.

Abstract. The article reviews A.O. Ivanenko's monograph "Local judicial institutions, advocacy and notary in the system of the occupational apparatus of Reich Commissariat "Ukraine" and the military zone of occupation (1941-1944): socio-legal dimensions". The author of the review notes that the work gives a positive impression and can be considered as a completed scientific study. A. Ivanenko drew the attention of researchers to the problem, which is not limited by this monograph only, and can show new directions in the study of the World War II events in Ukraine.

Key words: author, monograph, research, section, occupation, court.

Статтю надіслано до редколегії 05.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.05.2020 р.

УДК 94(477) «1953/1991»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-135-137>**Ольга Коляструк**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)e-mail: kolvia58@gmail.comORCID <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>ResearcherID <https://publons.com/researcher/3308378/olha-kolyastruk/>**Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. – Запоріжжя : Інтер-М, 2019. – 432 с., іл.**

Анотація. Метою статті є аналіз монографії Юрія Каганова, яка присвячена осмисленню важливої частини перманентного комуністичного експерименту з формування «радянської людини» в Українській РСР у 1950-х – 1980-х рр. На підставі здійсненого аналізу визначено оригінальність дослідження, авторську концепцію проблеми, охарактеризовано структуру, повноту використання автором документальних та історіографічних джерел; показано теоретико-методологічну та практичну значимість наукової праці.

Ключові слова: «радянська людина», «*homo sovieticus*», ідеологія, ідентичність, суспільна свідомість.

Будь-яка влада, здобуваючи перемогу у політичній боротьбі з внутрішніми або зовнішніми ворогами, суперниками чи опонентами, відразу висуває як одне з головних завдань – формування «нової людини» для свого подальшого зміцнення, поступу і закріплення на тривалий час. У зв'язку із цим постановка питання про конструювання «*homo sovieticus*» на четвертому десятилітті панування радянської влади в СРСР може видатися дивним і неправомірним, втім лише на перший погляд. Автор на самому початку своєї монографії підкреслює: «Актуальність звернення до проблематики продиктована не тільки академічним інтересом, а й реаліями стану сучасного українського суспільства, яке у своїй значній масі є продуктом ідеологічного виховання радянського ґатунку. Сформовані протягом десятиліть норми і цінності, поведінкові стратегії, міфи і стереотипи тяжіють й донині, гальмуючи модернізацію всіх сфер життя в сучасній Україні» (с.6). Автор поставив за мету здійснити системний аналіз особливостей конструювання «радянської людини», сфокусувавши увагу на соціокультурних інститутах та інструментах, механізмах та формах їх дії та впливу.

Ю.О. Каганов, визначивши об'єктом своїх наукових студій «радянську людину», свідомо і виправдано обрав 1950-ті – пізні 1980-ті рр. як період не тільки вкрай суперечливий і складний, а й визначальний для радянського державного конструкту. З одного боку, відлигова десталінізація цілком усвідомлювалась мислячим суспільством як вимушена поступка і часткове пом'якшення, а з іншого – через свою позірну демократичність і послаблення репресивного тиску витворювала нові суспільні пастки і оберталась соціальними небезпеками. На цьому етапі радянська комуністична система продовжила вдосконалення «радянської людини», застосувавши до неї більш вишукані, підступніші способи впливу.

По смерті Сталіна режим мімікрував: репресивний тиск і тотальний нагляд були переведені в площину удаваної гармонізації та стабілізації суспільного буття, вивільнення від постійного страху. Натомість його змістове імперське і людиноненависницьке єство збереглося і зміцніло, а в українському випадку й поготів. Дослідник простежує, що від середини 50-х рр. до початку 90-х рр. визначальні механізми сталінського режиму (вождизм, монопольна диктатура компартії, оперта на силові структури, адміністративно-командна економіка, догматична ідеологія марксизму-ленінізму тощо) хоч і трансформувалися певною мірою, але за суттю системно збереглися.

Теоретичні і методологічні засади аналізу ґрунтовно розглядаються у першому історіографічно-концептуальному розділі монографії через продумано-добірний і місткий огляд дискурсивних візій концепту «*homo sovieticus*» від радянського і дисидентського до новітнього українського і російського, західного й центральноєвропейського. Варто зазначити, як репрезентативний і переконливий спектр охоплених в історіографічному аналізі праць (з теорій тоталітаризму, індустріального суспільства, масової культури, авторитарної особистості тощо), так і ступінь їх оригінального і самостійного осмислення з позицій заявлених цілей власного дослідження.

У розділі другому «Освіта і виховання як механізми конструювання «радянської людини» в Україні» Ю.О. Каганов всебічно розкриває основні фактори соціалізації особистості «по-

радянськи» шляхом уніфікації і профанації ціннісних орієнтирів та нівелювання особистісного самостояння індивідуальності на всіх рівнях радянської освіти з системним використанням «агентів впливу» (піонерські, комсомольські, компартійні організації, профспілки, спецслужби). Конструювання «радянської людини» нерозривно пов'язане з імплантацією російської мови в усі сфери життя суспільства, життя кожного громадянина. Автор розкриває маніпулятивну сутність освітньої політики як русифікаторської, руйнівної для традиційної культури та збереження національної ідентичності.

Значний інтерес для читача становить третій розділ монографії, в якому характеризуються засоби масової інформації (друкована преса, радіо, телебачення) у забезпеченні і підтримці ідеологічної матриці при формуванні суспільної свідомості «нової радянської людини». Автор увиразнює, як суспільство чинило опір закритості інформаційного простору («сам/тамвидав», «радіохуліганство»), усвідомлюючи фальш накинута згори норм та фіктивних ідеалів. Автор переконливо показує, як у повсякденних практиках, приватному житті люди обстоювали особисту свободу, в різний спосіб протестували проти подвійних стандартів і лицемірства, розходження між декларованими ідеалами і практичними реаліями. Наскрізьною ідеєю праці є переконливе доведення автором неспроможності радянської пропагандистської машини уніфікувати суспільно-політичну думку в радянській Україні.

У четвертому розділі «Соціокультурний процес та індоктринація радянської ідентичності» автор приділив увагу, передусім, особливостям радянських мовних практик на двох рівнях: політичній ідеології (постанови, гасла, звернення, декларації, фігури мови, кліше, бюрократизми) та мовних комунікацій носіїв мови (місцеві говірки, чутки, анекдоти, езопова мова). Як і вся праця, цей сюжет (з чисельними конкретними прикладами, теоретичними покликаннями, статистичними даними) написаний яскраво і образно, узгоджений з динамікою суспільного життя. Параграф про політичний анекдот ще більше увиразнює парадоксальність комунікаційної відстані між «верхами» і «низами», дозволяє простежити наростання кризових явищ, з одного боку, старанно камуфльованих і лакованих офіційною пропагандою, а з іншого – викритих попри це влучним лаконічним дотепом. Хоча поза аналітикою дослідника залишилися побутові анекдоти, за його розповіддю можна визначити больові точки повсякденного життя.

Надзвичайно насиченим і щільним (за піднятими проблемами, за багатою і різноманітною джерельною базою, за рівнем теоретичного осмислення і, головне, за варіантами інтерпретації) є параграф про українське радянське кіно другої половини ХХ ст. Автор практично уникає елементарних переказів чи констатації, натомість пропонує читачеві різні варіанти роздуму над візуальними текстами кінематографу в контексті соціокультурних реалій.

Окремо відзначимо, що і поліграфічний та дизайнерський бік книги концептуально і ретельно продуманий, відбір і подання ілюстрацій відповідають загальній високій культурі наукової праці.

Ольга Колястрок

Винницький государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Каганов Ю. О. Конструирование «советского человека» (1953–1991): украинская версия. – Запорожье : Интер, 2019. – 432 с., илл.

Аннотация. Целью статьи является анализ монографии Юрия Каганова, которая посвящена осмыслению важной части перманентного коммунистического эксперимента по формированию «советского человека» в Украинской ССР в 1950-х – 1980-х гг. На основании проведенного анализа определена оригинальность исследования, авторская концепция проблемы, охарактеризована структура, полнота использования автором документальных и историографических источников; показана теоретико-методологическая и практическая значимость научного труда.

Ключевые слова: «советский человек», «homo sovieticus», идеология, идентичность, общественное сознание.

Olha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

**Kahanov Y. O. Homo Sovieticus Identity Construction (1953–1991):
Case of Ukraine. Zaporizhzhia : Inter-M, 2019. 432 p.,ill.**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the monograph by Yuri Kaganov, which is devoted to understanding the important part of the permanent communist experiment on the formation of the “Soviet man” in the Ukrainian SSR in the 1950s and 1980s. Based on the analysis, the originality of the study, the author’s concept of the problem are determined, the structure, the completeness of the author’s use of documentary and historiographic sources are characterized; The theoretical, methodological and practical significance of scientific work is shown.*

Key words: «Soviet man», «homo sovieticus», ideology, identity, collective consciousness.

Статтю надіслано до редколегії 03.03.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.04.2020 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць “Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія” входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті стаття може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування статті (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність даного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті, відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1

від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; в наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4-7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**в тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовков **“Джерела та література:”**, формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4-7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку із її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12-24 сторінок (20-40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту -14 кеглів, стиль “нормальний” (“звичайний”); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури **«Джерела та література»** подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку** відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

- кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого задування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

- на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті.

- між словами ставити тільки один пробіл;

- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945 – 1947 рр., (1945 – 1947), XV – XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

- у цифрових даних, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. При цьому назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

- Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)“1945/1953“

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945 – 1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945 – 1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу,

синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент- та дискурс-аналізу автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методи та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзу як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 мікрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування. *(Наприклад)*

Подяка. Висловлюємо щире вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, доцент (Україна)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945 - 1953)

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945-1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-

исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. **Выводы.** Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945-1953)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions.* The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAVOU** – Centralnijnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orhaniv vlyady i upravlinnja Ukrajinjy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinjy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].

- Копуцья, Д.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lipnia, 3. [in Ukrainian].
- Копиця, Д.** (1946b). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.
- Копуцья, Д.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lipnia, 3. [in Ukrainian].
- Ропп, Р.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Yeremieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyshchi Radianskoi Ukrainy* [To beat satire: the magazine "Perets" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 32. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 144 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2020-32

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мурашова О.П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 03.06.2020 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 13,9. Умовн. друк. арк. 13,1. Обл.-видавн. арк. 15,4.
Наклад 300 прим. Зам. №3630/1

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825 м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>